

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

JOHAN NORBERG

NEREDEN NEREYE

Geleceğe Ümitle Bakmak İçin On Neden

ITC

ITC

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

NEREDEN NEREYE

Geleceğe Ümitle Bakmak

için

On Neden

Johan Norberg

Çeviren: Kemal Gürüz

Bu kitap, ITC Entegre Katı Atık Yönetimi Şirketi tarafından
Türkiye yayın hakları satın alınarak dilimize ve
Türk okuyucusunun kütüphanesine kazandırılmıştır.
Zevkle okumanız dileği ile,

Ali Kantur

NEREDEN NEREYE
GELECEĞE ÜMİTLE BAKMAK İÇİN ON NEDEN
© 2016 by Johan Norberg

Olasılık - 28
Akademik - 2
ISBN: 978-605-9976-44-2

Birinci Basım: Nisan 2018

Çeviren: Kemal Gürüz
Editör: Zeynep Ünalın
Yayına Hazırlayan: Burak Arslan

İç Baskı
Ana Basın Yayın A.Ş.
B.O.S.B. Mermerciler San. Sit. 10. Cd. No:15
Beylikdüzü İstanbul

Kapak Baskı
Hanlar Matbaası
Yeşilce Mh. AYTEKİN Sk. No: 16
Kâğıthane İstanbul

KRP Yayıncılık Matbaacılık Ltd. Şti.
Bağlıca Blv. 1095. Sk. Hilal Park E Blok 5/40
Etimesgut Ankara

OLASILIK® Bir KRP Yayıncılık Markasıdır.
Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınma-
dan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya
edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

www.krpyayincilik.com

NEREDEN NEREYE

Geleceğe Ümitle Bakmak

için

On Neden

Johan Norberg

“İnsanlığın bilgi hazinesi hızla büyüyecek, hayal dahi edemeyeceğimiz keşifler yapılacak. Yüz yıl sonra bilinecekleri bilmediğim için, erken doğduğuma âdeta pişman olmaya başladım.”

-Benjamin Franklin, 1783

Çeviren: *Kemal GÜRÜZ*

İÇİNDEKİLER

Giriş: Eski Güzel Günler diye Özlediklerimizi Şimdi Yaşıyoruz

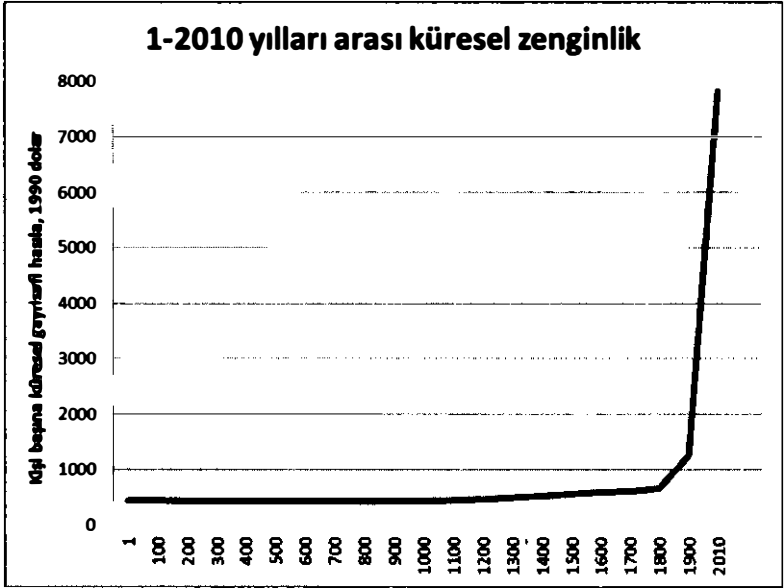
1. Gıda
 2. Temizlik (Hıfzıssıhha)
 3. Yaşam Süresi Beklentisi
 4. Fakirlik
 5. Şiddet
 6. Çevre
 7. Okuryazarlık
 8. Özgürlük
 9. Eşitlik
 10. Gelecek Nesil
- Son Söz: Hâlâ ikna olmadınız mı?
- Notlar

Giriş:

Eski Güzel Günler diye Özlediklerimizi Şimdi Yaşıyoruz

Şiirsel olan, yolunda giden şeylerdir! Mesela, kutsal bir şekilde sessizce ve doğru biçimde işleyen sindirim sistemimiz; işte size tüm şiirselliğin temeli. Evet aynen öyle; dünyada çiçeklerden de yıldızlardan da daha şiirsel olan şey, sağlıklı olmaktır.

G. K. Chesterton

Kaynak: Maddison 2003.

Avrupa'daki terör olayları. Suriye'deki iç savaş ve Rusya'nın Ukrayna'yı işgali. IŞİD'in insanları kaçırp köleleştirmesi ve idam etmesi. Suçlar, cinayetler, okullarda rastgele ateşlenen

silahlar. Açlık, sel felaketleri, kasırgalar ve salgınlar. Küresel ısınma ve çevresel tahribat. Ümitsiz sefalet...

Haberlerde hep bunları görüyoruz. Fikrini sorduğunuz hemen herkese göre bunlar, zamanımızın hikâyesi. 31 Ocak 2015 tarihli *Financial Times* gazetesinde yer alan, yeni yılda zamanın ruhunun nasıl olacağına dair makalenin başlığı aynen şöyleydi: “Darp edilmiş, yara bere içinde ve huzursuz – tüm dünya tedirgin”.

Bir kamu radyo istasyonun sokakta rastgele seçip dünyanın hâlini sorduğu bir kadının verdiği cevap ise aynen şöyleydi: “Her yerde durum vahim.”¹

YouGov adlı kuruluşun 2015 yılında yaptığı bir ankete katılan Britanyalıların yüzde 71’ine göre dünya kötüye gitmekteydi. Dünyanın iyiye gittiğini düşünenlerin oranıysa yüzde 5’ten fazla değildi. 1955’te sorgulanan İsveçlilerin yüzde 13’üne göre toplumun içinde bulunduğu durum, “tahammül edilemeyecek” nitelikteydi. Özgürlüklerin genişlediği, kişisel gelirin arttığı, fakirliğin azaldığı ve sağlık hizmetlerinin geliştiği elli yıllık bir dönemin ardından, o şekilde düşünen İsveçlilerin oranı neredeyse yüzde 50’ye ulaşmıştı.²

Birçok uzman ve yetkili kişi de öyle düşünüyordu. Mesela ABD Genelkurmay Başkanı General Martin Dempsey, Birleşik Devletler Parlamentosunda yaptığı bir konuşmada şöyle demişti: “Dünyanın her zamankinden çok daha tehlikeli bir durumda olduğuna şahsen şahitlik edebilirim.” Papa Francis, küreselleşmenin birçok insanı açlığa mahkûm ettiğini iddia ediyor ve şunları söylüyordu: “Dünyada zenginliğin mutlak ölçekte arttığı doğru; fakat eşitsizlik ve fakirlik de ortaya çıktı.”

Siyasi yelpazenin solunda yer alan eylemci Naomi Klein, medeniyetin “uçuruma doğru hızla yol aldığını” ve “gezegimizdeki yaşam destek sisteminin istikrarını bozduğumuzu” öne sürüyordu. Siyaseten sağ kanattaki düşünür John Gray ise insanoğlunun yağmacı ve talan edici bir tür olduğunu, “*homo*

rapien” teriminin bu türü tanımlamak için daha uygun düş-tüğünü ve medeniyetin sonunun yaklaşmakta olduğunu dile getiriyordu.

Ben de bir zamanlar bu tür kötümser düşünceleri paylaşı-yordum. Dünya görüşümün şekillendiği seksenli yıllarda, mo-dern uygarlığı tahammül edilemez buluyordum. Fabrikalar, otoyollar ve süpermarketler, gözüme çok çirkin görünüyordu. Modern çalışma hayatı bana göre angaryaydı. Bu küresel tü-ketim kültürünün, her akşam televizyonlarda gördüğüm sefa-let ve çatışmalarla eş anlamlı olduğuna inanıyordum. Zaman içinde geri gidiyor, tabiatla uyumlu bir toplumu düşlüyordum. Tıbbın gelişmediği ve antibiyotiklerin, temiz suyun, yeterli gı-danın, elektriğin ve kanalizasyon sistemlerinin bulunmadığı Sanayi Devrimi öncesi zamanlarda insanların nasıl hayatta kalabildiğini düşünmek yerine, modern zamanlarda kırlarda gezen insanların hayalini kuruyordum.

Eğitimimin bir parçası olarak tarih okumaya ve dünyayı gezmeye başladım. Eski günlere romantik özlem duymanın ne kadar gerçek dışı ve o dönemlerde gerçek hayatın nasıl ol-duğunu kısa sürede idrak ettim. Eğitimim sırasında inceledi-ğim ülkelerden biri; 150 yıl öncesinin, yani atalarımın yaşadığı İsveç’ti. O dönemdeki İsveç’te, kronik “az beslenme” vardı; ülke, bugünün Sahraaltı Afrika ülkelerinden daha fakirdi; bebek ölüm oranı daha yüksekti, beklenen yaşam süresi daha kısaydı. Kısacası, eski güzel günler diye özlem duyduğumuz zamanlarda hayat, tam bir sefaletti.

Medyada yer alan haberlerin ve bazı yetkililerin söyledik-lerinin aksine, küresel hayat standartlarının geçmişle kıyas-lanamayacak ölçüde geliştiği bir zaman diliminde yaşıyoruz. Fakirlik, kötü beslenme, cehalet, çocuk işçiliği ve bebek ölümleri, insanlık tarihinin hiçbir döneminde görülmeyen bir hız-la azalıyor. Yaşam süresi beklentisi; geçen yüzyılda, geçmiş 200.000 yılda kaydedilen artıştan iki kat fazla arttı. Bugün doğan bir çocuğun emeklilik yaşına gelme ihtimali, onun ata-

larının elli sene yaşama ihtimaline kıyasla çok daha yüksek.

Savaş, suç, felaketler ve fakirlik, günümüzün insana ızdırap veren gerçekleri. Günümüzün küresel medyası sayesinde bu gerçekleri günün her saatinde canlı olarak görebiliyoruz. Bu tür sorunların her zaman var olduğunu fakat insanların o dönemlerde bunlardan haberdar olamadığını unutuyoruz. Bugün ile geçmiş arasındaki gerçek fark, bu sorunların hızla azalmakta olduğudur. Geçmişte olağan kabul edilen hususlar, günümüzde artık istisnadır.

On yedi ve on sekizinci yüzyıl entelektüel Aydınlanması bu ilerlemenin başlangıcıdır. Önceki dönemlerde güç odaklarının etkisi altında, gelenek ve hurafelerle yetinen insanlar, o yıllardan itibaren dünyayı ampirik verilerle incelemeye başladılar. Bu gelişmenin siyasal alana yansımaları, klasik liberalizmdi. İnsanlık bu sayede kalıtsal olarak, baskıcı yönetimlerce ve kölelik düzeniyle ayağına bağlanan prangalardan kurtulmaya başladı. Bu gelişmelerin ardından gelen 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi sayesinde sınai üretim gücü hızla artınca açlık ve sefalet azalmaya başladı. Birbiri ardına gelen bu devrimler, insanlığın büyük bölümü için yeni imkânlar yarattı. Yirminci yüzyıl sonlarındaki küreselleşme, özgürlükleri ve teknolojik gücü dünyanın kalan kısmına da yaymaya başladı. Geçmişe kıyasla, gelişmeler artık çok daha büyük ölçekli ve hızlıydı.

İnsanlar her zaman iyiliksever ve rasyonel değildir. Fakat genellikle kendilerinin ve ailelerinin yaşamlarını iyileştirmek isterler. Yeterince özgürlüğe sahip olduklarında bunu gerçekleştirmek için yoğun biçimde çalışırlar. Bu sayede, insanlığın bilgi hazinesi genişler ve zenginliği adım adım artar. Yaşadığımız dönemde, sorunlara değişik bakış açılarıyla yaklaşma ve değişik çözümler üretme özgürlüğüne sahip insan sayısı, geçmişe kıyasla çok daha fazladır. Daha önce yaşayan yüz milyonlarca insanın sağladığı gelişmelerin üzerine yapılan katkılarla bilim ve bilgi birikimimiz, yararlar çevrimi hâlinde sürekli olarak genişleyip gelişiyor.

Bu kitabın konusu, insanların kazandığı zaferler. Fakat mesajı; rehavet değil, kısmen de olsa bir uyarı. Bu gelişmeyi “nasılsa oluyor” diye hafife almak, çantada keklik görmek, son derece vahim bir hata olur. Bu sürecin temellerini oluşturan insan hakları, serbest pazar ekonomisi ve teknolojik ilerlemeye karşı güçlerin daima var olduğu göz ardı edilemez. Açık toplum düşmanları sadece diktatörler ve teröristler değil; toplumun içinden kaynaklanan tehditler de var. Küresel karşıtı popülistler, siyasi yelpazenin sağında da solunda da var. Sosyolojik olarak tutucu olan kesimler; kentleşmiş, kozmopolit ve akışkan bir toplum yapısına hep karşı olmuştur. Bu olgu günümüzde, dışımızdaki dünyanın tehlikelerle dolu olduğu ve bunlara karşı etrafımızda hem mecazi hem de gerçek anlamda duvarlar örmemiz gerektiği yolundaki duygularla da birleşiyor. Bunun sonucunda, yerli halkın hak ve çıkarlarını koruma iddiasında olan bir “yerelci” tepki tehlikesi doğuyor. Zaman içinde kaydettiğimiz ilerlemenin bilincinde olmayınca kalan sorunlar karşısında günah keçileri aramaya başlıyoruz. Bazen demagoglar çıkıyor ve büyük bir millet yaratma yolundaki sorunların çözümü için ekonominin millileştirilmesi, yabancı mal ve hizmet ithalatının durdurulması ve göçmenlerin sınır dışı edilmesi gibi reçeteler öneriyor; bizler de bunlara kanıp şansımızı denemeye dahi kalkıyoruz. Bu yollara başvurulduğu takdirde uğranılacak kayıpların boyutlarını göremememizin sebebiyse hafızamızın zayıflığı.

Geldiğimiz bu aşamada, kendi hayatlarını geliştirme özgürlüğünü kazanmış insanların, bunu yaparken tüm dünyayı da geliştirdiğini hatırlamalıyız. Bu gelişme; hiçbir lider, hükümet veya kurumun tepeden aşağıya doğru talimatlandırabileceği bir olgu değildir. Elinizdeki kitabın konusu; bu ilerlemede neler olduğu, bunların nasıl meydana geldiği ve kaçırdığımız fırsatların sebepleridir.

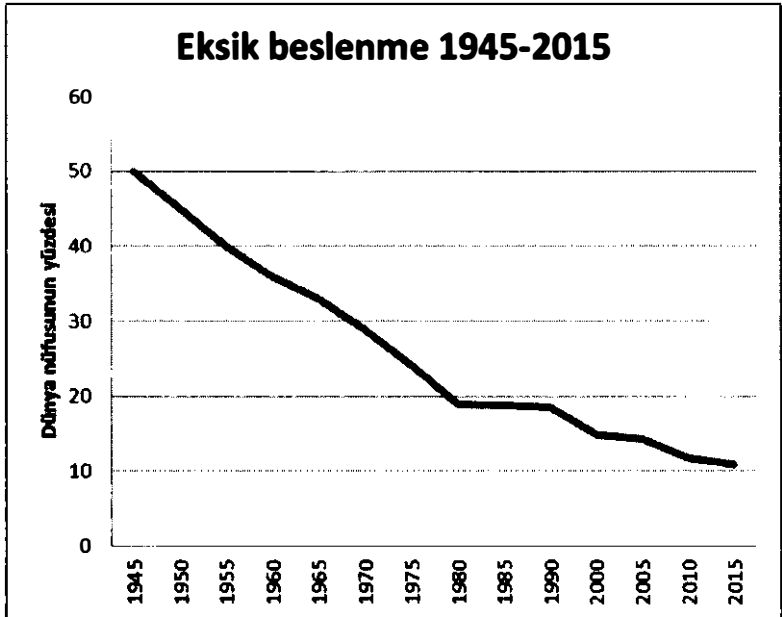
Konumuz olan ilerleme, hiç şüphesiz insanlığın en büyük başarısıdır. Dünyadaki ilerlemelere dikkatle baktığı-

mızda insanoğlunun yeteneklerini her gün görebiliriz. Bu tespitim; Londra'daki St. Paul Katedrali'nin mimarı olan Sör Christopher Wren'in mezar kitabesinde, "Si monumentum requiris circumspice" sözleri ile ifade ediliyor. Bu ibarenin tercümesi şöyle: *Eğer anıt görmek istiyorsanız etrafınıza dikkatlice bakın.*

1. Gıda

Her kim ki daha önce bir yetişen yerde iki mısır koçanı veya iki ot sapı yetiştirirse, insanlığa ve ülkesine tüm politikacıların toplamından daha fazla hizmet eder.

Jonathan Swift

Kaynak: FAO; 1947, 2003, 2015

Büyük dedem Eric Norberg; 1868 yılının bir kış günü, arabasında birkaç torba unla, İsveç'in kuzey Angermanland bölgesindeki Natra'ya döndü. Dedemin ailesi, "güney arabacıları" grubundandı. Bunlar, uzun yolculuklar yaparak İsveç'in o yıllarda uyguladığı katı ticaret engellerini aşıp tekelleri kıran kuzeyli çiftçilerdi. Dedem; kuzeyde elde dokunan keten kumaş-

ları güneyde satıyor, bunun karşılığında tuz ve çeşitli tahıllar olarak kuzeye dönüyordu.

Dedemin dönüşü, o güne kadar hiç öyle bir sabırsızlıkla beklenmemiştir. O yıl, açlık ve kıtlık vardı. Hiçbir bölgede yeterli mahsul alınamamıştır. Birçok yerde, ağaç kabukları öğütülüp unla harman ediliyor ve ekmek, o karışımdan üretiliyordu. Yakındaki Björna bölgesinde yaşayan bir kişi, yedi yaşında olduğu o açlık yıllarını şu cümlelerle anlatıyor:

“Annemizi sıkça ağlarken görüyorduk. Aç çocukları için sofraya yiyecek koyamamak bir anne için çok acı olmalıydı. Bir deri bir kemik kalmış ve açlıktan ölmek üzere olan çocuklar, çiftlikleri dolaşıp ekmek kırıntıları dileniyordu. Bir gün, üç ağlayan çocuk bizim çiftliğimize gelerek açlıklarını bastırarak bir şeyler için yalvardı. Gözyaşları içinde annemiz; evde bulunan tek yiyeceğin ekmek kırıntıları olduğunu, ona da bizim ihtiyacımız olduğunu söyledi. Tanımadığımız bu çocukların yalvaran gözlerinde, acılı bir ifade vardı. Bunu gördüğümüzde biz de gözyaşlarına boğulduk ve evimizdeki ekmek kırıntılarını bu çocuklarla paylaşmak için annemize yalvarmaya başladık. Bir süre tereddüt eden annemiz, sonunda buna izin verdi. O üç çocuk, ekmek kırıntılarını aceleyle yuttuktan sonra evimizden epey uzaktaki komşu çiftliğe doğru yola koyuldular. Ertesi gün üçünün de cesedi bulundu.”³

Genç ve yaşlı; hepsinin yüzleri solgun, avurtları çöküktü. Bir çiftlikten diğerine giden insanlar, açlıktan ölmelerini önleyecek yiyecek peşindeydi. Bir deri bir kemik hâlindeki hayvanların mecalleri kalmadığından iplerle sıkıca bağlanıyor ve an-

cak o suretle ayakta durmaları sağlanabiliyordu. Sütleri çoğu kez kanlıydı. O ve ertesi yıl, binlerce İsveçli açlıktan öldü.

Yetersiz hasat, İsveç'te sıklıkla olurdu. 1695 ve 1697 yılları arasındaki açlıkta her on beş İsveçliden biri telef olmuştu. O yıllarda yamyamlığın yaygın olduğuna dair ifadeler, sözlü tarih anlatımlarında var. Yerli teçhizat, soğuk depolama, sulama ve yapay gübre olmadığında yetersiz hasat, her zaman bir tehdit oluşturuyor. Modern haberleşme ve ulaşım imkânlarının olmadığı durumlarda da yetersiz hasat, açlıktan ölüme dönüşüyor.

Vücudun ve beynin iyi çalışması için yeterli enerji almak en temel insani ihtiyaç olmakla birlikte tarih, insanların bundan mahrum kaldığı zaman aralıklarıyla dolu. Açlık; Avrupa'da düzenli olarak meydana gelen, sık sık tekrarlayan, âdeta evrensel nitelikte bir olguydu. Fransız tarihçi Fernand Braudel'e göre açlık, "insanın biyolojik rejimine sinerek günlük hayatın bir parçası olmuştu." Dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Fransa'da; 11. yüzyılda 26, 12. yüzyılda 2, 14. yüzyılda 4, 15. yüzyılda 7, 16. yüzyılda 13, 17. Yüzyılda 11 ve 18. yüzyılda 16 kez açlık yaşandı. Ülke düzeyindeki bu açlık olaylarının yanında, yüzlerce yerel açlık olayı da meydan geldi.⁴

Açlık, kırsal alanlardan şehirlere göçü tetikliyordu. Şehirlerde bir araya gelen göçmenler; toplu hâlde dileniyor ve 16. yüzyılda Venedik ve Amiens'te olduğu gibi, meydanlarda ve sokaklarda topluca ölüp gidiyorlardı. On yedinci yüzyıldaki soğuk dalgası durumu daha da kötüleştirdi. Normandiya-Meulan'da mukim bir vakanüvisten intikal eden bilgilere göre aç insanlar, buğdayın olgunlaşmasını beklemeden toplayıp tüketiyor ve "çok sayıda insan, hayvanlar gibi sadece ot yiyordu." Onlar belki de şanslıydı. Zira 1662'de Fransa'nın orta bölgelerinde, "bazı insanlar diğer insanları yedi." 1695-1697 dönemi Finlandiya'da, "çok ölümlü yıllar" adıyla bilinir. O yıllarda Finlandiya nüfusunun dörtte biri ile üçte biri arasındaki kısmı açlıktan ölmüştü.

Braudel, dünyanın en müreffeh bölgesi olan Avrupa'nın dışındaki durumu şu sözleriyle anlatıyor: "Asya, Çin ve Hindistan'da, durum çok daha kötüydü." Bu ülkeler, tamamen pirinç hasatına bağımlıydı. Mesafeler çok uzun olduğundan her kriz, felakete dönüşüyordu. Braudel, 1630-31 yıllarında Hindistan'daki açlığa şahit olan Hollandalı bir tacirin şu sözlerini zikrediyor:

"İnsanlar, kasaba ve köylerini terk edip çaresizlik içinde oradan oraya savruluyordu. İçinde bulundukları durumu teşhis etmek kolaydı: Gözleri çökük, çamurla kaplı dudakları solgun, kemikleri çıkmış, boş mideleri sarkıktı... Bir kısmı açlık içinde feryat ederken diğer bir kısmı yerlerde can çekiyordu.' Her yerde insani trajediler yaşanıyor, yiyecek alabilmek için çocuklarını satan aileler, toplu intiharlar... Ardından, 'karınlarını doyurabilmek için ölülerin göbeklerini yarıp çıkanları yiyenlerin' yaygınlaştığı aşama geldi. 'Ölen yüz binlerce insanın cesetlerinden yayılan koku ve mikroplar, her tarafı kaplamıştı... Susuntra köyünün pazarında açıkça insan eti satılıyordu.'"⁵

Beslenme şartları, en ileri ülkelerde dahi iyi değildi. Yiyeceklerin besin değerleri düşük ve bozulma süreleri kısaydı. Yemeden kısa bir süre önce temin edilmeleri gerekiyordu. Yiyeceklerin saklanabilmesi için tuzlanmaları ve kurutulmaları gerekiyordu, bu da pahalı bir işlemdi. Benim atalarımın yaşadığı Angermanland vilayetindeki evde, yüz sene önce, günde dört öğün yemek yeniyordu: kahvaltıda, ringa balığı yanında patates ve ekmek; öğlen, yulaf ezmesi veya un çorbası; akşamüstü, ringa balığı ve ekmek; akşam, yulaf ezmesi veya un çorbası. İnsanların pazar günleri dışında yedikleri bunlardı.

Pazar günleriyse bulunabildiği takdirde, arpa tohumlarıyla karıştırılmış çorba olurdu. Tabak çanak olmadığı için herkes aynı kaptan yerdi. Kullanılan tahta kaşıklar yemek sonunda iyice yalanır ve masanın çekmecesine konurdu.⁶

Yeterli ve uygun beslenmenin insan sağlığı için ne kadar önemli olduğu, zengin ülkelerde yapılan bir araştırmada ortaya konmuştur. Elli yaşındaki nüfusun yaşam süresi beklentisi esas alınarak ortaya konan sonuçlar, çok endişe vericidir. Kuzey yarı kürede ekim ve kasım ayları arasında doğanlar için bu süre, nisan ve haziran aylarında doğanlara kıyasla yaklaşık yarım sene daha uzundur. Güney yarı küredeki durum bunun tersidir. Kuzey yarı kürede ekim ile aralık ayları arasında doğup da daha sonra güneye göç edenlerin daha uzun yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu bulguların muhtemel sebeplerinden biri, artık zengin ülkelerde de sonbaharda taze meyve ve sebzelerin kolaylıkla bulunabilmesidir. Geçtiğimiz yüzyılın sonlarında, ana rahminde ve erken çocukluk yaşlarındaki beslenmenin bu çocuklarda önemli olduğu görülüyor. Zira sonbaharda doğan bebeklerin daha kilolu olduğu da tespit edilen bulgular arasında.⁷

On sekizinci yüzyılda ortalama bir Fransız ailesi, gelirlerinin yaklaşık olarak yarısını öğütülmüş ürünler satın almaya harcıyordu. Bu da un çorbasının en yaygın yiyecek olduğunu gösteriyor. On sekizinci yüzyılda yaşayan ortalama bir Fransız ve İngiliz'in günde aldığı kalori miktarı, günümüzün en yetersiz beslenen bölgesi olan Sahraaltı Afrika'da yaşayan bir kişiden birkaç kalori daha azdı.⁸

Eski devirlerde çalışma saatlerinin daha kısa olduğu yolundaki iddialar da doğru değil. İnsanlar güçleri tükenene kadar çalışıyordu. Çocuklar sağlıklı biçimde büyümeleri için gerekli kalorileri alamadıklarından yetişkin dönemlerindeki çalışma kapasiteleri sınırlanıyordu. Atalarımız; kavruk, zayıf ve kısa boyluydu. Bu nedenle kalori ihtiyaçları ve çalışabilmeleri için gereken yiyecek miktarı daha azdı. Beslenme ve iktisadi geliş-

me üzerinde çalışan, Nobel Ödüllü Angus Deaton; 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere’de “beslenme tuzağı” olduğunu, insanlar yeterli miktarda kalori alamadıkları için, sıkı çalışmaları için gereken miktarda yiyecek üretilemediğini öne sürüyor.⁹

Yapılan hesaplara göre 200 yıl önceki İngiltere ve Fransa’da, nüfusun yüzde yirmisi çalışabilecek kadar güçlü değildi. Tükettikleri yiyecek miktarı günde sadece birkaç saat yavaş yürümelerine yetiyordu. Bu nedenle de ömür boyu dilenmeye mahkûmdular.¹⁰ Yeterli ve uygun beslenme imkânı olmaması, insanların zihinsel gelişimini de olumsuz etkiliyordu; zira çocuk beyninin gelişmesi için yağ gerekliydi.

O yıllardaki birçok düşünür, durumun aynen öyle süreceğine inanıyordu. On sekizinci yüzyılda yaşayan rahip Thomas Robert Malthus; insan nüfusunun her zaman, bulunabilir gıda miktarının üzerinde olacağını öne sürmüştü. Malthus’a göre, nüfus geometrik olarak (2’den 4’e, 8’e ve 16’ya) artarken tarımsal üretim doğrusal olarak (2’den 3’e, 4’e ve 5’e) artıyordu. Yiyecek fazla olduğunda daha fazla sayıda çocuk olacak, bu da sonraki yıllarda daha çok ölümlere yol açacaktı. Malthus’un 1779’da vardığı sonuç, insanlığın sürekli açlığa mahkûm olduğuydu:

“Dünyanın, insanın var olmasına yetecek kadar yiyecek üretme kapasitesi, insan nüfusunun gücüne kıyasla o kadar azdır ki bir şekilde meydana gelecek zamansız ölümler, insan türü için kaçınılmazdır. Bebekleri öldürme, çocuk aldırma ve doğum kontrolü şeklinde tezahür eden ve insana özgü ahlaksızlıklar, nüfusun azalmasında etkilidir. Fakat büyük yıkımın öncüleri olarak bizatihi bunlar, kaçınılmaz sonun gerçekleşmesinin yardımcılarıdır. İnsanlığın yok olmasına bunlar yetmediği takdirde; mevsimsel hastalıklar, salgınlar, haşerat ve veba, binlerce on binlerce insanı yok edecektir. Bu da yet-

mezse muazzam açlıklar sonucunda, dünya nüfusu ile dünyanın yiyecek kaynakları dengelenecektir.”¹¹

O zaman itibarıyla bilinenler, Malthus’un vardığı sonucu destekliyordu. Fakat Malthus; Aydınlanma’nın ortaya çıkardığı yeni fikirler ve özgürlükler sayesinde insanlığın ulaştığı sorun çözme, inovasyon yapma ve alışkanlıklarını değiştirebilme kapasitesini öngörememişti. Çiftçilerin mülkiyet hakkına sahip olması, onları daha fazla üretim yapmaya teşvik etti. Sınırlar uluslararası ticarete açılınca her bölge; kendi toprak, iklim şartları ve orada yaşayan insanların becerilerine uygun üretim yapma konusunda ihtisaslaştı. Tarımsal teknolojiler bu yeni fırsatları destekledi. Tarımsal üretim artışı nüfus artışını aştı. İngiltere ve Fransa’da 17. yüzyıl ortalarında 1700-2200 kalori olan kişi başına günlük yiyecek tüketimi, 1850’de 2500-2800 kaloriye yükseldi. Açlıklar azaldı.¹² Yirminci yüzyıl başlarında, İsveç’te artık açlık tehlikesinin kalmadığı duyuruldu.¹³

Birleşik Devletler Gıda İdaresi; 1918’de, 1. Dünya Savaşı sonunda “Avrupa Açlık Haritası” adıyla yayımladığı raporda, bu kıtada gıda temin güvenliğine yönelik tehditlere dikkat çekiyordu. Yer alan bilgilere göre Britanya, Fransa, İspanya ve İskandinav ülkelerindeki gıda arzı, “hâlen yeterli fakat gelecekte sorunlu” idi. İtalya, “ciddi bir gıda arzı” sorunu içindeydi. Finlandiya, Polonya ve Çekoslovakya’da ise “açlık şartları” hüküm sürüyordu. Raporda şu hatırlatma yapılıyordu: “Haritada gösterilen her bir küçük ülkenin sadece coğrafi bir gösterim olmadığını, oralarda yaşayan milyonlarca insanın aç olduğunu unutmayın.”

Açlığa karşı savaştaki en güçlü silah yapay gübreydi. Bitkilerin büyümesinde yararlı olan azot, gübrede az miktarda bulunur fakat yeterli değildir. Çiftçiler yüzyıllar boyunca, Şili sahillerinde biriken kuş dışkılarını gübre olarak kullandı.

Bu birikinti yüksek oranda sodyum nitrat içerir. Fakat bu birikintinin piyasaya arzedilen miktarı azdı. Bilim insanları ve girişimciler atmosferde bol miktarda bulunan azotu bağlayabilmek için uğraştılar.

Alman BASF kimyasal firmasında çalışan kimyager Fritz Haber, sorunu çözen ilk kişiydi. Teorik çalışmalar ve yıllarca süren deneyler sonunda Haber, atmosferde bulunan azot ile hidrojenden amonyak üretmeyi başardı. Fakat bunu, ancak çok küçük ölçekte yapabiliyordu. Gereken basınç ve sıcaklığa dayanabilecek, yeteri kadar büyüklükte reaksiyon kapları yoktu. BASF'taki meslektaşı olan Carl Bosch, yirmiden fazla reaktörde yaptığı 20.000'den fazla deneyden sonra, sınai ölçekte amonyak üretmeyi başardı. "Haber-Bosch İşlemi" adı verilen bu yöntem sayesinde, bol miktarda ucuz fiyatlı amonyak piyasalara sürüldü ve kısa sürede tüm dünyada kullanılmaya başlandı.

Vaclav Smil; *Enriching the Earth* [Yeryüzünü Zenginleştirmek, (K.G.)] adlı eserinde, 20. yüzyılın en önemli icadının ne olduğunu soruyor. Bilgisayar ve uçak önerilerini reddettikten sonra, atmosferdeki azotun sınai ölçekte sabitleştirilmesinin hepsinden daha önemli olduğunu şu sözlerle anlatıyor: "...dünya nüfusunu tek başına etkileyen en önemli olaydır; 1900'de 1,6 milyar olan nüfus, o sayede günümüzde 6 milyara yükselmiştir –amonyak sentezi olmasaydı bu mümkün olamazdı." Smil'e göre, "Haber-Bosch İşlemi" olmasaydı bugünkü dünya nüfusunun beşte ikisi var olmazdı.

Fakat ne yazık ki Fritz Haber'in parlak beyni, ölümcül amaçlarla da kullanıldı. Haber, Alman ordusunun kimyasal savaş amacıyla kullandığı klor gazı üretim prosesinin de öncülerindendi. 22 Nisan 1915'te 6.000 Fransız askerinin öldüğü İkinci Ypres Muharebesi'nde, bu gazın kullanımını bizzat yönetti. Haber, bu eyleminin gerekçesini şu sözlerle ifade etmişti: "Bilim insanı; barışta tüm dünyaya, savaşta ise sadece ülkesine aittir." Herkesten daha çok sayıda insanın hayatını

kurtaran, aynı zamanda kitlesel ölümlerde görev yapan bir kişinin bu sözleri, belki de en etkili savaş karşıtı söylemdir.

Yapay gübre kullanımının zararlı yönleri de vardı. Azot her şeyi büyütür. Tarımsal alanlardan denizlere sızan azotlu sular, algların büyümesini sağlar. Bunların çürümesi de sudaki oksijen miktarını azaltır. Bu ortamdan kaçamayan mikrorganizmalar üzerindeki ekolojik baskı, onları öldürür. Meksika Körfezi'nin kuzeyinden Baltık Denizi'ne kadar birçok bölgede, bu tür "ölü alanlar" olduğu yakın zaman önce tespit edilmiştir. Azotlu gübre kullanımı, bazı ülkelerde bu nedenle sıkı denetim altına alınmıştır.

Fakat buna paralel olarak her tür tarımsal teknolojiye büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Yüz elli yıl önce, bir ton buğdayın hasat edilip harman edilmesi için yirmi beş kişinin gün boyu çalışması gerekiyordu. Kombine hasat makinası kullanan bir kişi, bugün bu işlemi altı dakikada yapıyor; verimlilik 2500 kat artmış. On litre süt, yarım saatte sağlıyordu. Modern makinelerle bu işlem bir dakikadan az sürüyor.¹⁴ Genişleyen ticaret hacmi, gelişmiş altyapı, ucuz elektrik ve yakıt, ambalaj ve soğutma sayesinde gıda, fazlalığı olan bölgelerden darlık çekilen bölgelere kolaylıkla nakledilebiliyor. ABD'de bir ailenin yıllık gıda ihtiyacını satın almak için 19. yüzyıl sonlarında 1700 saat gerekirken bu süre bugün 260 saattan az.¹⁵

On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Batı Avrupa'da, ortalama günlük kalori alımı insan başına 2000-2500 arasındaydı. Bu miktar, günümüzdeki Afrika ortalamasının altında. Batı Avrupa ortalaması daha 1950'deyken kişi başına günde 3000 kalori civarındaydı. İnsan yeterli beslenemediği takdirde büyüyemez. İnsan boyu bu nedenle iyi bir sağlık göstergesidir. Batı Avrupa ile dünyanın geri kalan kısmı arasındaki ortalama insan boyu farkı, 1870 yılı civarında yok denecek kadar azdı. Batı Avrupa'daki ortalama insan boyu, o tarihten bu yana, her on yılda 1 cm artarak geçen yüzyıl içinde 167 cm'den 179 cm'ye yükseldi.¹⁶ Bu, sağlık bakımından son derece önemlidir.

Zira uzun boylu ve daha iri insanlar daha uzun yaşar. İyi beslenen çocuklar hastalıklara karşı daha dirençli olduklarından hayatta kalma şansları daha yüksektir.

Malthus'un kâbuslarından kurtulmamızı, sadece daha fazla yiyeceğe borçlu değiliz; azalan doğurganlık da bunda etkili oldu. İnsanlar zenginleşip daha iyi eğitim gördükçe doğurganlık da azaldı. Birleşik Devletler'de 1800'de kadın başına 7 çocuk olan bu oran, 1900'de 3,8'e, 2012'de 1,9'a düştü. Bunun anlamı, nüfusun yenilenemeyip giderek azalması. Batı dünyasının genelindeki durum da böyle.¹⁷ Çocuk sağlığı geliştikçe ebeveynlerin de çocuklarının yetişkinliğe ulaşacağına olan güvenlerinin arttığını görüyoruz. Bunun yanında, iyi yetişmiş insan gücünün de değeri arttığından az sayıda çocuk yapıp onların daha uzun süreli eğitim görmelerini sağlamak, ebeveynler için daha mantıklı bir seçenek oldu. Malthus'un öngörülerini böylece tamamen tersine döndü; gıda üretimi patladı fakat nüfus artış hızı yavaşladı.

Gıda sorunu, insanlık tarihinde ilk kez çözülmüyordu. Hatta birçok bölgede, bunun tersi olan obezite sorunu ortaya çıktı. Fakat birçoğuna göre, dünyanın tamamını yeterli ölçüde beslemek hâlâ mümkün değildi. Ölüm oranları azaldığı için artan nüfusu beslemek gerekiyordu. 1950'de 2,5 milyar olan dünya nüfusu, seksenli yılların ortalarında 5 milyara yükseldiğinde neo-Malthusçular, tekrar kitlesel açlık öngördü. Paul Ehrlich 1968'de yayımlanan *The Population Bomb* [Nüfus Bombası, (K.G.)] adlı kitabında, "Tüm insanlığı besleme savaşı bitti. Yetmişli yıllarda meydana gelecek açlıklarda yüz milyonlarca insan ölecek." William ve Paul Haddock, *Famine 1975! [Açlık 1975! (K.G.)]* adlı kitaplarında "on beş yıl içinde açlık, felakete dönüşecek" iddiasındaydılar.

Fakat bunun tam tersi oldu. Tam da savaşın kaybedildiği söylendiği zamanda, açlığa karşı büyük kazanımlar gerçekleştirildi. Küresel açlık konusunda uzman olan Iowalı agronomist Norman Borlaug, bu tür görüşlere karşı o yıllarda in-

sanlık için büyük bir savaş veriyordu. O yıllarda *Bullshit!* adlı bir televizyon dizisi yayımlanıyordu. Dizinin bir bölümünün başlığı “Tarihteki En Büyük Kişi” idi. Dizinin Penn ve Teller adlı sunucularının önünde bir deste kart vardı. Her bir kartın üzerinde tarihî bir şahsiyetin ismi yazılıydı. Birçok dinî liderin, başkanın, devrim kahramanının, hak iddia edenlerin isimleri vardı kartlarda. Aynen pokerde olduğu gibi, her bir sunucu bir kart çekiyor ve kapalı kartta yazılı isme göre para yatırıyordu. Blöf yapmak tabii ki mümkündü. Bir kart çeken Penn ismi görünce hiç düşünmeden rest dedi, kazanacağından emindi; çünkü çektiği isim Norman Borlaug’dü.

Borlaug’un ve öncülük ettiği Küresel Yeşil Devrim’in hikâyesi 1944’te Meksika’da başlar. Borlaug o tarihte Rockefeller Vakfının desteklediği bir tarımsal kalkınma projesinde görevliydi. Projenin amacı, Meksikalı çiftçilere yeni yöntemleri öğretmektir. Fakat Borlaug’un saplantısı, daha yüksek verimli bitkilerin geliştirilmesiydi. ABD’nin Orta Batı bölgesinde büyümüşü. Tarımsal ürün rekoltelerinde büyük düşüklüklere yol açan toz fırtınaları, bu bölgede sıklıkla meydana geliyordu. Bu nedenle çiftçiler, yüksek verimli bitkilere dayalı tarıma yönelmişti. Borlaug bu teknolojiyi başka ülkelere de yaymak istiyordu.

Binlerce buğday türü üzerinde yapılan denemelerden sonra, parazitlere dayanaklı ve uzun süreli gün ışığından etkilenmeyen bir buğday türü geliştirilmişti. Bu buğday türü değişken iklim şartlarının sürdüğü bölgelerde yetiştirilebilirdi. Baha da önemlisi, bu tür kısa boyluydu. Uzun boylu buğdayların yetişmesi için fazla miktarda enerji harcanması gerekiyordu fakat sapların besin değeri yoktu. Ayrıca, uzun saplı buğdaylar hızla büyüyor ve kolayca devriliyordu. Borlaug bu yeni buğday türünü çiftçilere tanıtırken bir yandan da onlara modern sulama teknikleri ve yapay gübrelerin verimi nasıl artırdığını da gösteriyordu. Yeni buğday türü Meksika’da hızla yaygınlaştırıldı. 1963 yılındaki buğday rekoltesi, 1944 yılında-

kinin on katıydı. Meksika, bir gecede buğday ithalatçısından, buğday ihracatçısına dönüştü.

Borlaug, ömrünün büyük bölümünü geliştirmekte olan ülkelerde geçirdi. Buralarda bir yandan işini yaparken bir yandan da yerel değer yargıları, feodal gelenekler ve yabancı düşmanlığıyla mücadele etti. Daha çok yiyecek arzının aşırı nüfus artışına yol açacağını, işi tabiatın olağan akışına bırakmanın daha doğru olacağı savıyla engeller çıkaran yabancılar ise mücadeleye verdiği diğer bir cepheydi.

Borlaug, 1963'te kitlesel açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Hindistan ve Pakistan'a taşındı. İlk yaptığı iş; otuz beş kamyon dolusu yüksek verimli buğday tohumunun, bu iki ülkeye gönderilmek üzere Mexico'dan Los Angeles'e nakledilmesini sipariş etmektir. Nakliye konvoyu; tohum nakletmenin yasak olduğu gerekçesiyle önce Meksika polisi tarafından durduruldu, ardından Birleşik Devletler sınırında tohumlara el konuldu. Bu engel de aşılmaya bu kez Millî Muhafızlar, olaylardan dolayı liman kapalı olduğu için konvoyu durdurdu. Gemi sonunda hareket ettiğinde Borlaug sorunların bittiğini sanıyordu: "Gece yattığımda sorunların aşıldığını düşünerek rahat bir nefes aldım. Fakat uyandığımda Hindistan ile Pakistan arasında harp çıktığını öğrendim."

Borlaug ve ekibi savaş süresince yılmadan çalıştı. Bazı bölgelerde çalışırken, ateş açan topların parıltılarını görebiliyorlardı. Ekimde geç kalınmasına ve türlü lojistik sorunlara rağmen o yıl, rekoltede yüzde yetmiş artış sağlandı; bu da genel açlığı önlemeye yeterli oldu. Savaşın yol açabileceği genel açlık tehlikesini gören iki hükûmet, projenin kapsamının genişletilmesine yeşil ışık yaktı. Bir sonraki hasat daha da çoktu; gıda durumu kontrol altına alınıyordu. Aniden bir iş gücü açığı doğdu. Çuval ve tren vagonu eksikliği de buna eklendi. Buğdayın depolanması için birçok okul kapatıldı.

Birkaç yıl içinde, daha önce mümkün görülmemiş şey ger-

çekleştirdi; Hindistan ve Pakistan artık, tahıl üretiminde kendi kendilerine yeterliydi. Bu iki ülkenin bugünkü buğday üretimi, 1965 yılındaki üretimlerinin tam yedi katı. Büyük nüfus artışına rağmen her iki ülke halkı da eskisine kıyasla çok daha iyi besleniyor.

Borlaug; birçok ülkenin hükûmetini, çiftçilerini tarımsal ürünlerini sabit fiyatlarla satmaya mecbur tutmak yerine onlara dünya piyasalarındaki cari fiyatları ödemeye ikna etti. Sabit fiyat düzenlemesinin amacı, kentsel nüfusa yardımdı fakat sonucu, üretimde azalma ve açlıktı. Borlaug'un başarılarından etkilenen meslektaşlarının geliştirdiği yüksek verimli pirinç türleri, Asya'da hızla yayıldı.

Yeşil Devrim buydu; fakir ülkeler bu sayede daha iyi tarımsal ürünlere ve daha büyük rekoltelere ulaştı, kırsal kesimin fakirliği azaltıldı. Dünya genelinde 1961'de 2200 olan günlük ortalama kalori alımı, 2800'ün üzerine çıktı. Aralarında İran, Pakistan, Çin ve Endonezya'nın da bulunduğu elli bir ülkede yaşayan insanlar, eskiden günde ortalama 2000 kaloringe alırken, şimdi 2800'e ulaşmış durumda. Bu ülkelerin sayısı 2013'te, sadece birdi; o da Zambiya. Geçtiğimiz yıllarda besin fiyatları dünya genelinde arttı. Grilli-Yang Endeksi ile ölçülen gıda fiyatları, buna rağmen 20. yüzyılın ilk yarısındaki fiyatların altında.¹⁹

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatının (FAO) tespitlerine göre dünya nüfusunun yaklaşık yarısı, 1947'de kronik olarak eksik besleniyordu.²⁰ Bu yıllarda azotlu gübre kullanımı az ve orta gelirli ülkelerde yaygınlaştı, tarım sektörleri modernize edilmeye başlandı. FAO'nun bulgularına göre 1969/71 döneminde, gelişmekte olan ülkelerdeki nüfusun yüzde 37'si eksik besleniyordu; bu oran, bugün yüzde 13'tür.

Tablo 1. Eksik Beslenme

	1969/71	1979/81	1990/92	2000/02	2014/16
Latin Amerika	20	14	15	11	6
Asya	40	30	24	18	12
Afrika	34	31	28	25	20
Gelişmekte Olan Ülkeler	37	28	23	18	13
Dünya	29	19	19	15	11

Kaynak: FAO; 2003, 2015

Az ve orta gelirli ülkelerdeki eksik beslenen nüfusun oranı, 1990-92'den bu yana yüzde 21'den 13'e düştü. Bu dönemde 216 milyon insan açlıktan kurtarıldı. Yine bu dönemde dünya nüfusu 1,9 milyar arttı. FAO'nun buna dayanarak yaptığı hesaplara göre geçen yirmi beş yılda iki milyar insan, muhtemel açlıktan kurtarıldı.

Peru, diğer ülkelere kıyasla en büyük gelişmeyi kaydeden ülke. Bu ülkede kötü beslenen nüfusun oranı, 1990'dan bu yana yüzde 76 oranında azaltıldı; 4,7 milyon Perulu yetersiz beslenmeden kurtarıldı. Bunun başlıca sebeplerinden biri, yapılan iktisadi reformlar. Peru'da; ticaret serbestleştirildi, ticari işlemler düzene sokuldu ve mülkiyet hakları teminat altına alındı. Daha çok sayıda çiftçi kredi alma imkânı buldu ve teşvikler sayesinde ekili alanlar gelişti. Sonuçta, tarımsal verimlilik zirve yaptı. Vietnam'da benzer reformlar yapıldı. Pirinç pazarı rekabete açıldı, tarımsal vergiler indirildi. Sonuçta, 20 milyon insan eksik beslenmeden kurtuldu.

En kötü göstergeler Afrika'da. Sahra Çölü'nün güneyin-

deki Afrika ülkelerinin açlık oranı, 1990-2014 döneminde yüzde 33'ten yüzde 23'e düştü. Fakat hızla artan nüfus yüzünden, kronik olarak eksik beslenen insan sayısı 45 milyon arttı. Ancak, Afrika'da da başarı öyküleri var. Nijerya nüfusu 1990-2015 döneminde 80 milyon artmasına rağmen, eksik beslenen insan sayısı 8 milyon azaldı. Angola, Kamerun ve Mozambik'teki kötü beslenme oranları yüzde 50 azaltıldı.

Zengin ülkelerin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi, gelişmekte olan ülkelerdeki insan boyu da 2. Dünya Savaşı'ndan sonra artmaya başladı. Doğu Asya'daki ortalama insan boyu, 1930'larda 166 santimken 1980'lerde 172 santime yükseldi. Japonya'da sadece elli yılda on santim artış sağlandı. Sahraaltı Afrika ülkelerdeki ortalama insan boyuysa 1960-1980 arasında bir santim azaldı. Aslında (artık ileri ülkelerde kalmamasına rağmen), ortalama insan boyuyla kişi başına GSYİH arasında ilginç bir korrelasyon var.²¹ Çocukların yetersiz beslenmeden dolayı bodur kalmaları, 2000'den bu yana yüzde 25 oranında azaldı.²²

Yirminci yüzyılın ilk on yılında, 3,1 milyon çocuğun kötü beslenmeden kaynaklanan sebeplerden dolayı öldüğü hesaplanmıştır. Bu rakam, ellili ve altmışlı yıllarda nüfus artışından dolayı 4 milyona yükseldiyse de sonraki yıllarda mutlak rakam olarak da azalmaya başladı. Yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında 1,7 milyon çocuk, kötü beslenmeden dolayı öldü. Bu gerçekten şok edici bir rakam fakat ellili yıllara kıyasla yüzde 60 oranında bir düşüşe tekabül ediyor. Dünya nüfusunun o yıllardan beri iki kat arttığını da hesaba katmak gerekir.²³

Yoğun tarımın olumsuz sonuçları da var; yer altı suyunun aşırı tüketimi ve su kaynaklarındaki nitrat kirliliği bunların başında geliyor. Ancak, Yeşil Devrim sayesinde bakir kırsal alanların tarım alanlarına dönüşmesinin önlendiğini de unutmamak lazım. İnsanların beslenme amacıyla ormanları ve otlakları dönüştürmesiyle, 1700-1960 döneminde tarım alanları dünya genelinde dört kat arttı. Fakat havadaki azo-

tun bağlanması ve gelişmiş tohumlar, birim tarımsal alandan alınan mahsulü artırdıkça gıda üretimi, insanlık tarihinde ilk kez ekili alan kullanımından bağımsız hâle geldi.

1961-2009 döneminde tarımsal alan yüzde 12 artarken gıda üretimi yüzde 300 arttı. Eğer tarımsal verim sabit kalmış olsaydı, 3 milyar hektar –yani ABD, Kanada ve Çin’in toplam alanı kadar– ilave tarım alanı gerekecekti. Yapay gübreler denizlerde oksijen azalmasına yol açıyor. Fakat onlar olmasaydı doğayı daha fazla tahrip edecek ve yeryüzünü “kabak kafa”ya çevirecektik.²⁴

Borlaug, küresel gıda arzının artışına yaptığı katkılardan dolayı 1970’te Nobel Ödülü’nü aldı. Birleşik Devletler senatörü Rudy Boschwitz, onun katkılarını şu sözlerle özetlemiştir:

“Dr. Norman Borlaug; tarihte, bir milyardan fazla insanın hayatını kurtaran ilk kişi. Fakat o aynı zamanda, yeryüzündeki 35 milyon kilometre kare orman alanında yaşayan çok sayıdaki vahşi hayvan ve bitki türlerini de kurtardı. Çünkü onun öncülük ettiği yüksek verimli tarım olmasaydı, ağaçları kesip o ormanları tarım alanına dönüştürecektik. Bu iki alandaki katkıları Borlaug’u gerçekten eşsiz kılmıştır.”

Bununla birlikte, modern tarımsal teknoloji karşıtı söylemlerin büyük etkisi inkâr edilemez. İnsan maliyetini dikkate almaksızın birçok çevreci, azotlu gübre kullanımına temelden karşıdır. Genetiği değiştirilmiş bitkilerle tarımsal verimi daha da artırmak mümkündür. Fakat günümüzde buna karşı da şiddetli itirazlar var. Çevrecilerin yürüttüğü karşı kampanya Afrika’da çok etkili oldu. Dünya Bankası ve çeşitli vakıflar bu karşı kampanyanın etkisiyle Afrika’dan ellerini çektiler. Hâlbuki bu kıta, Borlaug’un bundan sonraki önceliği idi. Afrika hâlen, az beslenmenin giderek arttığı tek bölge. Geçimlik ta-

rım için ormanlık araziler yakılarak tarıma açılıyor ve doğal yaşam alanları tahrip ediliyor.

Borlaug, bu kampanya karşısında duyduğu öfkeyi şu sözleriyle ifade etti:

“Batı ülkelerindeki tuzu kuru çevrecilerin bazıları seçkinci. Bunların hiçbiri fiziksel olarak açlık çekmedi. Washington ve Brüksel’deki rahat ofislerinden kampanya yürütüyorlar. Onlar da benim gibi elli yıl boyunca gelişmekte olan ülkelerde sefalet içinde yaşamış olsalardı traktör, yapay gübre ve sulama kanalları için için yalvarır; ülkelerindeki, kendilerini bunlardan mahrum bırakan seçkincilere öfke duyarlardı.”²⁵

Borlaug; 1990’lı yılların başından itibaren, Afrika’daki bazı projeler için ABD eski Başkanı Jimmy Carter ve Japon hayırsever Ryoichi Sasakawa’nın yardımlarıyla özel kaynaklardan finansman sağladı. Borlaug’un başlangıçtaki düşüncesi birkaç yıl araştırma yapmaktı. Fakat durumun fecaatini gördükten sonra fikrini değiştirdi ve doğrudan, üç kat yüksek verimli mısır ekimini başlattı. En başarılı projelerinden biri Etiyopya’daydı. Bu ülke hâlen; Birleşmiş Milletler Milenyum Gelişme Hedeflerinden olan, 1990-2015 döneminde açlığı yarıya indirme hedefine ulaşan, az sayıdaki Afrika ülkesinden biri. Etiyopya nüfusu 1990’dan bu yana kırk milyon artmış olmasına rağmen, hâlen kronik açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Etiyopyalı sayısı altı milyon azalmış durumda.

Yeşil Devrim’in en önemli uzun vadeli sonucu, beslenmesi gereken çocuk sayısının azalmasını sağlamış olmasıdır. Çocuklar daha uzun yaşamaya başlayınca ebeveynler de daha az çocuk yapmaya başladı. Batı’nın daha önce geride bıraktığı bu demografik geçiş dönemi, şimdi gelişmekte olan ülkelerde tekrarlanıyor. Neo-Malthusçular, bunun olamayacağını iddia

ediyorlardı. Ama bu geçiş gerçekleşiyor; hem de az ve orta gelirli ülkelerde daha hızlı bir şekilde.

1950/55-2010/15 döneminde, kadın başına çocuk sayısı 6,1'den 2,6'ya düştü. Batı'da daha önce 200 yılda gerçekleşen bu eşi görülmemiş demografik geçiş, gelişmekte olan ülkelerde sadece 60 yılda gerçekleşti. Kadın başına çocuk sayısı; Doğu Asya'da 5,6'dan 1,6'ya, Güney Asya'da 6'dan 2,6'ya, Latin Amerika'da 5,9'dan 2,2'ye düştü. Demografik geçişin en yavaş gerçekleştiği ve zenginlik, sağlık ve eğitimde en az gelişmenin sağlandığı Sahraaltı Afrika'da dahi doğurganlık, 6,6'dan 5,1'e düştü. Birleşmiş Milletlerin projeksiyonlarına göre bu bölgede doğurganlık; 2030'da 4'e, 2050'deyse 3'e inecek.²⁶ Hektar başına alınan gıda miktarı arttı ve aileler küçüldüğü için gerekli tarımsal alanının azalmasından dolayı, gelecek yüzyılda biyoçeşitlilikte de büyük bir artış olacağı görülüyor.

Kronik "az beslenme"deki azalmadan da önemli olan husus, büyük açlıkların artık görülmemesi. Geçtiğimiz 140 yılda meydana gelen 106 büyük açlık olayının her birinde 100.000'den fazla insan öldü. 1900-1909 döneminde, toplam 27 milyon; 1920-1960 arasındaki her on yılda ise 15'er milyon insan açlıktan öldü. Bu felaketler, kısmen veya tamamen insanlardan kaynaklandı.²⁷ Erken dönemlerde bunların nedeni; yerel üretim ve ticaret yerine, köylüleri ihracat için üretim yapmaya zorlayan emperyal politikaları. 1930 ve 1940'lı yıllardaki savaşların yol açtığı açlık felaketlerinde, Asya'da milyonlarca insan öldü. Sovyetler Birliği, Çin, Kamboçya, Etiyopya ve Kuzey Kore'deki komünist rejimlerin uyguladığı zorunlu kolektifleştirme politikaları ve açlığın bir silah olarak kullanılması sonucunda, on milyonlarca insan telef oldu.

Günümüzde de en korkunç şartları yine en acımasız rejimler yaratıyor. Kuzey Kore elit kesiminden Jang Jin-sung, Batı'ya iltica etmeden önce doksanlı yıllarda Kuzey Kore'de gördüklerini anlatmıştı: Açlık çekenler parklara gönderiliyor ve oralarda ölene kadar dileniyorlardı. "Ceset Toplayıcı" adlı

özel birlikler vardı. Bunlar; parklarda açlıktan can çekişenleri ellerindeki sopalarla dürterek ölüp ölmediklerini kontrol ediyor, ölüleri özel el arabalarına yüklüyorlardı. İskelet hâlindeki ölülerin elleri ve ayakları, arabalar üzerinde dört bir yana sarkıyordu.

Jang; kalabalık bir pazar yerinde, yaşlı bir kadınla yanında yedi yaşlarında bir kız çocuğu gördü. Kızın boynuna asılı tabelada şu yazı vardı: “Kızımı 100 wona satıyorum.” Bu miktar, elli kuruş civarındadır. Kızın babasının açlıktan öldüğü açıktı. Bir teğmen, kızı almayı kabul etti. Parayı alıp hızla koşan anne, kısa bir süre sonra elinde bir parça ekmekle döndü. Hıçkırarak ağlıyor, bir yandan kızını ekmek lokmalarıyla besliyor, bir yandan da “Sana bundan başka verebileceğim bir şey yok” sözleriyle kızından af diliyordu. Olayı görenlerin bir kısmı, gözyaşlarını tutamadı.²⁸

Kuzey Kore uç bir örnek; artık komünizm de yok, imparatorluklar da yok. Çiftçiler topraklarının tapusuna sahip olduğu için, daha iyi teçhizat ve sulama sistemlerine gönüllü olarak yatırım yapıyorlar. Sınırları aşan serbest ticaret sayesinde, fazlalık bulunan yerlerden kıtlık çekilen yerlere gıda sevk edilebiliyor ve insanların yiyecek bulabilmek için atalarımız gibi yüzlerce kilometre yürümeleri artık gerekmiyor.

Açlık felaketlerinden ölen insan sayısı doksanlı yıllarda 1,4 milyona düştü. Yirmi birinci yüzyılın bugüne kadarki kısmında açlıktan ölen insan sayısı 600.000 kadar. Bu rakam, yüz yıl öncesinin yüzde ikisine tekabül ediyor; toplam nüfus, o zamanının dört katı olmasına rağmen. Bu modern çağ açlık felaketlerinin sebebiyse Sudan, Somali ve Kongo Demokratik Cumhuriyeti’ndeki silahlı çatışmalar.²⁹

Kulağa garip gelebilir ama açlığa karşı en etkili silahımızla-rımızdan biri demokrasidir. İktisatçı Amartya Sen’in belirttiğine göre; komünist ülkelerde, mutlak monarşilerde, sömürgelerde ve kabile toplumlarında açlık felaketleri olmuş fakat demokrasilerde asla yaşanmamış. Etkili gıda arz sistemine sa-

hip olmayan, Hindistan ve Botsvana gibi fakir demokrasilerde dahi açlık felaketi yaşanmamıştır. Halkın oylarına muhtaç olan yöneticiler, açlığı önlemek için her şeyi yapar. Hür basın, kamuoyunu aydınlatarak zamanında tedbir alınmasını sağlar. Buna karşılık, dikatörlükle yönetilen ülkelerde zaman zaman açlık yaşanır. Bunun sebebi; diktatörlerin kendi propaganda-larına inanmaları, başkalarının da onlara insanların aç olduğunu söylemeye cesaret edememeleridir.³⁰

Çin, en büyük açlık felaketlerinin yaşandığı ülkedir. Mao Zedong'un 1958-1961 döneminde "Büyük İleri Atılım" sloganıyla uygulamaya konan, zorla sanayileşmeye dayalı, kendine özgü komünizmin üstünlüğünü göstermek için özel mülk olan topraklara hatta mutfak araçlarına dahi el konmuş ve tarım işçileri zorla çelik fabrikalarında veya kamu işletmelerinde görevlendirilmişti. Sonuçta, yaklaşık 40 milyon insan öldü ve yaşam süresi beklentisi yirmi yıl kısaldı.

Bu felaketten sonra dahi Çin'de gıda arzı çok azdı; çünkü kolektif çiftlikler, iş gücü verimi ve inovasyonun önünü tıkamıştı. Daha fazla çalışmak ve yeni yöntemler uygulamak için hiçbir teşvik unsuru yoktu.

Çin'in bugünkü yöneticileri, verimli tarım sektörüyle gurur duyuyorlar. Fakat değişim, tepeden aşağı emirle gerçekleşmedi. Değişimi; 1978 Aralık ayında, Anhui eyaletinin Xiaogang köyündeki birkaç cesur köylü başlattı.

Köyde yaşayan 18 aile çaresizdi. Komünist sistem, onların ve çocuklarının beslenmeleri için yeterli yiyecek vermekten acizdi. Bazı aileler; kavak ağaçlarının yapraklarını kaynatıyor, bunları tuzlayıp yiyor, fırınlanmış ağaç kabuklarını öğütüp un niyetine kullanıyordu. Nihayet dayanamayıp bir gece toplandılar ve köyün arazisini parselleyip aralarında bölüştüler. Her aile; neyi ne kadar ve nasıl ekeceğine, ne kadar çalışacağına kendi karar verecekti ve hükûmetin hissesine düşen kısım çıktıktan sonra, kalan ürünü satmakta serbest olacaktı.

Anlaştıkları hususları, formel bir sözleşme şeklinde düzenlediler; mum ışığı altında parmak basarak imzalayıp bunlara

uyacaklarını taahhüt ettiler. Olay yazıya dökülünce risk de büyük oranda artmıştı. Yakalandıkları takdirde ağır cezaya çarptırılacakları kesindi. Hapse girenlerin veya idam edilenlerin ailelerine, dışarıda kalanların bakması konusunda anlaşılar. Sözleşme metnini; bambu dalı içine koyup metni kaleme alan kişinin evinin tavan arasında, memurların bulamayacağını ümit ettikleri bir yere gizlediler.

Bu gizli özelleştirme, bir süre sonra duyuldu. Elde edilen sonuç, gizli tutulamayacak kadar iyiydi. Köylüler; tarlalara gitmek için işbaşı düdüğünü beklemiyor, güneşin doğuşuyla birlikte işe başlıyor ve çok daha fazla çalışıyorlardı. Üretim, dramatik bir şekilde arttı. 1979 yılının buğday hasadı, bir önceki yılın altı katıydı. Xiaogang sakinlerinin daha iyi beslendiğini ve daha iyi yaşadığını gören civar köylerin sakinleri, onların bunu nasıl yaptığını araştırmaya başladılar. Bireysel tarım, bir köylünün deyiimiyle “tavuklara zararlı böcek” gibi yayıldı. “Bir köye bulaştığında oradan tüm ülkeye yayılması kaçınılmazdı.”³¹

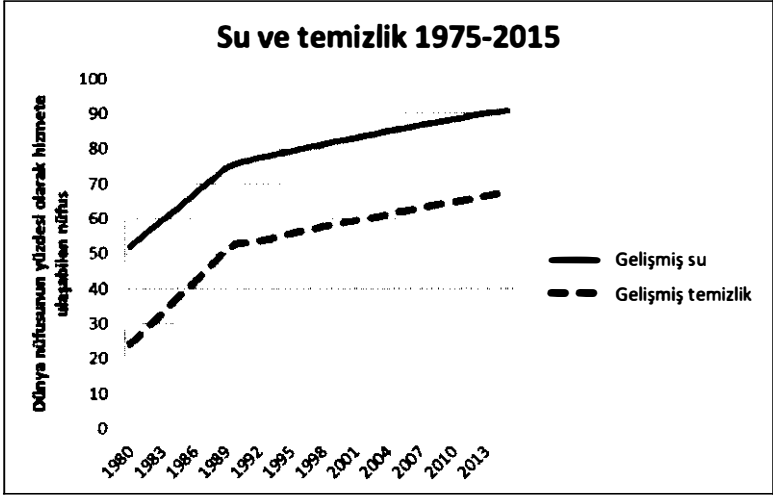
Komünist Parti, bu bireysel uygulamaya şiddetle karşıydı ve cezalandırma taraftarıydı. Fakat tabana yayılan bu akım çok popülerdi ve Parti, bunun açlığa karşı etkili bir çözüm olduğunu kısa sürede idrak etti. Parti, 1982’de geçmişini tamamen ters yüz ederek reformları onayladı ve diğer köylere de izin verdi. İki yıl içinde Çin’de hiç komün kalmadı. Daha yirmi yıl öncesinde dünyadaki en büyük açlık felaketlerinden birini yaşayan bu ülke, artık tarımsal üretim fazlasını dünya piyasalarına arz ediyordu.

İlk sözleşmeyi imzalayanlardan Guan Youjiang, köyünde insanların açlıktan nasıl öldüklerini hatırlıyor. Kırsal bölgelerde oradan oraya koşup yiyecek arardı. İnsanın kendi çalışma şartlarını tespit edip bunun mükâfatını görmesi gerçekten de fark yaratmıştı. “Önceki dönemde çiftçiler günde en çok bir öğün yiyebiliyorlardı. Şimdi ise üç öğün yedikleri gibi, ara sıra bir kadeh attıkları da oluyor.”³²

2. Temizlik (Hıfzıssıhha)

Binlerce insan sevgisiz yaşıadı ama hiç kimse susuz yaşayamadı.

W. H. Auden

Kaynak: World Health Organization (WHO, Dünya Sağlık Teşkilatı) 1995- 2015. N.B. gelişmiş su kaynağı, dışarıdan kirlenmeye karşı korunan kaynaktır; gelişmiş temizlik, dışkının insanlarla temas etmediği sistemdir.

Gıda, hayatın sürdürülebilmesi için kendi başına yeterli değildir. Güvenli atık boşaltımına da ihtiyaç vardır. Bu yapılamadığı takdirde, hayat çekilmez olur ve giderek kısalmır.

Su, tüm canlıların kaynağıdır. Fakat su, tarih boyunca büyük acıların da kaynağı olmuştur. Zira en küçük yerleşim birimlerinde dahi su insan dışkısıyla kirlendiğinde bakteri, virüs, parazit ve kurtçuk yaymaya başlar. Güvenli içilebilir su kaynakları olmadığı için, bira ve şarap kullanımı tarih boyunca

ca yaygındı. Daha sonra 17. yüzyılda, kahve bunların önüne geçti. Alkol ne de olsa ölümcül değildi.

Şarapla temizlenmiş yaraların, suyla temizlenen yaralara kıyasla daha az iltihaplandığı eski Yunan'da biliniyordu. Tifo, bu hastalığa yakalanmış insanların dışkıyla kirlenmiş gıdaları yeme veya suları içmeyle yayılıyor ve hastaların dörtte biri ölüyordu. MÖ 430'da, Atina nüfusunun üçte biri tifodan ölmüş ve Atina'nın altın dönemi son ermişti. Daha yakın zamana gelirsek; Kraliçe Victoria'nın kocası Prens Albert, kırk iki yaşında tifodan ölmüştü. Kolera, Hindistan'da bakterilerle kirlenen sulardan tüm dünyaya yayıldı ve 19. yüzyılın başlarından bu yana, milyonlarca insanın ölümüne neden oldu.

Temiz su; sadece içmek için değil, kişisel temizliğin yanı sıra yaşam alanı temizliği ve yiyeceklerin hazırlanması bakımından da önemli. Hâlen, yeryüzündeki hastalıkların çoğu kirli sudan kaynaklanıyor. Dünya Sağlık Teşkilatına (WHO) göre; az ve orta gelirli ülkelerdeki nüfusun yarısı, güvenli su ve temizlik hizmetleri olmamasından kaynaklanan hastalıklardan muzdarip. İshal, 5 yaş altındaki çocukların başlıca ölüm nedeni.

Sağlıkla ilgili bir kitapta şu cümleler var:

"Sayısal olarak ifade etmek mümkün olmakla birlikte, çevresel sağlık sorunları büyük ölçüde; mikroplarla kirlenmiş içme ve mesken suyu ile yetersiz atık, dışkı ve idrar boşaltım sistemlerinden kaynaklanıyor."³³

Orta Çağ'da İngiliz köylerindeki evlerde hela yoktu. İhtiyaç duyanlar, bir ok atımlık mesafe kadar yürüdükten sonra ihtiyaçlarını giderirdi. Bazıları lazımlık kullanırdı, bazı yerlerde de basit oturaklı çukurlar vardı. Zengin evlerdeki helalar genellikle yemek odalarının altında olduğundan, bazen yemek esnasında rahatsız edici kokular gelirdi. Kutsal Roma İmparatoru 2. Frederick, 1183'te Almanya'nın Erfurt şehrindeki ota-

ğında bir ziyafet verdi. Yemek yerken taban çökünce misafirlerin çoğu, alt kattaki hela çukuruna düştü. Asil misafirlerin çoğu, çukurdaki çamurda boğuldu.

Sifonlu tuvaletlerin Romalılarından beri kullanıldığı biliniyor. Modern tuvalet ise 1596'da, Kraliçe 1. Elizabeth için, vaftiz oğlu Sör John Harrington tarafından icat edildi. Fakat yeterli lağım sistemi olmadığından çok kullanışlı değildi. Evlerin içine sıhhi tesisat döşenmesi ve sifonlu tuvaletlerin yaygınlaşması üç yüz yıl sürdü. Fransa'daki Versailles ve Palais Royal saraylarının koridorlarının, ihtiyaçlarını tutamayan asiller tarafından kirletildiğine dair o tarihlerde anlatılan çok hikâye var. Versailles Sarayı'nın çitlerinin, ihtiyaç giderimine imkân sağlamak için yüksek tutulduğu biliniyor. On sekizinci yüzyılda yaşayan bir yazara göre Versailles Sarayı, "insanlığın tüm dehşet verici unsurlarını barındırıyordu; geçitler, koridorlar ve avlular, idrar ve dışkıdan geçilmiyordu."³⁴

Modern zamanlara gelene kadar; banyo yapmak, nadir olduğu gibi aynı zamanda ihtilaflı bir konuydu. Banyo yapmak; İspanyollara göre bir Müslüman âdetiydi, Fransızlara göreyse gözenekleri açtığı için hastalıklara davetiye çıkarmaktı. Sık sık kıyafet değiştirmenin ve dar elbise giymenin, daha hijyenik olduğuna inanılıyordu. Banyo yapma âdeti olanlar da vardı. Kraliçe 1. Elizabeth'in, ihtiyacı olup olmadığına bakmaksızın ayda bir kez banyo yaptığı rivayet olunur. Bir İngiliz seçkini, 1653'te günlüğüne "yılda bir kez saç yıkama" âdetini deneyeceğini yazmıştı.³⁵ 1882'de dahi New York'taki evlerin sadece yüzde ikisinde su tesisatı vardı.³⁶

Su kuyuları; genellikle çiftlik evleri, ahır, domuz ağılı ve lağım çukurunun yakınındaydı. Toprağa sızan her türlü pislik suya karışırdı. Fakat temizlikteki esas sorun, insanların yoğun olarak bir arada bulunduğu kentlerdeydi. Dönemin birçok yazarı; o dönemlerin Avrupa şehirlerinde insan ve hayvan dışkısı yığınlarının bulunduğu, çoğu nehir ve göllerin çöple kaplı ve kokuşmuş bataklıklar olduğunu anlatır.

Gezginlerin büyük şehirlere yaklaştıklarında ilk hissettikleri şey, pis kokuydu. Çöpler sokaklara atılır, yağmurlarla su havzalarına taşınırdı. Atların 1900 yılında bıraktığı toplam dışkı miktarı 1,3 milyon kg, idrar miktarıysa 200.000 litre civarındaydı. Sokaklar âdeta bir halıyla kaplıydı.³⁷

Helalar genellikle nehir ve ırmakların yakınına inşa edildiğinden akarsular sürekli kirlenirdi. Yakında bir akarsu yoksa dışkılar lağım çukurlarında birikir veya ev pencerelerinden sokağa atılırdı. Yayalar, “Gardylloo!” diye bağırıldığını duyduklarında saklanacak bir yer arardı. Fransızcada “Su geliyor, dikkat!” anlamındaki bu haykırış, bir pencereden dışkı atılacağına dair uyarıydı.

Stockholm'deki Kraliyet Tiyatrosu ile Nybroviken'i çevreleyen alan, kentin en güzel ve en zengin bölgelerindendir. Güneşli yaz günlerinde kanalların kıyısında gezinirken güneşin koyu mavi sulardaki parıltısı ve turistleri takımadalara götüren gezinti tekneleri temaşa edilir. Nybroviken'in, 200 yıl önce şehrin lağım bölgelerinden biri olduğunu düşünebilmek mümkün değildir. O yıllarda gemi kaptanları, pislikten tıkanmış kanalda gemi sevk etmenin zorluğundan sürekli şikâyet ederlerdi. 1827 yılında bölgeden geçmekte olan bir geminin doktoru, kirli kahverengi suda çamaşır yıkarken gördüğü kadınlar karşısında dehşete düşmüştü:

“Nybroviken'in; dışkıyla dolu, âdeta kırmızı kurşun kıvamındaki suyunda yıkanan çamaşırların ne kadar temiz ve sağlıklı olacağı bir yana, bu suyun yemek pişirmede de kullanıldığını bilmek, insanı dehşete düşürüyor.”³⁸

Başlangıç aşamasında, kamusal sağlık ve temizlik [hıfzıssıhha, (K.G.)] akımının bilimsel temeli yoktu. Tek dayanak “pis hava” (miazma) yaklaşımıydı. Buna göre, pis kokan her şey sağlık için kötü ve zararlıydı. Teorik olarak yanlış olmakla

birlikte, bu yaklaşımın doğru bir yanı da vardı. İnsan dışkısının güvenli olarak boşaltımı ve suyun pis kokmaması için verilen uğraşların, güvenilir su kaynaklarının geliştirilmesine de katkısı oldu. Fakat bu gayretlerin zaman zaman ters teptiği de oldu. Londra'da kurulan lağım sistemleri sayesinde, evlerin bodrumlarındaki lağım çukurları ortadan kalktı. Fakat yeni lağım sistemi, şehrin başlıca su kaynağı olan Thames nehri-ne boşaldığı için bu kez de içme suyu kirliliği başladı. Şehir lağım sistemi, âdeta kolerayı su şebekesine geri dönüştürüyordu. Londra'da 1848 ve 1854'te meydana gelen iki kolera salgınında 25.000 insan öldü.

Bu trajedi; dünyanın en büyük tıbbi deneylerinden birinin, Nobel Ödüllü Angus Deaton'a göre ise "en önemlisi"nin yapılmasını mümkün kıldı.³⁹ Londralı doktor John Snow'a göre kolera, kirli havadan değil sudan geçiyordu. Ölümünün haritasını çıkaran Snow, görüşünü destekleyen ilişkileri buldu. Kolera ölümlerinin çoğu, şehre su sağlayan şirketlerden birinin şebekesinden kaynaklanıyordu; şebekenin nehirdeki girişi, lağım sisteminin nehre boşaldığı çıkıştan sonraydı. Buna karşılık, diğer bir şirketten su alanlarda ölüm yoktu; çünkü bu şirketin yönettiği su şebekesinin nehirdeki girişi lağım çıkışından önceydi. Kent yönetimi, ölümlere yol açan su şebekesini bu nedenle iptal etti. Ölümünün kirli sudan kaynaklandığının tespitiyle birlikte, sayısız insan hayatı kurtarıldı.

Modern lağım sistemlerinin kurulmasına 1858'den sonra başlandı. O yılın yaz aylarındaki sıcak hava Thames Nehri'nden çıkan pis kokuyu o kadar ağırlaştırmıştı ki parlamento binasının pencere perdeleri kireçle kaplanmıştı. Dönemin Maliye Bakanı Benjamin Disraeli; "tarifi mümkün olmayan, dayanılması imkânsız kokular saçan" Thames Nehri'ni, Yunan mitolojisindeki Hades adlı cehennemin Styx Nehri'ne benzetmişti.⁴⁰

On dokuzuncu yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarından itibaren birçok şehirde; modern su ve lağım şebekeleri inşa

edildi, çöplerin düzenli biçimde toplanılmasına başlandı. Zenginlik arttıkça bu tür pahalı yatırımlar da yaygınlaştı. Hastalıkların bakterilerden kaynaklandığı anlaşıldıktan sonra, 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren şehir suyunun filtrelenip klorlanması yaygınlaştı. ABD’de bu dönemde kaydedilen yaşam süresi beklentisindeki artış, Amerikan tarihinin hiçbir döneminde görülmedi. Filtrelenen ve klorlanan temiz suyun belirleyici önemi böylece ortaya kondu. Bir araştırmada elde edilen bulgulara göre ölüm oranlarındaki yüzde 43, bebek ölümlerindeki yüzde 74 ve çocuk ölümlerindeki yüzde 62 oranındaki düşüşlerin başlıca sebebi, temiz suydur.⁴¹

Bu teknolojik aşama, düşük ve orta gelir düzeyindeki ülkelerde daha geç gerçekleşti fakat zengin ülkelere kıyasla çok daha hızlı sonuç alındı. Temiz suya ulaşabilen dünya nüfusu, 1980-2015 döneminde yüzde 52’den yüzde 91’e yükseldi. 1990’dan bu yana 2,6 milyar insan, temiz suya kavuştu. Başka bir ifadeyle; yirmi beş yıl boyunca *her gün*, 285.000 insan daha temiz suya kavuştu. Ne kadar hızlı okuduğunuza bağlı olarak kitabın bu bölümünü okumayı tamamladığınızda 300 ile 900 kişi arasında bir grup insan daha temiz suya kavuşmuş olacak.

Düşük ve orta gelir grubundaki ülkeler nüfusunun yüzde 41’i, geçen otuz yıl zarfında temiz suya kavuştu. Düzgün istatistiklere sahip ülkeler arasında, şimdi sadece üç ülkedeki nüfusun yüzde 50’den az kısmı temiz suya ulaşabiliyor. Bu ülkeler; Namibya, Ekvator Ginesi ve Papua Yeni Gine olup söz konusu oran 1990’da bu üç ülkede sadece yüzde 23’tü. Hâlen, dünya genelindeki kentsel nüfusun yüzde 96’sı ve kırsal nüfusun yüzde 84’ü temiz suya sahip.⁴²

1980’de dünya nüfusunun sadece yüzde 24’ü düzenli lağım tesisatına sahipti. Bu oran 2015’te yüzde 68’e yükseldi. Bugünkü dünya nüfusunun üçte biri, yani 2,1 milyar insan, geçen 25 yılda bu imkâna kavuştu. Hâlen dünya genelinde kentsel nüfusun yüzde 82’si, kırsal nüfusun ise yüzde 51’i, düzenli lağım şebekelerinin bulunduğu alanlarda yaşıyor. Kırsal kesimde açık hela kullanımı hâlâ yüzde 25; fakat bu

oran 1990'da yüzde 38'di. Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Vietnam gibi ülkelerdeki açık hela kullanımı, 1990'dan bu yana üçte bir oranında azaldı.

Tüm bu gayretlerin sonucunda; dünya genelinde 1990'da 1,5 milyon olan ishalden ölüm sayısı, 2012'de 622.000'e düştü. Ne var ki modern sistemlerden önceki şartlar, günümüzde de dünyanın birçok yöresinde sürüyor ve insanlara ıstırap veriyor. Temiz sudan yoksun insan sayısı hâlen 663 milyon; bunlar ihtiyaçlarını korumasız kuyular, membalar veya yüzey sularından karşılıyor. Gelişmemiş lağım sistemlerini kullanan insan sayısı hâlâ 2,4 milyar.

Modern zamanlarda su sıkıntısı çekilmesinin sebebi; yetersiz kaynaktan çok, kötü politikalar ve uygun olmayan teknolojilerdir. Su fiyatlandırması üzerine yazdığı kitapta Fredrik Segerfeld; Avustralya'dan çok daha fazla yağmur alan Kamboçya, Ruanda ve Haiti gibi ülkelerde temiz su sağlanmasında hâlâ sorunlar yaşanmasına karşılık, Avustralya'da herkesin temiz suya ulaştığına dikkat çekiyor. Dünyanın en çok yağmur alan bölgelerinden biri olan Hindistan'daki Cherrapunji'de, hâlâ sık sık su sıkıntısı yaşanıyor.⁴³

Gelişmekte olan ülkelerde, temiz suyun yüzde 80'i tarımda kullanılıyor. Buna karşılık bu ülkelerdeki sulama sistemlerinde, en gelişmiş teknoloji olan damla sulama teknolojisinin kullanım oranı sadece yüzde 1; yani, bu ülkelerde büyük bir su israfı var. Uygulanan fiyatlama sistemi sorunların başlıca kaynağı; su fiyatları çoğu kez maliyetlerin altında veya su bedava. Bunun sonucunda, su tasarrufu sağlayan teknolojilere yatırım yapılmıyor ve ihtiyaçtan fazla su kullanılıyor. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı bu durumu şöyle özetliyor: "Yok pahasına satarsanız Porsche otomobillerin de kıtlığı olur."⁴⁴

Yeterli temiz su arzı, sadece sağlıkla ilgili bir konu değil; insanların hayatlarını ne şekilde yaşadıklarını ve karşılaşabilecekleri fırsatları da derinden etkileyebiliyor. Yapılan hesaplara göre Afrikalı kadınlar ve çocuklar (birlikte ele alındığında), yı-

lin toplam 40 milyar saatini su taşımakla geçiriyorlar. Bu da iş, dinlenme ve çocuk bakımı faaliyetlerinde bu kadar süre kısıntı yapılması demek. Kız çocukların okula devam edememelerinin başlıca nedenlerinden biri, ailelerinin onları su taşımaları için uzaklardaki kaynaklara göndermelerini. Okullardaki yetersiz hijyenik imkânlar, kızların okula gönderilmemesinin diğer bir nedeni.⁴⁵

Dünyanın su ve temizlik bakımından en sıkıntılı bölgesi, Sahraaltı Afrika. Afrika'nın en büyük kentsel gecekondu bölgesi olan Kenya'nın Nairobi şehrindeki Kibera'nın sokaklarında yürüdüğünüzde, günde en az bir saat boyunca seyyar su satıcılarını bekleyen insanların oluşturduğu uzun kuyruklara sık sık rastlarsınız. Bu insanların bazıları, toplam gelirlerinin onda birini hatta beşte birini su için harcar. Kibera'da hiç arazi tapusu verilmediği için; binaların çoğu kanuna aykırı konumdadır, altyapı yok denecek kadar azdır, güvenlik de olmadığı için şartları düzeltmek için yatırım yapılmaz.

Kibera'da, her yerde açık lağımalar görürsünüz. Yağmur yağdığında bunlar taşar, sokaklar dışkıyla kaplanır. Tuvalet yoktur, sokaklarda açılmış delikler vardır. Bunların iki yanında ayakla basmak için tahtalar vardır. Yüzlerce insan bu delikleri ortak kullanır. Deliklerin çoğu ağzına kadar dışkıyla doludur, buralardan kesif bir idrar kokusu yayılır. Delikler tamamen dolduğunda nehre boşaltılır. Kadınlar, bilhassa geceleri buralara gitmeye korkar. Çocukların korkusu ise çukura düşmektir, malesef birçoğu da düşer.

Tüm bu sebeplerden dolayı, Kibera'nın da kendine özgü bir "Gardylloo"su vardır. Bunun yerel adı, "uçan tuvalet"tir. İhtiyaçlarını siyah plastik torbalara gideren Kiberalılar, bu torbaları geceleri sokağa fırlatır. Mümkün olduğu kadar uzağa fırlatılan torba, düştüğü yerde başka bir kişi tarafından alınır ve daha da uzağa fırlatılır; bu işlemler torba gözden kaybolana kadar birbirini izler. Torbanın muhtevası, sonunda yağmur la nehre taşınır. Sabahları yürüdüğünüzde yan sokaklarda ve damlarda bu torbaları görürsünüz. Buraları, aynı zamanda in-

sanların yağmur sularını topladığı yerlerdir. Çocuklar, boş zamanlarında bu torbaları oyun için top olarak kullanır.

Uçan tuvalet; sadece Kibera'da değil, dünyanın birçok gekondu bölgesindeki erken ölümlerin başlıca sebeplerinden biridir. Kibera'daki hastalıkların çoğunun nedeni, çevresel etkilerdir. Buradaki çocuk ölüm oranı, dünya ortalamasının üç katıdır. Buna rağmen, yerel sağlık görevlilerinin bazıları dahi uçan tuvalet kullandıklarını itiraf ederler:

“Kibera, geceleri o kadar karanlıktır ki odanızdan çıkmaya dahi cesaret edemezsiniz. Zira bir dışkı çukuruna düşebilirsiniz. Kadınsanız, ırzınıza geçilmeyeceğinden emin olamazsınız.”

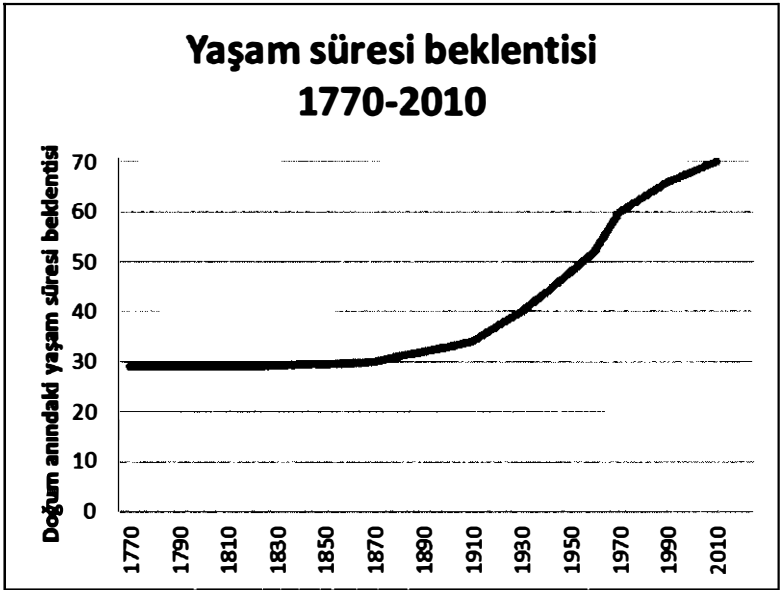
Fakat burada da durum değişiyor. Döşenen iki su borusu sayesinde, Kiberalılar artık kirlenmiş baraj ve yağmur sularına mahkûm değil. Girişimcilerin ve gönüllü toplumsal kuruluşların inşa ettiği temizlik blokları var. Kiberalılar, buralarda cüzi bir ücret karşılığında ihtiyaçlarını giderip sıcak duş alabilir. Bazı okullarda yıkanma tesisleri inşa edildi. Tifo, dizanteri ve kancalı kurt enfeksiyonları azaldı. Bebek ve çocuk ölüm oranları da nihayet düşmeye başladı.

Gelişmiş içme suyu kaynakları kullanımında Sahraaltı Afrika, 1990-2015 döneminde yüzde 20 puanlık artış kaydetti. Bu dönemde 427 milyon Afrikalının gelişmiş su kaynaklarına ulaşımı sağlandı.⁴⁷ Bu gelişme hızının, haber olmaya değmeyecek kadar yavaş olmakla birlikte dünyanın en zengin ülkelerinde kaydedilen gelişmeden daha yüksek bir hızda olduğunu unutmamalıyız. Yaşam beklentisi süresi, 2003-2013 yılları arasında Kenya'da 10 yıl arttı. Bir on yıl boyunca Kenya'da yaşayıp seven ve mücadele eden ortalama bir insan, nihayet kalan hayatından bir yıl kaybetmemeyi başardı. Herkes on yıl yaşlandı fakat hiç kimse ölüme bir adım daha yakınlaşmadı.

3. Yaşam Süresi Beklentisi

Karşı karşıya bulunduğum tüm olumsuzluklara rağmen, bilimin yardımıyla bu durumdan çıkış yolunu bulacağım.

Matt Damon, *Marşlı* adlı filmde.

Kaynak: Roser 2016⁴⁸

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinde hayat; zor, zalim ve kısaydı. Kısaydı; çünkü hastalıklar yaygındı, yiyecek yoktu, temizlik yoktu.

İnsanlar; bebekken, çocukken veya doğum esnasında, erken yaşlarda ölüp gidiyordu. Yüksek ölüm oranının nedeni; şiddetin yaygın olması değil, bulaşıcı hastalıklar, kirli su ve yetersiz temizlikti. İnsanlar şehirlerde dahi hayvanlar arasın-

da yaşıyordu, dışkıları su kaynaklarını kirletiyordu.

Yaşadıkları mekânlar rutubetliyd; kereste kulübelerde, yerde yatıyorlardı. Bu romantik görünse de kulübelerin kurutulmamış keresteden inşa edildiğini, pencerelerinin çok küçük ve içerisinin havalandırmasız olduğunu unutmamak lazım. Yaşam alanları; her türlü haşeratla dolu, pislik yuvalarıydı. Bir tarihçi, bu durumu şöyle tasvir ediyor: “Bu yaşam alanlarının sağlıklı olup olmadığı hususunda söylenebilecek tek olumlu söz, kolayca yanabilir olmalarıydı.”⁴⁹

Tüm büyük kentlerde sık sık veba salgınları olurdu. Bu bulaşıcı hastalık; solunumla havadan veya insandan insana fiziki temasla geçer, farelerdeki bitlerle yayılırdı. Bu hastalığa yakalanan her beş kişiden üçü ölürdü. On dördüncü yüzyıl ortalarında Avrupa’yı kasıp kavuran Siyah Ölüm adlı veba salgınında; kıta nüfusunun üçte biri telef olmuş, köyler ve kentler boşalmıştı. Londra’da yaşananlara şahit olan bir kişi, sağlıklı görünümlü insanların aniden yere yığıldıklarını anlatıyor ve gözlemlerini şöyle dile getiriyordu:

“1349 yılında Hz. Meryem Yortusu (Candlemas, 2 Şubat) ile Paskalya Yortusu (Easter, 12 Nisan) arasında; şehirdeki diğer kiliselerin bahçelerine gömülenlere ilaveten hemen hemen her gün, 200 ceset de Smithfield’in bitişiğinde yeni açılan mezarlığa gömülüyordu.”

Bazılarına göre, dünyanın sonu gelmişti. İrlandalı bir keşiş ise aynı yıl yaşananları şöyle anlatıyordu: “Gelecekte, etraf-taki öldürücü salgın hastalıktan kurtulup da hayatta kalan âdemoğullarının bulunması hâlinde, çalışabilmeleri için bu parşömenleri bırakıyorum.” Bu cümlelerin altına başka biri tarafından şu not düşülmüştü: “Yazarın burada öldüğü anlaşıyor.”⁵¹

O yılki salgın, yaşanan en feci veba salgınıydı. Salgınlar

18. yüzyıla kadar sürdü. Doğu Fransa'daki Besançon kentinde, 1439-1640 yılları arasında kırk veba salgını meydana geldi. Salgının başladığı duyulduğu anda halk, yaşlı ve zayıf bünyelileri geride bırakıp kentlerden kaçardı. Yargıç, avukat ve diğer yetkililer; şatolarının korumasız kalmasına bakmaksızın kaçar, kent halkını yalnız bırakırlardı. Şatolar yağma edilir, hasta bulunan evlerin kapılarına kırmızı tebeşirle haç çizilirdi. Cesetler, el arabalarıyla taşınıp kayıklara yüklenir ve denize atılır veya yakılırdı. Bu mümkün olmadığında cesetler sokaklarda kalır ve köpekler tarafından parçalanırdı.

1586'da veba salgını başladığında Bordeaux şehrinin belediye başkanı olan yazar Montaigne, kenti terk etmek zorunda kaldı. Ailesiyle birlikte altı ay barınacak bir yer arayan Montaigne'in hiçbir yakını, onlara yardımcı olmadı ve onları gördükleri anda dehşet içinde uzaklaştılar. Savoy'un zengileri; evlerine dönmeden önce, evlerinde birkaç hafta süreyle yaşamaları için fakirlere para öder ve bu suretle onları âdeta kobay gibi kullanırlardı. Samuel Pepys, insanların bu tutumunu şöyle tarif ediyordu: "Veba, bizi birbirimize karşı köpekler gibi zalimleştirdi."⁵²

Diğer bir bulaşıcı hastalık olan verem; 17. yüzyılda Avrupada yayıldı, 19. yüzyılda başlıca ölüm nedeniydi. Bazı hesaplara göre, ölümlerin dörtte birinin sebebi veremdi. Çiçek hastalığı şehirlerde hep var olduğundan kent nüfusu bağışıklık kazanmıştı. Kırsal kesimdeyse durum farklıydı; bu yörelerde çiçek salgınları aralıklı olarak meydana gelir fakat olduğunda da çok insan ölürdü.

Kanıtı dayalı modern tıp öncesinde en yaygın ilaç, duaydı. Yalnızca zenginler tabip tutabilirdi. Tabiplerin; hasta yatağı başında kibar tavırlar sergilemek dışında, 2000 yıl boyunca uyguladıkları tek tedavi, kan almaydı. Kan fazlasının; ateş, baş ağrısı, sara nöbetleri ve diğer hastalıklara sebep olduğuna inanılıyordu. Kol sıkılarak damarların belirginleşmesi sağlandıktan sonra, damar kesilir ve bir miktar kan boşaltılırdı.

Boşaltılan kan tabii ki genellikle zararlıydı. Bazen bu amaçla sülük de kullanılırdı. 1846'da sadece Fransa'da doktorlar, 30 milyon sülük kullanmıştı. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren cerrahi müdahaleler yapılmaya başlandı fakat acıyı giderecek anestezi maddeleri yoktu. Antibiyotikler de olmadığından ameliyat sonrasında birçok insan, iltihaplanmadan ölüyordu. Kaldı ki o yıllarda dahi hastalıkların "miazma" yoluyla, yani zehirli havadan yayıldığına hâlâ inanılmaktaydı. Kafa, göğüs ve mide bölgelerinde ameliyat yapılamıyordu. Kol, el ve bacaklar, sakatlandığında kesilip atılırdı. Etkin ilaçlar ve organ nakli yoktu. Yaşlanmak demek, hareket etme ve görme yeteneklerini kaybetmek demekti.

Tarih öncesi zamanlarda yaşayan bir avcı-toplayıcının ortalama yaşam süresi, yerel şartlara bağlı olarak 25-30 yıl civarındaydı.⁵³ Tarım Devrimi; gıda arzında istikrar sağladı fakat yaşam sürelerini fazla etkilemedi, hatta bazı anlatımlara bakılırsa ortalama yaşam süresini kısalttı. Çünkü yerleşik düzene geçildikten sonra temizlik sorunları başladı ve insanlar bulaşıcı hastalıklara daha fazla maruz kaldı. Eski Yunan ve Roma gibi klasik medeniyetlerde ortalama yaşam süresinin 18-25 yıl olduğu hesaplanıyor. Orta Çağ'daki Britanya'nın ortalama yaşam süresine ilişkin tahminler, 17-35 yıl arasında.⁵⁴

Küreselleşmenin ilk dönemlerinden önce medeniyetler arasında temas olmadığı için nüfuslar arasında bulaşıcı mikrop geçişi yoktu. Bu nedenle, korkunç salgınlar olmazdı. Avrupalılar; Amerikalılara çiçek hastalığını bulaştırdı, karşılığında frengi kaptılar. Veba salgınları, Moğol istilalarını izledi. Kolera, Hindistan ticaret yollarından yayıldı. On milyonlarca insan bu iki hastalıktan öldü. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde, en gelişmiş ülkelerdeki ölüm oranları dahi o zamana kadarki tarihsel ortalamalardan pek farklı değildi. Batı Avrupadaki ortalama yaşam süresi beklentisi, 1830'lu yıllarda 33 yıldır ve bu sürenin artış hızı çok düşüktü. 1800'den önce, hiçbir ülkenin ortalama yaşam süresi beklentisi 40 yıldan uzun değildi.

Fakat daha sonra çok şaşırtıcı bir gelişme yaşandı. Max Planck Enstitüsünden Oskar Burger'ın başkanlığında, yaşlanma konusundaki bir çalışmanın sonuçlarına göre insanlık, 200.000 yıldan beri evrilmektedir. Bu süre zarfında 8.000 insan nesli gelip geçmiştir. Ölüm oranlarındaki azalmanın büyük kısmıysa son dört nesilde gerçekleşmiştir. İnsanlarda gerçekleşen bu gelişme; laboratuvar şartlarında denetimli beslenme altında tutulan, seçilmiş başka canlı türleri üzerindeki deneylerde gözlemlenen gelişmeyle eşit düzeyde hatta onun da üstündedir.⁵⁵

Tarih boyunca ebeveynler sık sık, ölen çocuklarını gömmek zorunda kalmıştı. Sık sık bu acı olayla karşılaşan insanlarda ölüme karşı duyarsızlık oluşmasına rağmen çocuğunu kaybetmek, her zaman feci bir olaydır. On çocuğundan üçünü kaybeden Charles Darwin'in en büyük kızı Annie'yi kaybettiğinde yaşadığı acı, aile ne kadar büyük ve çocuk sayısı ne kadar çok olursa olsun çocuğunun öldüğünü görmenin ebeveynler için ne büyük bir trajedi olduğunu gösteriyor. İsveç'te 19. yüzyılda doğan çocukların yüzde 30 ile yüzde 40 arasındaki bölümü, beş yaşına gelmeden ölüyordu. Bu oran 20. yüzyılın başlarında yüzde 15'e düştü, günümüzdeyse yüzde 0,3.⁵⁶

Yaşam süresi beklentisinin dünya ortalaması 1900'de 31 yıldır. Günümüzde bu süre 71 yıl; şaşırtıcı, değil mi? İçgüdüsel olarak, her yıl geçtiğinde ölüme bir yıl daha yaklaştığımızı düşünürüz. Aslında, 20. yüzyıl boyunca ortalama bir insan, her geçen yılın sonunda ölüme yedi ay yaklaştı. Ömrümüze yeni yıllar eklendi ve bunların hepsinde yaşam daha da kaliteliydi. Amerikalılar arasındaki kronik hastalıklar, yüz yıl öncesine kıyasla çok daha hafif seyrediyor ve bu tür hastalıklara, on yıl daha geç yakalanılıyor.⁵⁷

Salgın hastalıklar uzmanı Abdel Omran, insanla ölüm arasındaki ilişkiyi şu üç ana aşamada inceliyor:

1. *Öldürücü Salgın Hastalıklar ve Açlık Dönemi.* İnsanlık tarihinin büyük bölümünü kapsayan bu dönemde, ölüm

oranları yüksektir ve dalgalı bir seyir izler. Bunun sebepleri; kötü beslenme, yöresel hastalıklar ve savaş ve açlık gibi ani felaketlerdir. Bu dönemdeki ortalama yaşam süresi beklentisi, inişli çıkışlı olarak 20-40 yıl arasındadır.

2. *Gerileyen Yaygın Salgınlar Dönemi.* Salgınlar azaldığı için ölüm oranları da azalır. Ortalama yaşam beklentisi süresi 30 yıl civarından yaklaşık 50 yıla yükselir. Nüfus artar.

3. *Dejeneratif ve İnsan Kaynaklı Hastalıklar Dönemi.* Bulaşıcı hastalıkların azalmasıyla, ölüm oranları azalır ve yaşam beklentisi süresi 50 yılı aşar. Nüfus artışını belirlemede, ölüm oranının yerini doğurganlık alır. Endişe kaynağı artık kanser ve göğüs hastalıklarıdır. Bu aslında iyi haberdır; zira 20-30 yaşlarındaki ölümlerin artık geride kaldığının göstergesidir.

Dünyanın yeni bilgilere en açık ve dolayısıyla da en müreffeh bölgeleri, Batı ve Kuzey Avrupa ile buradan göç edenlerin yerleştiği bölgelerdir. Bu bölgelerde, 18. yüzyıldan itibaren sözü edilen aşamalardan geçildi. Bunun bir nedeni, temizlikteki gelişmelerdi. Odundan yapılan evlerin yerini tuğla ve taş evler aldı, köylerde lağımın suya karışması önendi, hayvanlar evlerin uzağında konumlandırıldı. Yeni hijyenik standartlar getirildi, insanlar yıkanmaya başladı. On sekizinci yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da veba yok edildi. Bu sağlık devriminin gerçekleşmesinde, yeni tıbbi bilgi ve teknolojiler de çok etkili oldu. Aydınlanma Dönemi düşünürlerinin geliştirdiği, deneysel yöntem ve bulgu temelli bilim sayesinde; kan akıtmanın bir işe yaramadığı ortaya kondu, hastalıklarla mücadelede yeni yöntemler geliştirildi.

Çiçek hastalığına karşı verilen uğraşlar buna örnektir. On sekizinci yüzyılda Avrupa'daki başlıca ölüm nedenlerinden biri, çiçek virüsüydü; her yıl 400.000 kişi bu hastalıktan ölür ve tedavi edilebilenlerin üçte biri de kör kalırdı. Hastalığa yakalanan bebeklerin çoğu ölürdü. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisinin eşi Wortley Montagu'nun kardeşi çiçekten

ölmüş, kendisinin yüzü de çiçek bozuğu kalmıştı. İstanbul'da çiçek tedavisinde uygulanan variolizasyon yöntemini bu nedenle dikkatle inceledi, kendi çocuklarına aşı yaptırdı ve bu yöntemin ülkesinde de uygulanması için kampanya başlattı.

Söz konusu yöntemde, çiçek hastasının kolundaki çıbanlardan alınan madde sağlıklı kişinin koluna zerkediliyordu. Hafif derecede hastalıktan sonra bağışıklık kazanılıyordu. Bu şekilde aşılananlardaki ölüm oranı sadece yüzde ikiydi. Buna karşılık, aşılanmayanların üçte biri ölüyordu. Dolayısıyla, bu yöntem çiçek hastalığını tedavisinde çok büyük bir aşamaydı. Britanya kraliyet ailesi 1721'de aşılandıktan sonra, bu yöntem halk arasında hızla yaygınlaştı.⁵⁹

1757'de Gloucester'da aşılanan bir çocuk, hafif çiçek hastalığına yakalandı fakat bağışıklık kazandığı için sonra gelen çiçek salgınlarında hastalanmadı. Edward Jenner adlı o çocuk, daha sonra ömrü boyunca çiçek hastalığına karşı daha iyi ve güvenilir mücadele yöntemleri geliştirmek için çalıştı. Mandıralarda çalışan işçi kızların, sığır çiçeği hastalığına yakalandıktan sonra bağışıklık kazandığını duymuştu. Bunun üzerine insanları, sığır çiçeği mikrobuyla aşılamağa başladı. Sığırın Latincesi "vacca"dır, *vaccinus* kelimesiye "sığırdan" demektir. Jenner bu nedenle, yeni yöntemine İngilizcede "vaccination" adını verdi. Jenner bu yöntemi yaymak için büyük uğraş verdi. 1800 yılında bu yöntem Avrupa ülkelerinin çoğunda uygulanıyordu.

Hastalıkların mikroplardan kaynaklandığına dair kuram, büyük bir aşamaydı. Bu sayede çok daha etkili mücadele yöntemleri geliştirildi. Görülemeyecek kadar küçük mikroorganizmaların hastalıklara sebep olduğuna inanmak çok zordu. Fakat deneysel bulgular bunu doğruluyordu. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Macar bir doğum uzmanı Ignaz Semmelweis, doğum humması vakalarının; ebelerle doğum yapan kadınlarda, doktorlarla doğum yapan kadınlara kıyasla çok daha az görüldüğünü gözlemledi. Semmelweiss'a göre

bunun muhtemel nedeni, otopsi yapan doktorların ellerini yıkamadan doğuma girmeleriydi. Bunun üzerine, doktorlar ellerini klorlanmış kireç suyuyla yıkamaya başlayınca doğum sonrası ölüm oranları yüzde 90 oranında azaldı.

Yeni mikroskoplar sayesinde mikroorganizmaları görmek mümkündü. Özellikle de Joseph Jackson Lister'in geliştirdiği akromatik mikroskop, bu bakımdan çok önemliydi. Fransız kimyager Louis Pasteur, mikroorganizmaların süt ve şarabı bozduğunu gözlemledi ve bunu önlemek için *pastörizasyon* adı verilen yöntemi geliştirdi. Ayrıca, kuduz ve şarbon hastalarına karşı aşılar geliştirdi.

Mikroorganizmalar hakkında bilinenler arttıkça lağımlar, temiz su ve aşılama, rutin hâle geldi. Mikroplar hakkında bilinenler, insanları yaşam tarzlarını değiştirmeye yöneltti. Mikrop teorisi öncesinde; otellerde çarşaf lar misafirden misafire değiştirilmez, doktorlar kullandıkları aletleri hastadan hastaya sterilize etmez, mikropları öldürmek için su kaynatılmazdı. Sağlık personelinin ellerini yıkamaya ve aletleri sterilize etmeye alışması, çok uzun sürdü fakat bu âdetler yerleşince anne ölümlerinde inanılmaz sonuçlar elde edildi. Finlandiya ve İsveç gibi bu alanda düzenli istatistik tutulan ülkelerde, 1800'de her 100.000 doğumda 1000 anne ölüyordu. Bu gerçekten şok edici bir durumdu; o yıllarda doğumlar çok daha sık olduğu için, bu trajedi ailelerde sıklıkla yaşanıyordu. Yüz yıl sonrasında bu rakam, 100.000 doğumda 500 anne ölümüne düşmüştü. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yüksek gelir grubundaki ülkelerde bu oran, 100'e düştü; günümüzdeyse 10'un altında. Anne ölüm oranı, Büyük Britanya'da 1935-2015 arasında 458'den 9'a düştü.⁶⁰

Tarımdaki gelişmeler sayesinde çok daha fazla kalori tüketilebiliyor. Fakat en az bunun kadar önemli olan husus, çocuk hastalıklarındaki azalmadır. Çocuklar artık ateşli hastalıklar, ishal ve iltihaplanmayla eskisi kadar mücadele etme durumunda olmadıkları için çok daha verimli besleniyorlar.

Batı Avrupa ve buradan göç edenlerin yaşadığı ülkelerde, “Öldürücü Salgın Hastalıklar ve Açlık Dönemi”nden çıkılıp “Gerileyen Yaygın Salgınlar Dönemi”ne geçiliyor. On binlerce yıl boyunca neredeyse sabit kalan yaşam beklentisi süresi, 1880’i izleyen elli yıl da 20 yıl sıçradı. Bu, daha önce görülmeyen bir olguydu. Bilim gelişip, bilgi yayıldıkça ve zenginlik artınca dünyanın diğer bölgelerinde de benzer artışlar kaydedildi.

Mikroplardan korunmak yararlı ama onları yok etmek daha da önemli. Zira hastalıklara karşı ilk korunma duvarı olan derimizi aşan herhangi bir şey, mesela dizimizde meydana gelen basit bir sıyrık bile ölümcül olabilir. Penisilinin icadından önce hastaneler, basit sıyrıklar sonucu ateşlenme ve iltihaplanmadan ölen çocuklarla doluydu.

“28 Eylül 1928 günü şafak sökerken uyandığımda dünyanın en etkili bakteri yok edicisini, yani ilk antibiyotiği icat edeceğimi hayal dahi etmiyordum. Ama bunu gerçekten de başardım.” Bu sözler, İskoç biyolog Alexander Fleming’e ait.

Fleming, stafilokoklar üzerinde çalışıyordu. Ağustos ayında tatile çıkmadan ve her zaman dağınık olan laboratuvarından ayrılmadan önce, numunelerini tezgâh üzerine yerleştirdi. Tatilden döndüğünde ise stafilokok kültürlerinden birinin küflendiğini ve bu mantarın, civarındaki tüm bakterileri öldürmüş olduğunu müşahade etti. İlk tepkisi, “Ne kadar gülünç” demek oldu.

Gerçekten de öyleydi. O gün, antibiyotikler keşfedilmişti. O sayede, başkaları da “harika ilaç” penisilini geliştirdi. İkinci Dünya Savaşı sonunda, D-Günü’nde Normandiya sahillerinde yaralanıp gangren olan 3000 müttefik askeri, o sayede ölümden kurtuldu. Antibiyotikler sayesinde; ölümcül iltihaplanmalar basit vakalara dönüştü, uzuv kesilmeleri tarihe karıştı, modern cerrahi gelişti, organ nakli yapılmaya başlandı.

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, zengin ülkelerde erken ölümlere son verme yolunda büyük ilerlemeler kayde-

dildi. On dokuzuncu yüzyıl sonlarından bu yana bebek ölüm oranları, her yüz doğum başına 10-25'ten, 2-5'e geriletildi. Batı Avrupa'da yaşam beklentisi süresi; 1850'lerde 36, 1950'lerdeyse 68 yıldır. Fakir ve orta gelir grubu ülkelerdeyse bu süre, 19. yüzyıl sonlarından beri artmamıştı. Bu süre, Sahraaltı Afrika'da 38 yıldır. Yüzden fazla ülkede, doğan çocukların beşte birinden fazlası bir yıl geçmeden ölüyordu.

Batı ülkelerinin çocuklarını ölümden kurtaran fikir ve teknolojiler, 1950 yılından itibaren dünya geneline yayılmaya başladı. Penisilin, her yerde bulunabilir oldu. UNICEF ve WHO; verem, difteri, kızamık ve çocuk felcine karşı aşı kampanyaları başlattı. Difteri, boğmaca ve tetanoza karşı aşılanan bebeklerin oranı, 1970-2006 arasında beşte birden beşte dörde yükseldi. Giderek aratan sayıdaki ülkede, suçüçeği yok edildi. 1980 yılında WHO, dünyada suçüçeği hastalığının kalmadığını duyurdu:

“İnsanlık artık; çok eskiden beri ve birbirini izleyen salgınlarla birçok ülkede ölümlere yol açan, ardında körlük ve sakatlıklar bırakan çiçek hastalığından kurtulmuştur.”⁶³

İnsanlık, adaleleri zayıflatan ve felce hatta ölümlere yol açan çocuk felcinden de kurtulmak üzeredir. WHO, UNICEF ve Rotary Kulüplerinin dünya genelinde yürüttükleri aşı kampanyaları sonucunda, yıllık vaka sayısı 1988'den bu yana yüzde 99 azalarak 350.000'den 416'ya düşmüştür. Aşılama aynı zamanda, yenidoğan ve annelerde tetanozdan ölüm oranını da 1988'den bu yana yüzde 96 oranında azalttı.

Sırada, çok sayıda ölümlere yol açan hastalıklardan sıtma var. Birçok ülkede yerleşik olan sıtma, 1900'de 2 milyon civarında ölüme neden oldu. Paraziti taşıyan sivrisineklerin ürediği bataklık ve sulak alanlar, o yıllarda zengin ülkelerde kurutulup yok edildi. Bu uygulama ve yaygınlaşan DDT gibi böcek ilaçları sayesinde, sıtma birçok ülkede yok edildi. Bu

tür önlemler ve Gates Vakfının yürüttüğü kampanyalar sonucunda, önümüzdeki birkaç on yıl içinde, dünya genelinde sıtmanın da kökü kazınacak gibi görünüyor. 2000-2015 arasında, sıtmadan ölüm oranları yarı yarıya azaldı; bu oran, çocuklarda daha da yüksek. WHO'nun hesaplarına göre, bunun sonucunda 6,2 milyon hayat kurtuldu.

Böcek ilaçları sürülmüş cibinlikler ile artemisinin bazlı birleşik tedavi yöntemi, bu konuda çok etkili oldu. Afrika, sıtmanın en yaygın olduğu bölge fakat orada da hızlı gelişme sağlandı. Böcek ilacı sürülmüş cibinlik kullanma oranı, yüzde 2'den yüzde 55'e yükseldi. Beş yaş altındaki çocuklarda sıtma ölümleri, yüzde 71 azaldı.⁶⁴

Gelecekteki nesillerin vebasının HIV/AIDS olacağı görülüyor. Bu hastalık; esrarengiz bir şekilde yayılıyor ve alınan karşı önlemleri bir şekilde etkisiz kılıyor, âdeta aldatıyor. Modern tıbbın tüm hastalıklara hızla çare bulmasına alıştığımız için, AIDS'in yenilemez olduğu endişesine kapılıyoruz. Fakat dünyanın önde gelen sağlık ekonomisi uzmanlarından, Nobel Ödüllü Angus Deaton bu konuda farklı düşünüyor. Ona göre; HIV virüsünün keşfi, bulaşma yolları ve kemoterapiyle tedavi yöntemleri, “tarih boyunca görülmemiş bir hızla” gelişti. Kırk milyon insan AIDS'ten öldü. Fakat bu hastalığın “kesin ölüm” olan sonucu, modern tıp sayesinde “kronik” duruma dönüştürüldü. HIV vakaları 2000'den bu yana yüzde 35 azaldı, AIDS'le ilgili ölüm sayısı ise 2006'dan beri yüzde 42 azaldı.⁶⁵

2014-2015'te Batı Afrika'da çıkan, çok ciddi boyuttaki Ebola salgını esnasında; halk kitleleri, sağlık görevlileri ve bilim dünyasının verdiği hızlı tepki, araştırma sonuçlarının hızla yayılmasının önemini gösterdi. Amerika'daki Hastalıkları Önleme ve Denetleme Merkezleri (Centers for Disease Control and Prevention); 2015 yılının başlarında, sadece Liberya ve Sierra Leone'de, etkili biçimde müdahale edilemeyen 1,4 milyon vaka olduğu konusunda uyarıda bulundu. Fakat insanlar tu-

tumlarını değiştirdi, cesetlerin güvenli biçimde gömölmesine başlandı ve vakalar izole edildi. Vaka sayısı 30.000'le sınırlı kaldı. Ebola aşısı etkili oldu. Gelecekteki muhtemel bir Ebola salgınının daha da az tahribat yapacağı görölüyor.

Yine de milyonlarca insan, yaşadıkları coğrafyadaki şartların mahkumu. Zengin ölkelerde çok önce kökü kazınmış bazı hastalıklar, birçok ölkede hâlâ var; 40 ölkedeki çocukların yüzde onu, beş yaşına varmadan ölüyor. Her yıl yaklaşık 8 milyon insan; alt solunum yolu enfeksiyonları, ishal, verem ve boğmaca ile difteri gibi çocuk hastalıklarından ölüyor.

Fakat genel gidiş çok olumlu. 1960'da, düşük ve orta gelir grubundaki ölkelerde doğan çocukların yaklaşık dörtte biri, beş yaşına gelmeden ölmüştü. O yıldan bu yana bu oran, 1000 canlı doğum başına 237 ölümden 47 ölüme geriletildi. 1960-2015 arasında bebek ölümleri, 1000 canlı doğan başına 154 ölümden 35 ölüme indi.⁶⁶

Anne ölümleri, gelişmekte olan ölkelerde hâlâ çok yüksek fakat geçen 25 yılda çok azaldı. Yüz bin doğum başına anne ölümü, 1990-2015 yılları arasında 435'ten 242'ye düştü ve bu gerilemenin büyük kısmı 2000'den sonra gerçekteşti. Anne ölüm oranındaki azalma; Afrika, Orta Doğu ve Latin Amerika'da yaklaşık yarı yarıya. Güney ve Doğu Asya'da ise üçte iki civarında. Annelerin yaşam boyunca doğum esnasında ölüm riski; Sahraaltı Afrika'da yüzde 6,1'den yüzde 2,8'e, Güney Asya'da yüzde 2,6'dan yüzde 0,5'e düştü. Bu düşüşlerin başlıca sebebi; temel hijyen, temiz suya ulaşım ve temel sağlık hizmetlerindeki ilerleme. Sağlık görevlisi nezaretinde yapılan doğum oranı dünya genelinde 1990'da yüzde 59 iken bugün yüzde 71.⁶⁷

Tarihte en çok hayat kurtaran kişilerden biri, Maurice Hilleman'dır. Onun başlangıçtaki hayali, J. C. Penney mağazalarından birinin müdürü olmaktı; fakat perakende işinin kendisine uygun olmadığını kısa sürede anladı. Bu da insanlık için bir şans oldu. Çünkü Hilleman, mikrobiyolojide doktora

yaptıktan sonra, Merck şirketinde işe girdi ve çoğu çocuklar için, yirmi beş aşı geliştirdi. Bunlar günümüzde yaygın olarak kullanılıyor.

Bunların en önemlisi kızamık aşısıdır. 1800'lü yıllardan bu yana, 200 milyon insanın kızamıktan öldüğü tahmin ediliyor. Aşı 1970'te kullanılmaya başlanmadan önce, her yıl birkaç milyon kızamık ölümü vardı. Bugün bu sayı, yüzde 86 dolayında bir azalmayla, 100.000 civarında. Cüzzam, binlerce yıl boyunca insan eklemlerinde duygu kaybına yol açtı. 1950'de, 10,5 milyon cüzzam vakası vardı. 1960'lı yıllarda geliştirilen üç ilaç sayesinde, yılda rastlanan kronik cüzzam vakası sayısı, dünya genelinde 200.000'in altına geriledi.

Son yılların en büyük ve aynı zamanda en düşük maliyetli tıbbi başarısı, ağızdan su verme tedavisidir (oral rehydration therapy). 1970'li yıllarda, ishal olan her on çocuktan biri beş yaşına varmadan ölüyordu. Bunun sebebi, ishalin yol açtığı sıvı kaybıydı. Bilim insanları ve tabipler yıllardır dehidrasyon denen sıvı kaybına karşı bir çare arayışındaydı. Muz yemekten havuç çorbası içmeye kadar birçok şey denenmişti. Başlangıçta ümit veren tedavilerden biri, su ve şeker katılmış suydur. 1970'li yılların başında Hindistan ve Bangladeş'teki mülteci kamplarında denenilen bu yöntem, ümit vericiydi. Üzerinde deneme yapılan 3000 hastanın ölüm oranı, bu tedaviyle yüzde 90 azalmıştı. Bir dozunun maliyeti birkaç sent olan ağızdan su verme yöntemi, kısa sürede yayıldı ve bugün her yıl bir milyon çocuğun hayatını kurtarıyor. Birleşik Krallık'ta yayımlanan *Lancet* adlı tıbbi bilimsel dergi bu tedavi yöntemini, "muhtemelen, yüzyılın en önemli tıbbi ilerlemesi" olarak tanımlıyor.⁶⁸

Bu tür hayat kurtaran teknolojiler sayesinde insan ömrü, tarihte görülmemiş ölçüde uzadı. *Beş yaş öncesi ölüm oranı* olarak tanımlanan çocuk ölümleri; yüzde 72'lik bir azalmayla, doğan bin bebek başına 240'tan 68'e düştü. Yaşam süresi beklentisi; aynen Kenya'da olduğu gibi, on yılı aşkın bir süredir

birçok ülkede, her yıl bir yıldan fazla artıyor. Bu ülkelerde on yıldan beri yaşamakta olan ortalama bir kişinin yaşam süresi, on yıl öncesine göre daha uzun. 1950-2011 döneminde yaşam süresi beklentisi; Asya'da 42 yıldan 70 yıla, Latin Amerika'da 50 yıldan 74 yıla ve HIV/AIDS felaketine rağmen Afrika'da dahi 37 yıldan 57 yıla yükseldi. Afrika için bu, daha önce görülmeyen bir artış oranı.

Batı'nın 1970 ve 1980'li yıllarda büyük bir tehdit olarak gördüğü, dünya nüfusundaki görülmemiş orandaki artışın sebebi bu. Dünya nüfusu 1950-2011 yılları arasında 2,5 milyardan 7 milyara yükseldi. Batı'da birçok kişi bu artışın, fakir ülkelerdeki insanların tavşanlar gibi üremesinden kaynaklandığını düşünüyordu. Fakat neden bu değildi; insanlar artık sinekler gibi ölmüyordu. Aileler kısa sürede bu duruma uyum sağladı. Çocuklarının artık eskisi gibi genç yaşta ölmediklerini gören aileler daha az çocuk yapmaya başladı. Az gelişmiş ülkelerdeki ortalama bir kadın, 1950'li yıllarda ömrü boyunca ortalama 6,2 çocuk doğurmaktaydı. Bu rakam bugün 2,6'dır. Bu düşüşü, Çin'de katı bir şekilde uygulanan aile başına bir çocuk politikalarına bağlayanlar var. Fakat Tayvan'da yaşayan Çinlilerdeki doğurganlık oranı bundan da düşük ve yaklaşık olarak, Tayland'da görülen doğurganlık düşüşü düzeyindedir. Kadınlar, artık hamilelik sırasındaki sıkıntıları yaşamıyor; aileler, çocuklarının ölümünü görme acısını çekmiyor.

Ülkeler zenginleştikçe insanlar daha sağlıklı yaşıyor. Bebek ve çocuk ölümü oranlarında görülen farklılıkların yüzde 70'i, gelir düzeyindeki farklılıklardan kaynaklanıyor. Fert başına gelir düzeyi 10.000 doların üstünde olan hiçbir ülkede bebek ölüm oranı yüzde 2'den yüksek değil. İnsanlar zenginleştikçe temizliğe ve temiz suya daha fazla yatırım yapabiliyor, beslenme ve ilaç için daha fazla para harcayabiliyorlar. Fakat bu olgular sadece, giderek zenginleşen insanların daha yüksek hayat standardına sahip olmalarıyla açıklanamaz. Daha da önemli olan etmen, makul bir hayat standardının giderek

ucuzlamasıdır.

Belirli bir gelir düzeyindeki insanların sağlık göstergeleri, her dönemde sürekli olarak artmıştır. Fert başına geliri yılda bin dolar olan bir ülkedeki bebek ölüm oranı, 1900'de yüz doğum başına 20'ydi. Bu gelir düzeyindeki bir ülkede 2000 yılındaki bebek ölüm oranıysa sadece 7'ydi. Bu da geçen yüz yıl zarfında iktisaden hiç büyümeyen bir ülkede dahi bebek ölüm oranının üçte iki azalacağını gösteriyor. Bugün fert başına millî geliri 3000 dolar olan bir ülkedeki bebek ölüm oranı, 1870'te fert başına millî geliri 30.000 dolar olan farazi bir ülkedeki bebek ölüm oranına eşittir. Yaşadığımız zamanların sağlıktaki büyük hikâyesi, daha ucuza daha iyi bir hayattır.⁷⁰

Bu gelişme, küreselleşmenin sonucudur. Birçok ülke bu sayede, daha önce nesiller boyunca milyarlarca dolar harcayarak üretilen bilgi ve teknolojileri kullanabilmektedir. Cep telefonu teknolojisini, hastalıkların mikroplardan kaynaklanma teorisini ve kızamığa karşı aşılırları geliştirmek çok pahalı; fakat bunları kullanmak çok ucuzdur. Ticaret ve telekomünikasyon altyapıları vasıtasıyla fikirleri, bilimi ve teknolojiyi, verimli bir döngü hâlinde sınırlar ötesine yaymak mümkündür.⁷¹

Sağlıkla zenginlik arasında karşılıklı ilişki olmasına karşılık, sağlıkla son zamanlarda kaydedilen büyüme hızları arasında bir ilişki olmaması ilginç. Bir ülkenin sağlık göstergeleriyle o ülkenin büyüme hızı arasındaki ilişkinin, ülke sağlık göstergeleriyle küresel büyüme arasındaki ilişki kadar güçlü olmadığını, iktisatçı William Easterly kısa süre önce gösterdi. İçinde yaşadığımız küresel dönemde, bir ülkenin başarısı diğer ülkelerin başarılarından kaynaklanıyor. Haiti, bugün 1950'lerde olduğundan daha fakir fakat ülkenin bebek ölüm oranı, o yıllara kıyasla üçte iki oranında daha az. Aslında, günümüzde Haiti'deki bebek ölüm oranı, 1900'de dünyanın en zengin ülkelerindekinden daha düşük.

Hastalıklar bebeklerin bağırsak ve göğüslerini terk edip yetişkinlerin damarlarına giriyor. Bu durumda yaşam süresi

beklentisi de artıyor. Fakat bu kadar büyük artışlardan sonra, artış hızının yavaşlaması doğal. Çocukların hayatlarını kurtarılmasının yaşam süresi beklentisi üzerindeki etkisi çok büyük. Hayatı kurtarılan bir çocuk yaşlandığında hayatı onlarca yıl uzamış oluyor. Çocuk ölümleri artık çok azaldı. Yaşam süresi beklentisindeki gelişmeler bu nedenle artık yetişkinlerdeki gelişmelere bağlı. Bunun yaşam süresi beklentisi üzerindeki etkisi de oldukça sınırlı. Kanserin kökünü kazımak, muazzam bir başarıdır fakat bunun zengin ülkelerdeki yaşam süresi beklentisi üzerindeki etkisi birkaç yılla sınırlı kalır.

Her şeye rağmen, zengin ülkelerde bile yaşam süresi beklentisi uzuyor. 1950'li yıllarda 70 yıl olan bu süre, o zamandan beri on yıl arttı. Tansiyon düşüren ucuz ilaçlar ve kalp hastalıklarını tedavi yöntemleri, 1970'li yıllardan itibaren ABD'den dünyaya yayıldı. Bunun sonucunda, Batı ülkelerindeki kardiyovasküler hastalıklardan kaynaklanan ölümler üçte iki oranında azaldı. Bu olgu, gelişmekte olan ülkelerde de giderek yerleşiyor. Akciğer kanseri ve kardiyovasküler hastalıklara yol açan sigara içimindeki azalma da önemli. Belki de artık, ölüm oranlarında dördüncü aşamaya ulaşıp ulaşmadığımızı tartışmaya açmamızın zamanı geldi. Bu aşamaya, *Gerileyen Dejeneratif ve İnsan Kaynaklı Hastalıklar Dönemi* mi desek...

İnsanlar, eninde sonunda bir sebeple ölecek. İlk engeli aşanlar arttıkça ikinci ve üçüncü engellere takılanların sayısı da artacak. Son zamanlarda kansere karşı elde edilen başarıları bu etki gölgelemiş olabilir. Kardiyovasküler hastalıklardan ölenler azaldıkça kanserden ölenlerin sayısının artması beklenir. Ama böyle olmadı. Bu da kanser tedavisindeki gelişmelerin etkisinin büyük olduğunu gösteriyor. Bu gelişmenin maliyetinin kardiyovasküler hastalıkları önlemek için yapılan harcamalara kıyasla çok daha yüksek olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Her yaş grubunda görülen kanser vakası sayısı giderek azalıyor. ABD'de 1994'ten beri, kanser vakaları her yıl yüzde 0,6 oranında azaldı. Kanserden ölümler, geçen yirmi

yılda yüzde 22 azaldı.⁷²

Gelecekte bizi neler bekliyor? Hiçbir şey kesin değil. Her an geniş ölçekli salgınlar çıkabilir. Grip virüsünün, bir süre sonra mutasyonla yeteri kadar ölümcül bir hâle dönüşüp insanlığı kasıp kavurması muhtemeldir. 1918'deki, 50 milyon ölüme sebep olan İspanyol Gribi salgınında da böyle olmuştu. Buna karşılık, bugün elimizdeki bilimsel ve teknolojik silahlar çok daha güçlü; şimdiye kadar olmadığı kadar çok sayıda insan, bu tür mücadelelere katkı yapabiliyor.

2009'daki H1N1 gribi [*kuş gribi*, (K.G.)] salgınına sebep olan virüs, 1918'deki virüsün değişik bir türüydü. Bu geniş ölçekli salgına karşı, tarihte görülmemiş bir hızla tepki verildi. İnternet sayesinde, salgının yayılması izlenebildi ve kurumlar, bilim insanları ve sağlık çalışanları arasında iş birliği yapılabildi. 2009 yılının Nisan ayı ortalarında bir hastadan alınan virüs numunesi Amerikalı bilim insanlarına ulaştırıldıktan sonra, gen dizilimi sadece bir günde tamamlandı. H1N1 virüsünün genomunun tamamı bir hafta içinde internette yayımlanarak tüm dünyanın kullanımına açıldı. Dünyanın çeşitli yerlerindeki test geliştiricileri, bu sayede mevcut testleri buna göre değiştirip yeni vakalar buldu. Bir ay geçmeden yeni test kitleri kliniklere ve kamu sağlığı laboratuvarlarına gönderilmişti.

Aynı zamanda, ilaç şirketleri bu bilgileri kullanarak yeni hücre kültürü teknolojileri geliştirip yeni aşamaları geçtiler ve yeni aşılar üzerinde çalışmaya başladılar. Dünya Sağlık Teşkilatı, 2009 Haziran ayında H1N1'in geniş ölçekli salgın olduğunu duyurmuştu. Bundan sadece üç ay sonra, bazı ilaç şirketleri aşı geliştirip üretime geçti; Aralık ayına gelindiğinde elli ülkede aşılama kampanyaları başlamıştı.

Yaşam süresi beklentisinin sürekli olarak artacağıının garantisi yok. HIV/AIDS virüsünün bazı Afrika ülkelerinde sebep olduğu yaşam süresi beklentisindeki ani düşüşe, savaşlarda dahi rastlanmaz. Zimbabwe ve Botsvana'daki düşüş-

ler on beş yıldan fazlaydı. Planlı ekonomi çöktükten sonra, Rusya'daki yaşam süresi beklentisi beş yıl kısaldı. Buna karşılık bu süre hâlen, Afrika'da HIV/AIDS felaketi öncesine kıyasla yedi yıl daha uzun. Rusya'da ise hâlen, komünizmin hiçbir döneminde görülmemiş uzunlukta. Bu örneklerden hareketle, yaşam süresi beklentisindeki genel eğilimin artış yönünde olduğu ve zaman zaman çıkan engellerin bu yönü bazen değiştirdiği sonucuna varabiliriz.⁷³ Kaldı ki yaşam süresi beklentisi hesaplarında her zaman önemli ölçüde bir ihtiyat payı vardır. Bu süre; yeni doğan bir bebeğin, sağlık alanında hiçbir yeni gelişme olmadığı takdirde kaç yıl yaşamasının beklendiğine dair bir tahmindir. Bu hesaplarda, gelecekte hayatın uzamasına neden olacak gelişmeler dikkate alınmaz.

Bazılarına göre, mümkün olanın sınırlarına gelindiğinden insan ömrü artık uzamayacaktır. Bu iddia geçmişte de sık sık dile getirilmiş ve her zaman tersi olmuştur. 1928'de Birleşik Devletler'de yaşam süresi beklentisi 57 yılken istatistikçi Louis Dublin, bunun sınırının 65 yıl olduğunu hesaplamıştı. Yeni Zelanda'ya ait verileri bilmediği için oradaki kadınların yaşam sürelerinin bu sınırı aştığının farkında değildi. Başka bir araştırma grubu, 1990'da üst sınırı 85 yıl olarak hesapladı. Japon kadınları bu sınırı 1996'da aştı.⁷⁴

Jim Oppen ve James Vaupel yazdıkları bir makalede; Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası dâhil çeşitli uzmanların, yaşam süresi beklentisinin bir üst sınıra yaklaşmakta olduğuna dair tahminlerini incelediler. Bu üst sınıra dair verilen tüm rakamların, tahminlerin yapıldığı tarihten ortalama beş yıl sonra aşıldığını ortaya koydular. Oppen ve Vaupel'in yaptığı hesaplar, bu konuda rekor sahibi olan ülkedeki kadınların yaşam süresi beklentisinin 160 yıldan beri hiç sapmadan ve her yılda üç ay gibi inanılmaz bir hızla arttığını ve ufukta bir üst sınırın olmadığını gösteriyor. Yaşam süresi beklentisinin sabitleşmekte olduğu görülen bazı ülkelerde bunun sebebi, geride kalanların öndekilere yetişmesi, önde gidenlerin ise

gerilemesinden kaynaklanan yapaylıktır. 1950'den bu yana, bebek ve çocuk ölüm oranlarında ilerleme kaydetmeyen tek bir ülke dahi yoktur.

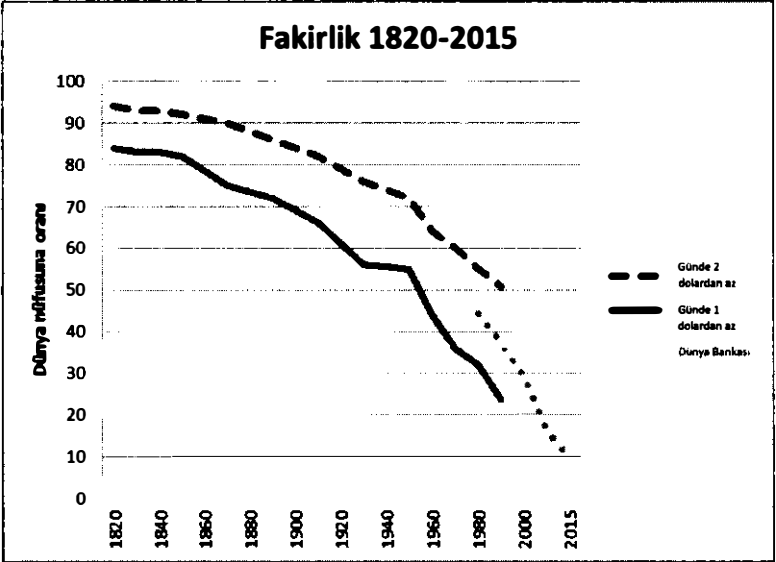
Sağlık ekonomisi uzmanı Angus Deaton, iyimser görüşe daha yakın olduğunu şöyle ifade ediyor:

“İnsanlar Aydınlanma Dönemi'nde otoriteye başkaldırdıktan sonra; akıllarını kullanarak hayatlarını iyileştirmeye koyuldular, bunun yollarını buldular ve hiç şüphesiz, ölümcül güçlere karşı zaferler kazanmayı sürdürecekler.”⁷⁵

İnsanlar sağlıklı ve istikrarlı besin kaynaklarına sahip oldukça daha çok ve daha iyi çalıştılar. Yaşam süresi beklentisi uzadı, beceriler gelişti ve daha verimli kullanıldı. Aileler küçüldükçe çocuklar, hayata daha iyi başlama ve daha uzun süreli eğitim imkânlarına kavuştu. İnsanlık nihayet, kadim belası olan fakirliğin üstesinden gelmeye başladı.

4. Fakirlik

Fakirliğin sebebi yoktur. Zenginliğin sebepleri vardır.
P T Bauer

Kaynak: Bourguignon & Morrison 2002. World Bank (Dünya Bankası), PovcalNet 2016, Cruz, Foster, Quillin & Schellekens 2015.

Bazıları neden fakirdir?

Bu soru yanlış.

Fakirliğin açıklanması gerekmez; çünkü herkesin başladığı noktadır. Fakirlik, servet sahibi olana kadar içinde bulunduğunuz hâldir. En zengin ülkelerdekiler dâhil, atalarımızın geçmişteki feci durumlarını unutmak kolay. Fransa gibi bir ülkede, fakirliğin kabul edilen tanımı şu kadar basitti: *Eğer*

bir gün daha yaşamanıza yetecek kadar ekmek satın alabiliyorsanız, fakir değilsiniz. Zor zamanlarda şehirler; yiyecek bulabilmek için dilenen, paçavralara sarınmış fakirlerle dolup taşardı.

Normal zamanlarda dahi toplumsal farklılıklar çok azdı. Ortalama Avrupalıların terekelerini inceleyen Fransız iktisat tarihçisi Fernand Braudel'in bulgularına göre 18. yüzyıl öncesinde, "Avrupa'nın tamamı fakirdi." Ömrü boyunca çalışan bir kişinin geride bıraktıkları genellikle şunlardan ibaretti:

birkaç eski giysi, bir tabure, bir masa, bir tezgâh, yatak olarak kullanılan tahtalar, bir çuval saman. Burgundy bölgesindeki 16. ve 17. yüzyıla ait resmî kayıtlar, 'saman üstünde uyuyan, yatağı ve mobilyası olmayan, domuzlarla arasında sadece ince bir perde bulunan insanlar'dan söz eden cümlelerle dolu."⁷⁶

Adriyatik kıyısındaki Pecara şehrinde, 1564'te kale ve garnizon vardı; şehir, fakir değildi. Bu şehrin o dönemdeki durumuna dair incelemeler, halkın dörtte üçünün derme çatma barınaklarda yaşadığını gösteriyor. Zengin Cenova'nın fakirleri, her kış geldiğinde kalyonlarda forsa olmak için sıraya girerdi. Paris'te ikişer ikişer zincire vurulan fakirlere zorla lağım temizletilirdi. İngiltere'de fakirler, yok denecek kadar az ücretler karşılığında ve uzun sürelerle ıslahhanelerde zorla çalıştırılırdı. Fakirlerin bazıları; köpek, at ve sığır kemiklerini gübre olarak kullanılmak üzere öğütürdü. ıslahhanelerde 1845'te yapılan denetimler sırasında, bu işte çalıştırılanların açlık yüzünden çürük kemiklerdeki ilikleri emmek için dövüşükleri tespit edilince uygulamaya son verildi.

On dokuzuncu yüzyıla kadar birkaç iniş çıkış dışında insanlık, ekonomik büyümeyi neredeyse hiç yaşamamıştı. İktisatçı Angus Maddison'a göre; MS 1 ile 1820 yılları arasın-

daki dönemde, kişi başına mal ve hizmetlerin parasal değeri olarak tanımlanan kişi başına millî gelir, sadece yüzde 50'di. Bunun anlamı, insanların hayatları boyunca zenginliği hiç tatmamalarıydı.

Diğer kıtalara kıyasla Avrupa, bu bakımdan biraz daha ayrıcalıklıydı. Batı Avrupa'nın en zengin ülkelerinde bile 1850'de kişi başına millî gelir, satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış 1990 yılı doları eş değeri olarak 1500-2500 dolar civarındaydı. Günümüzde, Mozambik ve Pakistan'daki kişi başına millî gelir dahi bunun üstündedir. Tüm gelir eşit dağıtılmış olsa bile (ki öyle olmadığını biliyoruz) bu gelir düzeyi, yokluklar içinde geçen bir hayat demektir. Yeryüzündeki ortalama bir insan o yıllarda; bugün Haiti, Liberya ve Zimbabve'deki bir insan kadar fakirdi.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında en zengin ülkelerde dahi fakirlik, bugünün fakir ülkelerinden daha fazlaydı. O yıllarda ABD, Britanya ve Fransa nüfusunun yüzde 40-50 civarındaki kısmı, bugün aşırı fakirlik dediğimiz ve ancak Sahraaltı Afrika ülkelerinde görülen şartlar içinde yaşıyordu. İskandinavya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İspanya'da halkın yüzde 60-70'i fakirdi.⁷⁷ Evsizlik yaygındı. Amerika ve Avrupa nüfusunun yüzde 10-20 arasındaki kısmı, resmî kaynaklara göre, yoksul ve boşta gezerdi.⁷⁸

O yıllardaki hâkim iktisat ekolü olan merkantilizm öğretisinde, fakirlik gerekli bir olguydu. İnsanlar bu sayede düşük ücretlerle çalışmaya teşvik edilince maliyetler düşüyor, sonuçta ülkenin rekabet gücü artıyordu. Dönemin birçok düşünürüne göre, ücretlere zam yapılıncı çalışanlar işi bırakıp soluğu meyhanelerde alırdı. Merkantilizmin amansız düşmanı, İskoç iktisatçı Adam Smith, aksi görüşteydi. Ona göre, ücretler arttığı takdirde insanlar daha çok çalışırdı; kaldı ki "sefil ve fakir insanların çoğunluğu oluşturduğu toplumların mutlu olması ve ilerlemesi mümkün değildi."⁷⁹ Adam Smith ve Aydınlanma Dönemi'nin diğer düşünürleri, çalışkan ve fakir insanlara say-

gı duyulmasını yaygınlaştırdılar.

O yıllarda İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, Avrupa'ya yayılıyordu. İngiltere'de, ülke ekonomisi hükûmetin kontrolunda değildi; diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak İngiliz elitleri, yeni teknolojilerin yaygın kullanımını engellemiyordu. İngiliz toplumu, deney ve bilimsel gelişmelere dayalı yeni teknolojilerin kullanımına açıktı. Bin yıldır değişmeyen üretim yöntemleri, bu sayede hızla değişip gelişmeye başladı. Eğirme ve dokuma işlemleri mekanize edildi. Su değirmenlerinin yerini, şehirlere kurulan buhar makineleri aldı. Bu tür inovasyonlar verimliliği görülmemiş ölçüde artırdı. İşçilerin üretim kapasiteleri artınca gelirleri de arttı. 1820-1850 yılları arasında, nüfus üçte bir oranında artarken işçilerin gelirleri yaklaşık bir kat arttı.⁸⁰ Hayat standardının bu oranda artması, geçmişte 2000 yıl almıştı. İngiltere'de bu artış sadece otuz yılda gerçekleştirildi.

Karl Marx; kapitalizmin zengini daha zengin, fakiri daha fakir yapacağını düşünüyordu. Ona göre, serbest piyasa ekonomisinde birinin kazanması için bir başkasının kaybetmesi gerekirdi. Orta sınıf proleterleşecek ve giderek açlığa mahkûm olacaktı. Marx, 1818-1883 yılları arasında yaşadı. Ortalama bir İngiliz, onun yaşam süresi zarfında üç kat zenginleşti. 1900 yılına gelindiğinde İngiltere'de aşırı fakirlik; yüzde 75 oranında geriletilmiş, nüfusun yüzde 10'una indirilmişti. İnsanlık tarihinde böylesine bir refah artışı hiç yaşanmamıştı.

İnsanlık binlerce yıl boyunca kişi başına gelirden hiç artış yaşamamıştı. Batı'da 1820-1870 yılları arasında ilk kez, yılda ortalama yüzde bir mertebesinde gelir artışı gerçekleşti. 1870-1913 döneminde yıllık artış, yüzde 1,6'ya yükseldi. Dünya savaşları sona erdikten sonra, artış dönemi tekrar başladı. 1820'den beri Batı dünyasındaki kişi başına yurt içi gayrisafi hasıla, 15 kattan fazla arttı. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da aşırı fakirlik, yüzde 10-20 düzeyine geriletildi. Artık daha akıllıca ve daha iyi teknolojilerle çalıştığımız için çalışma sa-

atleri de azaldı. 1860'dan bu yana, ABD'deki ortalama haftalık çalışma süresi 25 saat azaldı. Çalışma hayatına daha geç başlanması, daha erken emekli olup daha uzun emekli hayatı sürülmesini de buna ilave etmeliyiz. Eğlence ve dinlenme için ayırdığımız zamana da ortalama ücret üzerinden bir değer biçtiğimiz takdirde, fert başına millî gelirdeki artış, yüzde 120'ye yükselir.⁸¹

Birleşmiş Milletler Kalkınma Teşkilatının (UNDP) unutulmaz tabiriyle, bu gelişme fakirlik ve yoksunluktan kurtuluştaki ilk Büyük Sıçrama'ydı.⁸² Aşırı fakirlik 1950'lerde Batı Avrupa ülkelerinde tamamen yok edildiğinde sıçrama neredeyse tamamlandı. Bu tarihlerde ikinci Büyük Sıçrama Asya'da başladı. Japonya, Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur gibi ülkelerin küresel ekonomiyle bütünleşmeleri, gelişmenin "kalkınmakta olan ülkelerde" de mümkün olduğunu gösterdi. Çin 1979'da, Hindistan 1991'de ekonomilerini dünyaya açtı. İki büyük devin katılmasıyla, gelişme daha da hızlandı. Asya ekonomilerindeki gelişme görülmemiş boyutlardadır. 1950'den bu yana, fert başına gayrisafi yurt içi hasıla; Hindistan'da 5 kat, Japonya'da 11 kat, Çin'de yaklaşık 20 kat arttı.

Bu, beklenmeyen bir durumdu. İsveçli yazar Lasse Berg ve fotoğrafçı Stig Karlsson, 1960 ve 1970'li yıllarda bazı Asya ülkelerini dolaşıp gördükleri sefaleti belgeleyerek bir felaketin yaklaşmakta olduğunu dair uyarıda bulundular. Uzmanların bu ümitsiz kıta hakkında yazdıklarını okumuşlardı. Gidecekleri yerlerde; nüfus fazlalığı, sonu gelmeyen savaşlar ve açlık görmeyi bekliyorlardı. Asya konusunda o günlerin en büyük otoritesi olan iktisatçı Gunnar Myrdal; Çin'in karmaşa içinde ve işleyemez durumda, Malezya'daki etnik ayrışmaların çok derin, Güney Korelilerin çalışma ahlakının dinî inançlarından dolayı düşük olduğunu yazıyordu. Berg ve Karlsson karşılaşacaklarını tahmin ettikleri tabloyu ve daha fazlasını gördüler: "Kıyamet günü şu veya bu şekilde yaklaşı-

yordu.”

Fakat 1990’larda aynı yerlere ve köylere gittiklerinde ümit dolu bir kıtayla karşılaştılar. “Hiçbir şey tahmin ettiğim gibi değildi” diyen Berg, şöyle devam ediyor:

“Benim gördüğüm, Asya kendini kurtarmış. İnsanlar daha iyi giyimli, daha iyi besleniyor ve daha güvenli. Fakat daha da önemlisi, bir zihinsel devrim geçirmiş. ‘Ebeveynlerim fakirdi, ben fakirim, çocuklarım da fakir olacak’ düşüncesinin artık saçma ve sürdürülemez olduğu ve adil olmadığı görüşü fakirler arasında bile hâkim. Hindistan, Çin, Japonya, Endonezya, Malezya ve Güney Kore, tüm ülkelerde durum böyle. Daha az fakirlik, artan yaşam süresi beklentisi, açıklık, özgürlük ve bilgi, her yerde tırmanışta. Mümkün olabileceğini tasavvur ettiğimi çok aşan gelişme var.”⁸³

Hindistan’daki çamurdan yapılma kulübelerin yerini, sıcağı ve böcekleri geçirmeyen tuğla yapılar almış. Evler artık idrar ve dışkı kokmuyor. Elektrik ve televizyon kabloları her yerde. Aynı yerlerin önceki yıllardaki durumunun resimleri gösterilen genç Hintlileri, bunların aynı yerler olduğuna ve şartların gerçekten o kadar kötü olduğuna inandırmak çok zor. Berg, 2010 yılında aynı yerlere tekrar gittiğinde dönüşüm daha da ilerlemişti. Her yerde motosikletler, süpermarketler ve ellerindeki cep telefonlarıyla dolaşan köylüler vardı. En fakirler bile artık, pencereleri demir parmaklıklı tuğla evlerde yaşıyordu. Kimine göre bu, artan suç oranlarına işaret ediyordu. Öyle olsa bile Berg, bunun fakirlerin dahi artık çalınmaya değer şeylere sahip olduğunu gösterdiğini düşünüyor.

Asya’daki gelişmenin anahtarı, küresel ekonomiyle bütünleşme. Daha iyi ulaşım ve telekomünikasyon teknolojileri ve son yıllarda yatırım ve ticaretin önünün açılması sayesinde,

düşük ve orta gelir grubundaki ülkelerde refah arttı. En fakir ülkeler dahi ekonomilerini açtıklarında tekstil, oyuncak ve elektronik eşyalar gibi basit ve emek yoğun ürünlerine uygun pazarlar bulabildiler. Bunun sonucunda beceri ve üretim yöntemleri sürekli gelişince teknoloji yoğun üretime geçildi ve sonuçta finans, hukuk, halkla ilişkiler, eğitim ve araştırma gibi bilgi yoğun alanlar geldi. Bu aşamalara geçen ülkelerin emek yoğun alanlarda bıraktığı boşluğu, başka fakir ülkeler doldurdu. Doğu Asya ekonomileri bu nedenle, birlikte uçan bir kaz sürüsüne benzetiliyor; her bir ülke adım adım ileri gidip daha iyi bir konuma geliyor.

Bu gelişme hiçbir ülkede Çin'deki kadar büyük ölçekte olmadı. Çin'de oturduğunuz her yemek masasında; açlık ve geçimlik tarımdan başlayıp bilgisayar programcılığına ve kozmetiklere uzanan, fakirlikten zenginliğe geçiş hikâyeleri dinlersiniz. Seksenli yılların başlarında, Çin'in güneydoğusundaki Guangdong eyaletinin başkenti Guangzhou'da, on kattan yüksekliği olan sadece iki bina vardı. Gelişmeye yeterli sermaye ve kaynağı bulunmayan bu eyalet, Çin'in en fakir yörelerinden biriydi. Çiftçi ve köylüler, küçük ölçekli işletmeler kurup üretimi geliştirmeye başladı. Aynen daha önce gördüğümüz Xiaogang'daki çiftçiler de olduğu gibi tüm bunlar, resmî makamların bilgisi dışında cereyan ediyordu. Bu uygulama liderlik vasıflarını geliştirdi ve değişik düşünme alışkanlıkları yarattı.

Çin'i içinde bulunduğu fakirlikten kurtarmak isteyen Çin Komünist Partisi; Asya Kaplanları olarak adlandırılan Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur'un yanında, kendi ülkesinin kırsal kesimindeki özel çiftçilik ve köy işletmeleri gibi yerel ekonomik uygulamalardan dersler aldı. Bunun sonucunda 1980'den itibaren Guangdong ekonomik bölgeler, merkezî planlama ekonomisi uygulamalarından muaf tutuldu. Serbest pazar kurallarına göre ve yeni teknolojilerle üretim başladı, uluslararası yatırım ve ticarete izin verildi. Hong

Kong ve Tayvan'dan gelen yabancı sermaye ve kuzey bölgelerinden gelen iş gücüyle üretilenler, Batı pazarlarına ihraç edilmeye başlandı.

Daha yüksek ücretler ödenen sanayi merkezlerine başlayan göç, yeni sorunlar doğurdu. Eski bir Çin atasözü şöyleder: “Doğup büyüdüğünüz yerde her şey iyi, göç ettiğiniz yerde her şey zordur.” Özel mülkiyet hakkı olmadığı için göç edenler ev ve arazilerini satamadıkları gibi, döndüklerinde bunlara yerel makamlarca el konulmuş da olabilir. Yürürlükte olan mevzuata göre göçmenler, ücretsiz eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkını kaybediyor. *Hokou* adlı bu hane kayıt sistemi hâlen gözden geçiriliyor. İşçi sendikaları kurulmasıysa hükûmet tarafından engelleniyor.

Artan verimlilik, ücretlerin artmasına ve çalışma şartlarının iyileşmesine yol açtı. Guangdong, ülkenin diğer bölgelerine örnek oluşturan bir üretim üssüne dönüştü. Sonuç, inanılmaz bir büyüme artışı ve fakirlik azalışıydı. Her on Çinliden dokuzu, 1981’de sefalet içindeydi. Bugün bu oran, onda bir. İnci Irmağı’nın yumuşak bir şekilde ışıklandırılmış, tertemiz sahilinde yürüdüğünüzde işçilerin geç saatlere kadar çalıştığı, inşa hâlindeki yeni gökdelenleri görürsünüz. Eskiden mevcut olan gökdelenlere yeni komşular geliyor. Orada bulunduğum bir hafta içinde iki yeni binanın inşaatı tamamlandı. Kentin genelinde hâlen 100’den fazla gökdelen var.

Çin’i, diğer bir dev olan Hindistan izledi. Hintli iktisatçı Parth Shah, Hindistan’ın Tayvan ve Güney Kore’den öğrendiklerinin yanında büyük komşusu Çin’den de çok şey öğrendiğini ifade ediyor: “Modellerini gerçekten değiştirdiklerini gördük ve yaptıkları işte başarılı oldular. Hindistan bundan ders almalıydı.”

Bu yaklaşım 1991’de çok önemliydi. Zira dış borçla sürdürülen büyüme modeli çökmüş ve Hindistan’ın, sadece üç haftalık ithalata yetecek kadar döviz rezervi kalmıştı. Maliye Bakanı Manmohan Singh; parlamentoda yaptığı konuşma-

da ülkenin içinde bulunduğu durumu, 19. yüzyıl roman-tiklerinden Victor Hugo'nun şu sözleriyle tasvir ediyordu: "Uygulanma zamanı gelen bir fikirden daha güçlü hiçbir şey yoktur." O fikir, Hindistan'ın korumacı ve planlı ekonomi-nin sökülüp atılmasıydı. O model, bağımsızlığını kazandığı 1947'den beri Hindistan'ı fakirlikten kurtaramamıştı. Lisans şartlarının kaldırılması ve gümrük tarifelerinin düşürülme-siyle iş kurmak kolaylaştı ve yeni kurulan şirketler, eski te-kellerle rekabet etmeye başladı. İktisadi gelişme hızının nüfus artışından daha düşük olduğu "Hint büyüme hızı", tarih oldu. Reformlardan bu yana gelirler; yılda ortalama yüzde 7,5'luk artışla, on yılda ikiye katlandı.

Bu değişimin olumlu etkileri, Hindistan'daki kast sistemi-nin en alt basamağını oluşturan *dalit*lere de yansıdı. Bu grup, geçmişte eğitim imkânlarına sahip değildi. Helaları temiz-lemek, hayvanların derilerini yüzüp tabaklamak ve ölü in-san bedenlerini yıkamak gibi en kirli işleri onlar yapıyordu. Sürekli olarak pislik ve mikroplarla yüz yüzeydiler. Bu neden-lerle kimse onlara yaklaşmadığı için, "dokunulmazlar" olarak da adlandırılmışlardı. Gettolarda yaşamaları zorunluydu, ma-betlere girmeleri yasaktı, ancak dışarıda ibadet edebilirlerdi.

Fakat kentleşmiş ve liberalleşmiş toplumlarda önemli olan aile şeceresi değil, kişilerin hangi işi ne kadar ücret karşılığın-da yaptığıdır; piyasa sadece buna bakar. İşletmeler rekabete açıldıkça üstteki kastların mensuplarına torpilin ve sadece *da-lit* kastından oldukları için yetenekli işçilere ayrımcılık yap-manın, bir maliyeti olmaya başladı.

2015 yılında çektiğim *India Awakes* [*Hindistan Uyanıyor*, (K.G.)] adlı belgeselde Madhusudan Rao adlı bir *dalit* ile mü-lakat yaptım. Madhusudan, daha iyi bir hayat kurabilmek için köyünden Haydarabad'a göç etmişti. Orada bir gün bir müteahhidin, telekom kabloları döşemek için yeterli sayıda işçi bulamayan bir görevliyi azarladığına kulak misafiri oldu. Madhusudan hemen olaya müdahil oldu, akşam ona kadar 25

işçi bulacağına dair garanti verdi. Kız kardeşinden borç alarak kiraladığı kamyonla kırsal kesime gitti, bulabildiği sayıda güçlü kuvvetli kişiyle geri döndü. Müteahhit bunların yaptığı işten tatmin oldu ve hemen ücretlerini ödedi. Madhusudan'ın o gün kazandığı para, ömrü boyunca kazandığından fazlaydı.

Madhusudan, bundan sonra sektörde büyümeye başladı ve 350 çalışanı olan bir inşaat şirketi kurdu. "İşe alırken insanların hangi kasttan olduğuna bakmam. Önemli olan yetenekleridir." diyen Madhusudan, daha önce sadece yüksek kast mensuplarına açık olan lüks bir rezidansta oturuyor, ailesi ve akrabaları artık çok daha iyi yaşıyor. Kayınvalidesi, sevincini şu sözlerle ifade ediyor:

"Tanrı'nın lütfu damadımın üzerinde. Büyüyen bir ağaç, gölgesi altındaki birçok bitki ve yaratık için korunak görevi yapar. Aileler de böyledir. Durumu iyi olanlar diğerlerine yardım eder."

Hindistan verilerine göre 1993-94 ile 2011-12 arasındaki dönemde, fakirlik yüzde 24 oranında azaldı. Bu oran *dalit*lerde yüzde 31'di. Hindistan'ın en büyük eyaleti olan Uttar Pradesh'in iki bölgesine ait, 1990-2008 dönemini kapsayan daha ayrıntılı veriler var. O bölgelerde *dalit*lerin yaşadığı evlerdeki elektrikli vantilatör kullanma oranı, yani elektrik verilen ev oranı, yüzde 3'ten yüzde 49'a yükseldi. Tuğla evlerde bu oran yüzde 28'den yüzde 80'e yükseldi.

*Dalit*lerin maddi yaşam düzeyindeki artış ile fakirlerin toplumsal alanda güçlenmeleri paralel gitmiştir. Yüksek kastlardaki ailelerin düğünlerinde, daha altt kastlardan olan misafirlerin ayrı yerlere oturtulması, yüzde 75'ten yüzde 13'e geriledi. *Dalit* olmayanların *dalit* evlerinden su ve yiyecek kabul etme oranı, yüzde 3'ten yüzde 60'a yükseldi. Hindistan Dalit Ticaret Odası danışmanı Chandra Bhan Prasad geçmişte, kast sisteminin yok edilmesi için ayaklanan Maoistlere katılmıştı.

Şimdiyse “değişimin kapitalizm sayesinde çok daha hızlı gerçekleştiğini” ifade ediyor.⁸⁴

Kendine saygı duyma ve ön yargılar, fakirlikle mücadelede çok önemli; çünkü fakirlik sadece maddi bir olgu değil, psikolojik boyutu da var. “Kaybetme, üzüntü, ızdırap, endişe, kılı kırk yarma, delilik, hayal kırıklığı, öfke, yabancılaşıma, küçük düşme, utanç, yalnızlık, depresyon, huzursuzluk ve korku; bunların hepsi, fakirliğin yol açtığı duygular.” Altmıştan fazla ülkede ve 60.000’i aşkın fakir kadın ve erkek deneği kapsayan bir araştırmada Dünya Bankası, fakirliğin nasıl bir olgu olduğu ortaya kondu. Tahmin edilebileceği gibi fakirler; gıda, kıyafet ve barınak yokluğundan söz ediyorlar fakat zenginlerden ve hükûmetten gördükleri kötü muamele, yolsuzluk, suç, şiddet ve genel olarak güvensizlik duygusunu da önemle vurguluyorlar. Bazıları, öz güven yokluğunun altını çiziyor ve bu nedenle çevrelerinden uzaklaşmadıklarını ve çoğu kez, gün boyu evden hiç çıkmadıklarını dile getiriyorlar.⁸⁵

Çin ve Hindistan; fakirliğin üstesinden gelmekte olan en büyük iki ülke olmanın yanında aynı zamanda, küreselleşme çağında fakirlikle mücadele konusundaki gelişmeleri de yansıtıyorlar. Altmışlı yıllardan doksanlı yılların sonuna kadar olan dönemde, zengin ülkeler fakir ülkelere daha hızlı büyüdü. Gelişmekte olan ülkelerin sadece yüzde 30’unun büyüme hızı ABD’den yüksekti. Dünya Bankası başiktisatçılardan Lant Pritchett, 1997’de yayımladığı “Divergence, Big Time” [“Büyük Ayrışma”, (K.G.)] başlıklı makalesinde durumu tüm açıklığıyla ortaya koydu. Pritchett, hayat standartlarındaki ayrışmanın “modern iktisat tarihinin en belirgin özelliği” olduğunun altını çiziyor ve fakir ülkelerin zengin ülkelere hızla yaklaştığı zaman aralıklarının, “tarihsel olarak nadir” olduğunu ifade ediyordu.⁸⁶

Fakat o günden bu yana, bunun tam tersi oldu. 2000-2011 döneminde, gelişmekte olan ülkelerin yüzde 90’ı, ABD’den daha yüksek bir hızla büyüdü. Bu ülke grubunun ortalama

yıllık büyüme hızı bu dönemde yüzde 3'tü.⁸⁷ Düşük ve orta gelir grubu ülkelerinde kişi başına gelir on yılda ikiye katlandı.

Bazı istatistikçilere göre 28 Mart 2012, insanlık için büyük bir gündü. O gün, tarihte ilk kez, gelişmekte olan ülkelerin millî gelirlerinin toplamı gelişmekte olan ülkeleri geçti. On yıl öncesinde bu oran yüzde 38'di.⁸⁸ Bu yakınlaşma aslında son derece mantıklı. İnsanlar özgürse ve bilgiye, teknolojiye, sermayeye ulaşabiliyorsa bir yöredeki insanların başka bir yöredeki insanlar kadar üretim yapmamaları için hiçbir neden yoktur. Dünya nüfusunun beşte birine sahip bir ülke, dünyadaki zenginliğin de beşte birini yaratabilmelidir. Asırlar boyunca böyle olmamasının başlıca nedenleri; zulüm, sömürgecilik, sosyalizm ve korumacılıktır. Fakat durum artık böyle değil. Ulaşım ve telekomünikasyon devrimleri sayesinde, küresel iş bölümünden yararlanmak ve başka ülkelerde nesiller boyunca milyarlarca dolar harcanarak geliştirilen bilgi ve teknolojileri kullanmak mümkün.

Bunun sonucunda, fakirlik tarih boyunca görülmemiş ölçüde azaltıldı. Dünya Bankası; günlük harcaması 2005 fiyatlarıyla 1,90 doların altında kalan kişiyi, "aşırı fakir bir kişi" olarak tanımlıyor. Bu rakamlar, enflasyon ve yerel satın alma gücüne göre normalize edildiğinden teorik olarak ister Brezilya'da ister Burkina Faso'da olsun, 1981'de de 2015'te de aynı hayat standardını yansıtır. Aşırı fakirlik sınırı, 15 gelişmekte olan ülkenin ortalama fakirlik sınırıyla çakışıyor. Bu sınır, ABD ve Birleşik Krallık'ta sözü edilen sınırın çok altında.

Bu konuda, 1981'e kadar giden ayrıntılı istatistikler var. Sürekli olarak güncelleştirilen, her ülkeye özgü temsili bir haneye dayalı bu istatistikler, az ve orta gelir düzeyindeki ülkelerin neredeyse tamamını kapsıyor. Dünya Bankasına göre 1981'de dünya nüfusunun yüzde 54'ü, aşırı fakirlik şartlarında yaşıyordu. Bu dahi tarihî bir aşama kaydedildiğini gösteriyordu. Çünkü aşırı fakirlik tanımı için günde 2 dolar eşğini ka-

bul edip bunu 1985 yılı satın alma gücü paritesiyle geçmiş yıllara göre hesapladığımızda aşırı fakirlik içinde yaşayan dünya nüfusunun toplam nüfus içindeki payının 1820’de yüzde 94, 1910’da yüzde 82 ve 1950’de yüzde 72 olduğunu görüyoruz.⁸⁹

Son yıllar zarfında gidişat gerçekten değişmeye başladı. Düşük ve orta gelir grubundaki ülkeler nüfusunun aşırı fakirlik içinde yaşayan kısmı, 1981-2015 döneminde yüzde 54’ten yüzde 12’ye indi. En büyük gelişme, fakirliğin en yaygın olduğu Güney Asya’da sağlandı. Güney Asya’da aşırı fakirlik oranı, yüzde 58’den yüzde 14’e düştü. Doğu Asya ve Pasifik ülkelerinde sağlanan yüzde 81’den yüzde 4’e gerileme çok daha çarpıcı.

Tablo 2. Aşırı fakirlik, günlük harcaması 1,9 dolardan düşük olan nüfusun yüzdesi

	1981	1990	1999	2010	2015
Avrupa ve Orta Asya	—	1,9	7,8	2,8	1,7
Latin Amerika	23,9	17,8	13,9	6,4	5,6
Doğu Asya	80,6	60,6	37,4	11,2	4,1
Güney Asya	58,1	50,6		27,2	13,5
Sahraaltı Afrika	—	56,8	58	46,1	35,2
Gelişmekte olan ülkeler	53,9	44,4	34,3	19	11,9
Dünya	44,3	37,1	29,1	16,3	9,6

Kaynak: World Bank (Dünya Bankası) PovcalNet, Marcio Cruz, James Foster, Bryce Quillin& Philip Schellekens, Ending Extreme Poverty and Sharing Prosperity: Progress and Policies, October (Ekim) 2015, p.6. 2015 yılına ait rakamlar tahminidir.

Sayılarla fazla önem atfetmeyin. Ondalık kesirli sayılar vermekten dolayı kendimi suçlu hissediyorum; zira rakamların çok güvenilir olduğuna dair bir intiba yaratmış oluyorum. O kadar hassas verilere henüz sahip değiliz. Seçilmiş hanelerle mülakat yapmak zorundayız. Belirli bir zaman aralığında o hane mensuplarının ne kadar tükettiklerini tespit edip o anket sonuçlarından hareketle tüm nüfusa ilişkin dış değer hesaplamaları yapmak zorundayız. Bu sürecin her aşamasının, kendine özgü sorunları var. Kime ulaştık, kime ulaşamadık, neler tükettiklerini ne kadar hatırlıyorlar, doğru cevap veriyorlar mı, yerel fiyatları ve enflasyonu doğru hesaba katabildik mi gibi sorular her zaman var. Bu nedenle, temkinli olmak zorundayız. Fakat hataların hepsi her zaman aynı yönde olamaz. Ayrıca, çok güçlü bir trendin varlığının da kendi başına önemli bir anlamı var. Tüm bu hususları belirttikten sonra hesaplarımıza göre küresel ölçekte fakirlik, geçen otuz yıl zarfında her yıl yüzde bir azalmıştır.

Aynı sürede dünya nüfusu da arttığı için, fakirlerin oranı azalırken fakirlerin sayısı artmış olabilir. İşsizlik oranının yarı yarıya azaldığı bir toplum düşünün. Bu toplumun nüfusu iki katın biraz üzerinde artmış olsun. Hiç kimse bu toplumda işsizliğin arttığını öne süremez. Bununla ilgili olarak felsefeci John Rawls'ın, "cehalet peçesi" adlı düşünsel deneyini gündeme getirmekte yarar var. Eğer yaşamak için bir toplum seçmek zorunda olsaydınız ve o toplumdaki sosyal ve iktisadi konumunuzun ne olacağını bilmeseydiniz, muhtemelen fakir oranının (fakir sayısının değil) en az olduğu toplumu seçerdiniz; çünkü o toplum, ortalama bir vatandaşın fakir kalma ihtimalinin en düşük olduğu toplumdur.⁹⁰

Aslında, fakirlik konusundaki en son verilere bakarken neye odaklandığımızın fazla bir önemi yok. İnsanlık tarihinde ilk kez, fakir insan sayısı mutlak olarak da azalıyor. 2000 yılında toplanan Birleşmiş Milletler Milenyum Zirvesinde

tespit edilen hedeflerden biri, 2015 yılına gelindiğinde aşırı fakirliği 1990'daki düzeyinin yarısına indirmekti. Bu hedefe beş yıl erken ulaşıldı. 1990-2015 arasında dünya nüfusu ikiye katlanırken aşırı fakir insan sayısı 1,25 milyar azaldı. Başka bir ifadeyle; geçen 25 yılda, her yıl 50 milyon veya her gün 138 bin insan, aşırı fakirlikte kurtuldu. Kitabın bu bölümünü okumak yirmi dakika sürüyor. Bu bölümü bitirdiğinizde 2000 insan daha aşırı fakirlikte kurtulmuş olacak.

Bu, tarihî bir kırılmaya işaret ediyor. İlk kez, nüfus arttı-ğından dolayı fakirlik artmıyor. Bu nedenle, hâlen aşırı fakir-lik içindeki insan sayısı 1820'dekinden az. O gün bir milyar olan bu sayı, bugün 700 milyon. Eğer bunu da ilerleme olarak kabul etmiyorsanız, 1820'de sadece 60 milyon insanın aşırı fa-kirlik sınırı üzerinde yaşadığını, bugün bu sayının 6,5 milyar olduğunu bilmenizde yarar var. Bu da yetmiyorsa aşırı fakir-lik içinde yaşama ihtimalinizin yüzde 94'ten yüzde 11'e düştü-ğünü anlayın ve rahatlayın.⁹¹

Fakirlikle mücadele konusunda birçok teori var. Küresel kuruluşlar, büyümenin fakirlerin yararına olacak nitelikte olması için kafa yoruyor. Bunu gerçekleştirebilmenin en et-kili yolunun yüksek büyüme hızlarını yakalayıp sürdürmek olduğu anlaşıyor. Son kırk yılı incelenen 118 ülkenin verileri üzerinde yapılan çalışma; toplumun fakir kesimlerinin gelir düzeyindeki artışın, ülke gelir dağılımındaki değişikliklerden değil de neredeyse tamamen ülke büyümesinden kaynaklan-dığını gösteriyor. Ülke nüfusunun en fakir yüzde 40'nın gelir düzeyindeki artışın yüzde 77'si, ortalama gelirin yükselmesin-den kaynaklanıyor. Ortalama gelir yükselişinin, en fakir yüz-de 20'lik kesimin gelir artışına katkısı, yüzde 62. Görülüyor ki daha önemli olan; gelir dağılımı değil, gelirin mutlak miktar olarak artması.

Bu tespitle, "damla damla süzülme" adlı ve genellikle söylencesel nitelikli teori arasındaki farkı anlamak önemli. Bu teoriye göre, zenginler daha zenginleştikçe onlardan ar-

tan kırıntıların bir kısmı, en fakirlerin masasına düşer. Ama gerçekte olan bu değil. Fakirler artık, yeni oluşan fırsatlardan yararlanarak modern üretim ve ticaret süreçlerine katılıp zenginleşebiliyor. Artık, başkalarının onlar için bir şeyler yapmasını beklemelerine gerek yok. Bu çalışmayı yürütenlere göre, iktisadi büyüme gerçekten de sihirli bir değnek. Bu görüşlerini şu sözlerle ifade ediyorlar:

“Zenginliği paylaşma konusuna ilgi duyanlar için hem iyi hem de kötü haberlerimiz var. İyi haber şu: İktisadi kalkınmayı destekleyen kurum ve politikalar, genel olarak fakirlerin gelirlerinde eşit oranda artışa yol açarak zenginliğin paylaşılmasını sağlar. Kötü habere gelince; makroekonomik politika tercihleri yapılırken hangilerinin fakirler için daha yararlı olduğu ve zenginlik paylaşımına daha fazla hizmet ettiği konusunda, bunların genel ekonomik büyümeye olan katkıları dışında hiçbir somut kanıt yoktur.”⁹²

Sahraaltı Afrika gerçekten geride kaldı. Bu bölgede 1990’dan bu yana, fakirlik oransal olarak düştü fakat nüfus daha hızla arttığı için, aşırı fakir insan sayısı 60 milyon kişi arttı. Afrika’nın, geçmişten gelen bir iktisadi büyüme sorunu var. Koloni dönemi sonrasında yöresel ekonomilerde bir süre bazı gelişmeler sağlandı, sanayileşme yolunda bazı adımlar atıldı. Bunlar; koruma altındaki, uluslararası pazarlarda rekabet gücü olmayan, borçlarla finanse edilen şirketlerle gerçekleştirildi. Seksenli yıllarda girilen borç krizi uzun sürdü. 1981-2000 döneminde Doğu Asya ekonomileri bir kat büyürken Afrika ekonomisi hiç büyümedi.

Ancak bazı Afrika ülkeleri, harcamaları ve enflasyonu kontrol altına alıp iş dünyası için elverişli bir ortam oluşturmaya başladı. Birçok silahlı çatışma sona erdirildi. Ardından

güçlü bir büyüme başladı. Durgunluğun hâkim olduğu bu kıta, 2000'den itibaren yılda yüzde 5 büyümeye başladı. Kimine göre, bu büyümeyi emtia sürüklüyordu. Fakat büyümenin sadece üçte biri doğal kaynaklardan geliyordu; geri kalan kısmıysa imalat, telekomünikasyon, ulaşım ve perakende sektörlerinden kaynaklanıyordu. Afrika ülkeleri, doğal kaynak ihracatından bağımsız olarak büyüyordu. Sahraaltı Afrika ülkelerindeki aşırı fakirlik, 1990'dan bu yana yüzde 57'den yüzde 35'e düştü. Sefalet hâlâ yaygın olmakla birlikte tarihte ilk kez, bütün Afrikalıların yarısından az kısmı aşırı fakirlik içinde yaşıyor.

Kenar mahallelerdeki hayat şartları da düzeliyor. Birleşmiş Milletlerin tespitlerine göre buralarda yaşayan nüfusun yarısından fazlası; temiz su ve daha gelişmiş lağım sistemleri olan, daha az kalabalık konutlarda yaşıyor. Gecekondularda yaşayanların oranı da azalıyor. Kentleşme hızlandıkça nüfusun en az yarısının gecekondu da yaşayacağı öne sürülürdü. Bu görüş artık geçerli değil. Az ve orta gelir grubundaki ülkelerde gecekondu bölgelerinde yaşayan nüfusun oranı, 1990'da yüzde 46'dan 2014'te yüzde 30'a düştü. (Savaş olan ve iktisadi felaketlere sebep olan Irak ve Zimbabve gibi bazı ülkelerde, gecekondu nüfusu arttı.⁹³) Fakirliğe karşı en büyük ilerleme sağlanan Asya'da, gecekondu nüfusunun azaltılmasında da en büyük düşüşler gerçekleştirildi. Gecekondu nüfusu; Doğu Asya'da yüzde 44'ten yüzde 25'e, Güney Asya'da yüzde 57'den yüzde 31'e geriledi. Gecekondu nüfusunun toplam nüfusa oranı; Sahraaltı Afrika dâhil, dünya genelinde geriledi.

Tüm bu gelişmeler, fakirliğin küresel ölçekte sonunun geldiği anlamına gelmiyor. Dünya genelinde toplam 700 milyon insan hâlâ aşırı fakirlik içinde yaşıyor. Bu eşiğin üstüne çıkanların çoğu da hâlen, kolayca eski şartlara dönebilir konumda. Dünyadaki fakirlerin beşte üçü Bangladeş, Çin, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Hindistan ve Nijerya'da yaşıyor. Dolayısıyla bu ülkelerde uygulanan politikaların sonuçları,

dünya geneline orantısız biçimde yansıyor. Yirmi altı ülkede nüfusun yüzde 40'tan fazlası aşırı fakirlik içinde yaşıyor. Bu ülkelerden Bangladeş ve Haiti dışındakilerinin tamamı Sahraaltı Afrika'da.

Ülkeler geçmiş on yıldaki büyüme hızlarıyla büyür ve gelir dağılımı değişmezse 2030'da aşırı fakirlik, gelişmekte olan ülkeler grubu nüfusunun yüzde 5,6'sına düşecek. Kişi başına yıllık tüketim hızının dünyanın her ülkesinde yüzde 4'ü aşması hâlinde, aşırı fakirlik yüzde 3,5'e gerileyecek. Bu oran Doğu Asya'da yüzde 0,3 ve Güney Asya'da yüzde 1,3 olacak.⁹⁴

Birçok engel çıkması kaçınılmaz. Savaş ve hastalık salgınları yaşanan ülkelerde aşırı fakirlik, geçmişte olduğu gibi gelecekte de artar. Fakat aşırı fakirlik artık norm değil, marjinal bir olgu; bu, tarihte ilk kez oluyor. Çok uluslu kuruluşlar, bu konuda çok iddialı ve aşırı fakirlik tanımında kullanılan eşiği bu nedenle sürekli olarak yükseltiyorlar. Dünya Bankası; aşırı fakirlik sınırını 2008'de günde 1 dolardan 1,25 dolara, 2015'te de 1,90 dolara yükseltti.

Gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı büyüme sonucunda, küresel eşitsizlikte tarihî bir gerileme yaşanıyor. Batı dünyasının büyümeye başladığı 1820'den beri ülkeler arasındaki fark açılmaktaydı. Fakat gelişmekte olan ülkeler daha hızlı büyümeye başlayınca modern iktisat tarihinde ilk kez bu farkın kapandığını görüyoruz. Peterson Institute araştırmacıları tarafından yapılan çalışmalarda, dünyada yaşayanların tümü arasındaki eşitsizlik ölçülüyor. Bu çalışmada, hem ülke içindeki hem de ülkeler arasındaki eşitsizlikler göz önüne alınıyor. Sonuçlar, 21. yüzyıl başından itibaren küresel eşitsizliğin azalmaya başladığını gösteriyor. Ölçüt olarak Gini katsayısı kullanılıyor. Gini katsayısının 0 olması, zenginliğin eşit dağıldığını; 1 olması ise tek bir kişinin tüm zenginliğe sahip olduğunu gösteriyor. Gini katsayısı dünya genelinde 2003'te 0,69 iken 2013'te 0,65'e düştü. Bu değer, dünyanın en eşitsiz ülkesi olan Güney Afrika'nın katsayısına eşit. Kısacası, eşitsizlik dünya genelinde

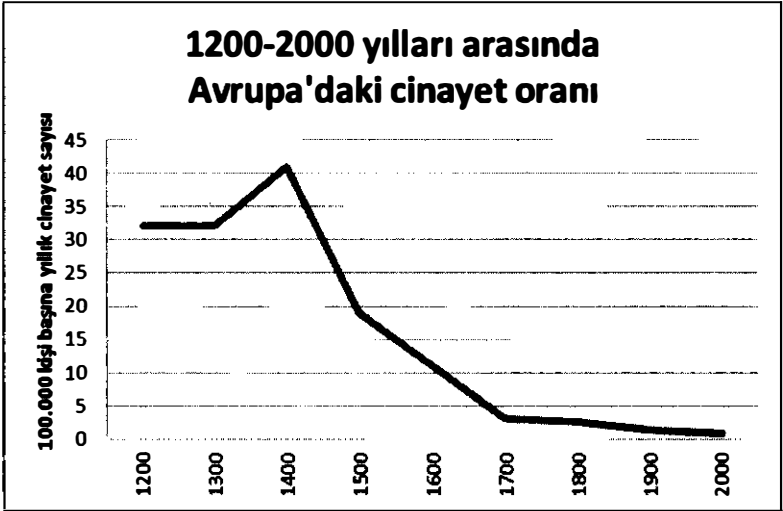
hâlâ çok yüksek. Fakat gelecek yirmi yıla ait ekonomik öngörülerin gerçekleşmesi hâlinde, Gini katsayısının 2035'te 0,61'e düşeceği hesaplanıyor.⁹⁵

Olağanüstü bir dönemden geçiyoruz. Dünya tarihinde eşitsizlik hiç bu kadar azalmamıştı. Küreselleşmenin etkisi, galiba Sanayi Devrimi'nin etkisinden büyük. Batı dünyası 1800'de sanayileşmeye başladığında toplam nüfusu 200 milyonu ve ortalama gelirin ikiye katlanması elli yıl aldı. Çin ve Hindistan ise aynı orandaki zenginleşmeyi, on kat fazla nüfusa rağmen beş kat kısa sürede gerçekleştirdi. Buradan hareketle küreselleşmenin, Sanayi Devrimi'nden elli kat daha etkili olduğu sonucuna varabiliriz

Bu devasa kayma, dünya genelinde giderek artan küresel orta sınıf nüfusuyla birleşince sadece tüketim kalıpları değişmeyecek; ayrıca hem hayat tarzlarımızı hem de hayata ve diğer insanlara karşı tutumumuzu da değiştirecek. İnsanlar artık uzun ve iyi bir hayat sürme şansına sahip. Böylesine kıymetli bir şeye sahip olanlar, kısa vadeli çıkarlar için kolayca risk almazlar. Geleceğe inananlar, geleceğe daha çok yatırım yaparlar.

5. Şiddet

Savaş, insanlık kadar eskidir. Barış ise modern bir icattır.
Henry Maine, 1875

Kaynak: Eisner 2003.

Medya manşetleri her gün, şiddet içeren suçlarla dolu. 11 Eylül, Ukrayna, Irak, Afganistan ve Suriye’de olanlar ve IŞİD’in, Avrupa’nın büyük şehirlerindeki terörist saldırılarına ilişkin haberleri okuyup, duyup, gördükçe “Bir şiddet çağında mı yaşıyoruz?” endişesine kapılıyoruz. Fakat psikologlar, bu endişelerimizin gerçeklere dayanmadığını gösterdi. Tahminlerimiz, kolaylıkla hatırlayabildiğimiz olaylardan kaynaklanıyor.

Suriye’deki gibi sürmekte olan çatışmaları kolaylıkla hatırlıyoruz ama Sri Lanka, Angola ve Çad’da sona erdirilen çatışmaları ihtilafları hatırlamıyoruz. Afganistan ve Irak’ta

650.000 insanın ölümüne yol açan çatışmaları düşünüyoruz fakat aynı ülkelerde 1979 ve 1989'da 2 milyondan çok insanın ölümüne sebep olan çatışmalardan hiç söz etmiyoruz.

Savaş ve şiddet, insanlık için doğal olan hâldi. Bu bölümü yazarken bilişsel bilim uzmanı Steven Pinker'ın, şiddetin tarihi üzerindeki kapsamlı çalışmasından çok yararlandım. Pinker'ın vardığı sonuç şu: "Şiddet olaylarındaki azalma, insanlık tarihindeki en önemli olay olabilir."⁹⁶

Kültürel mirasımız, hikâyelerimiz, atasözlerimiz hatta konuştuğumuz lisanı incelediğimizde kaba şiddetin günlük hayatımızın olağan bir parçası olduğunu görürüz. Grimm kardeşlerin 19. yüzyılda derlediği Alman halk hikâyeleri; cinayet, yamyamlık, kesip parçalama ve cinsel taciz olaylarıyla doludur. İngiltere'de 17. yüzyıldan beri çok tutulan *Punch ve Judy* adlı kukla tiyatrosunda da Punch'un bebeğini dövdüğü hatta bazen öldürdüğü, daha sonra karısıyla kavga edip onu da öldürdüğü, bununla da hızını alamayıp sokakta rastladığı insanları da öldürdüğünü gösteren oyunlar vardır. Halkın bu oyunları kahkahalar atarak seyrettiği biliniyor. Çocuk şarkılarımızın birçoğunda cinayet, korku ve cinsel istismar vardır. İngiltere'de yapılan bir araştırmada, çocuk şarkılarındaki şiddet unsurlarının, akşam saat dokuzdan önce yayımlanan ve çocukların seyredebilmesine uygun olduğu kabul edilen televizyon programlarından 11 kat fazla olduğu tespit edildi.⁹⁷

Eski Yunan destanları, âdeta cinayet kataloglarıdır. İlyada'da anlatılan Truva Savaşı, bir kadın üzerindeki kavgayla başlar ve Truva'nın yağmalanmasıyla biter. Savaşı kazanmak için kızını kurban eden Kral Agamemnon için başarı, anne rahmindeki bebekler dâhil tüm Truva halkının öldürülmesidir. *Odysseus* ise daha akıllı ve sorunları çözmek için şiddete başvurmeyen bir karakteri tasvir eder. Fakat o dahi yirmi yıl sonra Truva'dan dönünce kendisinin yokluğunda öldüğünü sanarak karısıyla fört eden 108 erkeği öldürür.

İncil de vahşi şiddete başvurmaktan kaçınmayan, iyi kişi-

lerle doludur. Eski Ahit'te; rastgele insan öldüren, insanları esir alan, hatta aile mensuplarının ırzına geçenlere dair anlatımlar vardır. Tasvir edilen olaylardaki şiddet, akıllara durgunluk veren ölçektir.

İnsanlarının bir kısmının altın buzağıya taptığını öğrenen Musa, 3000 kişiyi öldürür ve ardından merhametsiz bir etnik temizliğe girişir. Bunun Tanrı'nın bir emri olduğunu şu sözlerle ifade eder: "Nefes alan hiçbir şey kalmasın. Hititler, Amoritler, Kenanlılar, Perizitler, Hivitleri Cebusitler, hepsini yok edin. Tanrı'nın buyruğu böyledir." (Tevrat'ın Beşinci Kitabı, Deuteronomy 20:16-17). Adamlarının bazılarının kadın ve çocukların hayatta kalmalarına mücade ettiğini gören Musa, onları şu sözlerle azarlar: "Tüm erkek çocukları öldürün. Bir erkekle yatmış tüm kadınları da öldürün. Hiçbir erkekle yatmamış genç kızları kendinize saklayın." (Tevrat'ın Dördüncü Kitabı, Sayılar 31: 17-18). Tanrı bile ırza geçmeye izin verir: "Esirler arasında çekici bulduğunuz güzel bir kadın varsa, onu karınız olarak alabilirsiniz." (Tevrat'ın Beşinci Kitabı 21:11).

Günümüzde herkes, sirklerde hayvanlara zulüm yapılmasına karşı. Fakat eski Roma'daki Colosseum gibi alanlarda; gladyatörler ölümüne dövüştürülür, kazıklara bağlanmış çıplak kadınların ırzına geçilir veya hayvanlar onları parçalardı. Milyonlarca insan bu vahşeti eğlence olsun diye seyrederdi. Roma İmparatorluğu'nda şiddete maruz kalanlar, sadece toplumun alt kesimleri değildi; imparatorluk ikiye bölünmeden önceki 49 imparatorun 34'ü katledilmişti.

Haç, Hristiyanlığın simgesi; çünkü İsa, adi suçlular gibi çarmıha gerilerek öldürüldü. İskoçya'nın koruyucu azizi olan St. Andrew'in öldürüldüğü çarmıh, "X" şeklindeydi. Birleşik Krallık bayrağı üzerindeki iki köşegen bu olayı simgeliyor. Yeni Ahit, Eski Ahit'e kıyasla çok daha barışçıl. Buna rağmen ilk Hristiyan Kilisesi, gerek ilk döneminde gerekse modern dönemin başlarında sapkınlar ve suçlulara uygulanacak ce-

zalar konusunda Eski Ahit'teki cehennem hikâyelerinden ilham aldı.

Asur, Persler, Çin, Afrika'daki krallıklar Amerikan yerlileri dâhil tüm büyük medeniyetlerde işkence, uzuv kesme ve sakatlama vardır. Fakat bu konuda Hristiyan kültüründen daha yaratıcı olanı yoktur. Birçok düşünür, mümkün olduğunca acı verilerek işkence edilenlerin ölmeden önce itiraf etmelerini sağlayacak yöntemler konusunda kafa yordu. Steven Pinker konuyu şöyle özetliyor:

“Avrupa kıtasındaki tüm millî devletler ve yerel yönetimlerde işkence yaygındı. Basit suçlara uygulanan kör etme, dağlama ya da el, kulak ve dil kesme gibi cezalar, hukuk metinlerinde kodifiye edilmişti. Idamlar, sadistik sefahat âlemleriydi. Temaşayı uzatmak için kazığa bağlayıp yakma, anüsten sokarak kazığa geçirme, tekerleğe bağlayıp kemikleri kırma, makaraya sararak bağışsakları dökme gibi yavaş yavaş öldüren yöntemler, bu amaçla uygulanırdı. Asma ve boğmanın, boynu hızla kırmaya tercih edilmesinin nedeni de buydu.”⁹⁸

Günümüzde de özellikle diktatörlüklerde, hatta Birleşik Devletler gibi ileri toplumlarda bile işkence uygulandığını biliyoruz. Bunlar düzenli değil, istisnai uygulamalardır; amaç da acı vermek değil, bilgi alabilmektir. İnsanların çoğu bu tür uygulamalara şiddetle karşı olduğu için bunlar genellikle gizli yapılır. Eskiden ise halkın önünde ve halkın tasvibiyle açık bir şekilde işkence yapılırdı.

Orta Çağ'da işkencenin amacı, kamu düzenini sağlamak ve şiddetin önüne geçmek değildi. İşkence edilenlerin çoğu; gerçekten suç işleyenler değil de sapkınlık, kutsal şeylere küfür, dinden dönme, dedikodu, hakaret, olağan dışı cinsel temas ve hükûmeti eleştirme gibi, şiddet içermeyen fiilleri işleyenlerdi.

Bunlar günümüzde, suç değil günah sayılan fiillerdir. İspanyol Engizisyonu; bazen pazar günü temiz çamaşır giyme ve banyo yapma gibi eylemlerinden şüphelenilenler dâhil, 350.000 kişiyi idam etti ve sayısız insana işkence yaptı.

On beşinci yüzyılda iki din adamının kaleme aldığı *Malleus Maleficarum* adlı kitap, Monty Python [Britanyalı bir komedi grubunun adı, (K.G.)] ile Hitler'in *Mein Kampf*'ının acayip bir karışımı olarak nitelendiriliyor. Kitapta, aramızdaki cadıların çoğunun kadın olduğu iddia ediliyordu. Çünkü kadınlar, tabiatları icabı idaresi zor ve yalancı olmalarının yanında, tatmin edilmeleri çok zor olduğu için şeytanla münasebet kuran mahluklardı. Yakalanan cadıların idam edilmeleri şarttı. Bu kitap, iki asır süreyle mahkemelerde el kitabı işlevi gördü. Fransız ve Alman cadı avcıları, 60.000 ile 100.000 arasındaki kadını cadı oldukları iddiasıyla öldürdü. Britanya'da en son 1727'de bir kadın, cadı olduğu iddiasıyla idam edildi.

On bir ve 13. yüzyıl arasındaki dönemin Orta Çağ şövalyelerine ait hikâyelerinde, âdeta aşırı şiddet âlemleri anlatılır. Bu hikâyelerde, sırf şeref ve cesaretini ispat için şiddete başvuranlar anlatılır. Şövalyelere en küçük bir hakarete bulunanlar için bile ölüm kaçınılmazdı. Şövalyeler; bugün onlara atfedilen kahramanlık, kibarlık ve cesaret gibi hasletlerden tümüyle yoksundu. Şövalyelerin hasımlarına karşı uyguladığı en etkili yöntem; onların tarlalarında çalışan köylüleri öldürmek, hasatlarını ve sahip olduklarını tahrip etmektir. Bir şövalyenin kur yaptığı prensesin gönlünü kazanmak için uyguladığı en etkili yöntem ise onun şerefine, en güzel kadını bularak ırzına geçmeyi vadetmektir.

İnsanlık tarihinin en vahşi dönemi için, geleneksel avcı-toplayıcı ve avcı-ziraatçı toplumlarına kadar çok eskiye uzanmamız gerekiyor. Bazıları, gayet romantik bir yaklaşımla bu toplumları "asil vahşiler" olarak nitelendiriyor. MÖ 14.000 - MS 1700 yılları arasındaki arkeolojik kazı bölgeleri incelediğinde bambaşka bir resimle karşılaşırız. Eceliyle ölüm ve

öldürölmek arasında ayırım yapabiliyoruz. Öldürölenlerin kemikleri, aynen cam gibi keskin açılarla kırılıyor. Eceliyle ölenlerin kemikleriye aynen tebeşir gibi dik açıyla kırılıyor. Söz konusu toplumlardaki ölümlerin yüzde 15'inin şiddet sonucu meydana geldiği bu yöntemle ispat edildi.

Şiddeti önlemenin yolları da vardı. İnsan kurban edilmesi bunun ilginç bir örneği. Mısır, eski Yunan, Roma, İskandinavya, Çin ve Japonya'da yaşayanlar arasında bu âdet yaygındı. Aztekler; 1440-1524 yılları arasında, günde 40 kişi olmak üzere, toplam 1,2 milyon insanı kurban etti. Bunun tarihsel açıklaması, şu soruyla ifade edilen bir tür kötölük kavramına dayanıyor: Eğer bir tanrı varsa neden o kadar çok kötölük var? Şiddet ve açlığın kol gezdiği ölümlü dünyadaki kötölüklerin sebebini kana susamış tanrılara dayandırmak zor değildi. O zaman, senin canını almalarını beklemek yerine başka birini kurban etmek çözüm olamaz mıydı?

İnsan kurban edilmesi birçok toplumda yasaklanınca hayvanların kurban edilmesi başlangıçta onun yerini aldı. Başka toplumların da tarih ve költürünü öğrenmek suretiyle başka inanç sistemleriyle tanışmak buna sebep teşkil etmiş olabilir. Zenginleşme, uzayan hayat süreleri ve gelişmiş yaşam tarzlarının ortaya çıkışı, kaderciliğin terk edilmesi, genellikle başkalarının da hayatlarına kıymet verilmesine yol açar.

Pinker'in kaynaklarına göre, devleti olmayan toplumlardaki şiddet kaynaklı ölüm oranı, 100.000 nüfus başına yılda 524'tür. Burada sözü edilen toplumlar, avcı-toplayıcı kabilelerden Kaliforniya'da altın arayanlara kadar uzanan geniş bir spektrumdaki tüm toplumları kapsıyor. Yirminci yüzyıldaki savaş, soykırım, tasfiye ve kıtlıkların tümündeki ölümleri topladığımızda bile, 100.000 nüfus başına yılda 60 ölümü geçemiyoruz.⁹⁹

Barışçıl döneme geçiş sürecinde ilk adım, eski tarım toplumlarında atıldı. Hiyerarşik yapıdaki bu toplumlar, kendi mensuplarına karşı inanılmaz ölçüde zalim olabiliyordu. Yine

de yerleşik olmayan toplumlardaki sürekli baskın ve düşmanlıklar, bu dönemde azalmaya başlayınca şiddet sonucu ölüm oranları da beş kat azaldı.

On üç ve 15. yüzyıl arasındaki dönemde, Avrupa'nın en ileri bölgelerindeki yıllık cinayet oranları, 100.000 nüfus başına 30-40'a düştü. Bu oran 14. yüzyılda Oxford ve Londra'da 45-110'du. Bu oranlar devletsiz toplumlara kıyasla çok düşük olmakla birlikte, bugünkü oranların yaklaşık 30-40 katı. Mesela, Avrupa'ya kıyasla şiddetin daha yaygın olduğu ABD'de bu oran hâlen, 100.000 nüfus başına 5'tir.¹⁰⁰

Barbara Tuchman 14. yüzyıl Avrupa tarihi hakkındaki kitabında, zulüm ve şiddetin günlük hayatın bir parçası olduğunu yazıyor. Kiliseye giden köylülerin, yol boyunca kırbaçlanan ve demir boyunduruk takılıp zincirlenmiş suçluları görmeleri olağandı. Kiliseye vardıklarında bu kez, oklar ve mızraklarla yaralanıp kanlar içinde acıyla kıvranarak ölmekte olan şehitlerin imge ve heykellerini gördükçe kilisenin de sapkınlara ve gerektiğinde şahitlere karşı benzer yöntemler kullandığını bir kez daha hatırlarlardı. Evlerine dönerken cesetler, kesik başlar ve şehirleri çevreleyen surlar üzerinde, dörde bölünüp kazığa geçirilmiş vücutlar görebilirlerdi. İşkence, toplumsal eğlence vasıtasıydı. Tuchman kitabında, bazı köylerin yakın kasabalardaki tutuklu suçluları satın aldıklarını ve onların köy meydanında kılıçla kesilerek dörde bölünmelerini [Bunun için özel bir terim dahi var: *çeyrekleme*, *quartering*. (K.G.)] temaşa ettiklerini yazıyor. Köylerde eğlence için oynanan bir oyun, elleri arkadan bağlı insanların kafa atarak kedileri öldürmeleriydi. Diğer bir oyun, geniş bir ağda koşuşan domuzları yakalayıp demir çubuklarla öldürmekti. "Orta çağlardaki bu vahşetin nedeni, küçüklüklerinde şefkat görmeksizin hayatları değer taşımaksızın büyüyenlerin, yetişkinliklerinde başkalarının hayatlarına daha da az değer vermeleri olabilir."¹⁰¹ O yıllar, gerçekten sadizm ve kasaplıkla dolu bir dönemdi.

Fakat modern dönemin ilk yıllarında inanılmaz bir şey

oldu. Avrupa'daki *cinayet*ten ölüm oranı; 16. yüzyılda 100.000 nüfus başına 30-40'tan 19'a, 17. yüzyılda 11'e ve 18. yüzyılda da 3,2'ye geriledi. Bu oran, günümüzde 1 civarında. Cinayetler tarihini araştıran Manuel Eisner; kentleşme, pazar ekonomisi ve okuryazarlık açısından en ileri seviyede olan modernite merkezleri İngiltere ve Hollanda'da ölüm oranlarının düşmeye başladığını ve sürecin daha sonra İskandinavya'ya sıçradığını belirtiyor. Cinayetten ölüm oranı İskandinavya'da, 15. yüzyılda 100.000 nüfus başına 46 gibi yüksek bir değerdaydı ve 18. yüzyıl başlarından hızla düşerek 3'e geriledi. İtalya'daysa gerileme, 19. yüzyıl ortalarından itibaren dramatik biçimde hızlandı.

Barışçılleşma sürecindeki ikinci aşama, merkezî hükûmetlerin ve hukuğun kurumlaşmasıdır. Krallar, Orta Çağ şövalyeleri arasındaki savaşları sona erdirince savaş ağaları saray adamlarına dönüştü. Eskiden ne kadar zalim olabildiklerini göstermek zorunda olan bu kişiler, artık sarayda kibar davranmak ve krala hürmetkâr görünmek zorundaydı. Modern devlet; merkezî yönetim ve hukuk sistemlerini kurdu, suç ve cezaları düzenledi. İnsanların artık hak aramak için şiddet kullanmalarına gerek yoktu. Sör Robert Peel'in 1828'de kurduğu, halk arasında hâlâ "bobbies" olarak adlandırılana benzer modern polis teşkilatları, kamu adına şiddeti denetim altına alma görevini üstlendi.

İlk dönemlerdeki adalet sistemleri, uzun süre oldukça zalimane işledi; caydırıcı olması için cezalar, halkın gözleri önünde infaz ediliyordu. Sadece idamlar için değil; el ve parmak kesme, dil koparma ve göz çıkarma gibi hafif cezalar için de bu uygulama geçerliydi. 1620'de Dresden'den Prag'a giden bir seyyah, yolda gördüklerini şöyle anlatıyor: "Hırsızların asıldığı düzinelerce darağacı ve cesetlerle yüklü el arabaları gördüm. Asılı vücutların bir kısmı henüz taze, bir kısmı kısmen çürümüştü. El arabaları, katillerin her bir uzvu kırılmış cesetleriyle dolup taşıyordu."¹⁰³

Cezalandırma ve ara bulma için merkezî bir otorite bulunmayan hâllerde kişiler; kendilerini ve yakınlarını korumak için hazırlıklı olmak, gerektiğinde şiddet kullanabilecekleri ve af edici olmayacakları intibasını vermek zorundadır. Hatırlayın, *Baba* adlı filmde Don Vito Corleone ne diyordu: “Kazaları hakaret olarak kabul edenler, kazaya uğramaz.” Makul görünen bu yaklaşım; insanları her hakarete uğradıklarında dövüşmeye iten, şiddete dayalı şeref ve ahlak kurallarını doğurur. On dört ve 15. yüzyıllarda şerefleri için dövüşen İngiliz aristokratlarının dörtte biri şiddet sonucu öldü; çünkü hepsi silahlıydı ve şerefleri uğruna her an dövüşe hazırды. En ufak bir hakaret dahi aristokratlar arasında kanlı sokak kavgalarına yol açıyordu.¹⁰⁴ Günümüzde bu tür davranışları; organize suç örgütlerinde, uyuşturucu çetelerinde ve anlaşmazlıkları çözmek için yasal yollar bulunmayan durumlarda görüyoruz.

Klasik soru şu: Gözcüleri kim gözlüyor? Hükümdar, tebaasının birbirlerine karşı şiddet kullanmasını önleyebilir; fakat aynı hükümdar, onların savaşlarda ve soykırımlarda ölmeleriyle sonuçlanan kararlar da alabilir. Şiddet günlük yaşamda azalabilir fakat büyük ölçekli şiddet hâlâ mümkündür. Hükümetler kurulup bireyler denetim altına alındıktan sonraki adım; hukuk devleti, kişisel özgürlükler ve demokrasi ile halka hükümeti denetleme yetkisi tanımaktır. Bulunduğu makamdan barış içinde ayrılmanın yollarının varlığı, güç sahipleri için de iyidir. 600-1800 yılları arasında, Avrupadaki hükümdarların sekizde biri tahttayken öldürüldü. Katillerinin üçte biri onların yerine tahta oturdu.¹⁰⁵

Ahlaki bireycilik değerleri, suçlardaki azalmanın diğer bir nedenidir. Protestanlık ve Aydınlanma, bu olguyu değişik yönlerden etkiledi. Birçok araştırmacı, merkezî hükümetin artan gücünün her zaman şiddetin azalmasıyla sonuçlanmadığını belirtiyor. İçinde yaşanan toplumsal baskıdan kurtulup bireysel sorumluluğun öne çıktığı kültürel değişim, bu ba-

kımdan daha etkili oldu. İnsanlar işledikleri suçlardan dolayı bireysel olarak sorumlu tutulmaya başlandı ve akrabaların intikamını almanın zorunluluk olmadığı anlayışı yayıldı. Şiddet kullanma, devlet tekeli oldu. Tüm bu olgular bir araya gelince hâkimler ve hükümdarlar anlaşmazlıkların çözümündeki tek yetkili merciler oldu ve ailelerin bu alandaki etkisi kayboldu. Şeref ve namus kültürünün yerini tedricen, haysiyet ve itibar kültürü aldı. Anında karşılık vermek yerine, duygularını denetim altında tutma öne çıktı. Olaylar karşısında soğukkanlı bir şekilde dudağını kısıp düşünerek (eski tabirle, *teenniyle*) davranmak, Britanya’da ideal davranış biçimi oldu. Keskin kılıç yerini, keskin dil ve zekâya bıraktı.

İnsancıl tutumların yükselişi diğer bir faktördü. Yaşam beklentisi süresi artıp çocuk sayısı azaldıkça insan hayatının kıymeti daha iyi anlaşıldı. Erken ölüm artık kader değildi. Birçok tarihçi ve düşünür’e göre; serbest piyasa ekonomisinin yükselişi, insanları uzun vadeli düşünmeye ve duygularını denetim altına almaya yöneltti. Serbest piyasa ekonomisinde, diğer bireyler potansiyel tehdit değildir. Onlar; potansiyel alıcı, satıcı, yatırımcı ve meslektaşlardır. Serbest piyasa ekonomisinde başarılı olabilmek için müşterinin ne düşündüğünü anlamak şarttır.

Aydınlanma’yla gelen bakış açısı, hümanist düşünce ve sanat akımları; insanları, başkalarının kayıpları ve acıları karşısında neler hissettiğini düşünmeye sevk etti. Artık başkalarıyla daha fazla empati kurabiliyoruz. Artık sadistler ve psikopatlar bile, ölüm cezasına çarptırılma tehlikesi olmaksızın adil yargılanma hakkına sahip. Eskiyle yeni arasındaki en önemli fark burada. Tüm bunlar yavaş yavaş gelişti. En önemli dönüm noktası 18. yüzyılda yaşandı. Voltaire, Montesquieu ve özellikle Cesare Beccaria gibi Aydınlanma düşünürlerine göre suçlular da insandı ve onlara verilecek cezalar suçlarıyla orantılı olmalıydı. İngiliz Haklar Beyannamesi ve Amerikan Anayasası’yla “zalim ve olağan dışı cezalar” yasaklandı.

İngiltere ve İskandinavya'dan başlayarak 18. ve 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren işkence, Avrupa ülkelerinin çoğunun hukuk sistemlerinden çıkarıldı.

İngiltere'de; kamuya açık idamlar 1743'te, idam edilenlerin cesetlerinin darağaçlarında asılı bırakılması ise 1834'te yasaklandı. 1822'de, cezası idam olan yaklaşık 300 suç işlendi. Evrakta sahtecilik, dükkândan mal çalma, yankesicilik, koyun çalma, çingenelerle bir ay beraber olma, emekli maaşını almak için başka birini taklit etme, cezası idam olan suçlardı. Fakat bu tür suçların idamla cezalandırılmasına son verilince 1861'de, vatana ihanet, cinayet, korsanlık ve kraliyet tersanelerini kundaklama gibi suçları işleyen, sadece beş kişi idam edildi.

İdamların infazı 19. yüzyıldan itibaren tüm Avrupa ülkelerinde durduruldu. İdam cezası bugün, Rusya ve Belarus dışında, tüm Avrupa ülkelerinde yürürlükten kaldırılmıştır. Kamuoyundaki tartışmalar bir yana, benzer durum ABD'de de yaşandı. On yedinci yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geçen sürede yılda nüfus başına infaz edilen idam cezası, 3'ten 0,5'in altına düştü; bu oran bugün 0,1 civarında.

Hükûmetlerin siyasi çıkar amacıyla veya savaş esnasında şiddet kullanmalarında azalma olmadı. Dünya, 20. yüzyılda tarihin en kanlı savaşlarından ikisini yaşadı; Hitler, Stalin ve Mao gibi despotlar, 120 milyon insanı öldürdü. Tarihteki en kanlı savaş olan 2. Dünya Savaşı'nda yaklaşık 55 milyon kişi öldü. Steven Pinker, dökülen onca kana rağmen 20. yüzyılın insanlığın en kanlı dönemi olmadığını öne sürüyor.

İki husus zihinlerimizi karıştırıyor. Birincisi, tarihe miyop gözlerle bakıyor ve sadece yaşadığımıza yakın dönemleri hatırlıyoruz. Şiddet hakkında ne düşündüğümüz sorulduğunda en son medya manşetlerini hatırlayıp yaşadığımız zamanların çok tehlikeli olduğu zehabına kapılıyoruz. Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nda yarım milyondan fazla, Kore Savaşı'nda 1 milyon 200 bin insan öldüğünü hatırlamıyoruz. Otuz Yıl Savaşları'nda

Alman nüfusunun üçte birinin telef olduğunu hatırlamamız daha da zor.

Sayıların bu kadar büyümesinin bir sebebi de nüfus artışı; dünyanın bugünkü nüfusu, hiç olmadığı kadar büyük. On üçüncü yüzyıldaki Moğol istilasında 40 milyon kişi öldüğünde dünya nüfusu 500 milyondur; her sekiz kişiden biri ölmüştü. Toplam nüfusa olan orana bakıldığında Moğol istilası, 2. Dünya Savaşı'ndan beş kat daha ölümcüldü. Öldürdüğü on binlerce insanın kafalarıyla piramit inşa etmesiyle bilinen Türk-Moğol İmparatoru Timurlenk'in, 14. yüzyılda Orta Asya ve İran'ı kasıp kavururken katlettiği insan sayısı, oransal olarak Hitler, Stalin ve Mao'nun toplamından fazladır. Keza 17. yüzyılda Ming Hanedanı Çin'de iktidardan düşerken ve Roma İmparatorluğu 3. ve 5. yüzyıllar arasında çökerken ölen insan sayısı da oransal olarak 2. Dünya Savaşı'ndaki can kayıplarının iki katıdır.

Tarihteki en kanlı olaylardan birinin, 756-763 yılları arasında Çin'de Tang Hanedanına karşı başlatılan Lushan Ayaklanması olduğu pek bilinmez. Vahşetin tarihini inceleyen [(*atrocitology*, (K.G.)) Matthew White, yedi yıl kadar süren ayaklanma sırasında 13 milyon insanın öldüğünü ve bu sayının, o dönemki dünya nüfusunun yüzde 5'ine tekabül ettiğini ileri sürüyor.¹⁰⁶

Modern dönem öncesinde toplumlar çok daha kırılgan olduğundan, savaşların yol açtığı yıkım çok daha büyüktü. Bugün sahip olduğumuz zenginlik, teknoloji ve tıp, o zaman yoktu. Savaşlar bu nedenle açlık ve hastalıkları da tetikliyerek ölümlere yol açıyordu. Napolyon 1812'de Moskova'dan ricat ederken 500.000 askerinin 400.000'ü zatürre, tifüs ve dizanteriden öldü. Eski dönemlerde mikroplar, silahlardan daha öldürücüydü.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, dünyanın başka yerlerindeki birçok insanın barış içinde yaşıyor olması, bu savaşın daha az gaddar olduğu anlamına gelmiyor. Fakat savaşların neden

olduğu zarar ve ölümleri incelerken de aynen fakirlik ve işsizlikte olduğu gibi mutlak sayılara değil, oranlara bakmalıyız. Konuya böyle baktığımızda güdülerimizin bize düşündürdüklerinin aksine, 20. yüzyılın tarihteki en az şiddet içeren yüzyıl olduğu kanaatine varmamız mümkün.

Peter Brecke'nin, "Conflict Catalogue" ["İhtilafların Kataloğu", (K.G.)] adlı eserinde belirttiğine göre; MS 900'den bu yana, Avrupa ülkeleri arasında her yıl ortalama iki ihtilaf meydana geldi. *1100 yıl süreyle* yılda ortalama iki yeni savaş! Avrupa'da şiddet kol geziyordu fakat dünyanın diğer bölgeleri de barış içinde değildi. Brecke'nin kataloğundaki bilgilere göre, 1400-1938 yılları arasında; Kuzey ve Güney Amerika'da 276, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da 283, Sahraaltı Afrika'da 586, Orta ve Güney Asya'da 313, Doğu ve Güneydoğu Asya'da 657 "şiddet kullanılan ihtilaf" yaşandı. Avrupa dışındaki bölgelerde 500 yıl boyunca her yıl, ortalama dört yeni ihtilaf çıktı.¹⁰⁷

Bu savaşların bazılarının amacı yeni topraklar işgal etme, bazılarının nedeni dinî tutku, çoğunun nedeniyse (Pinker'ın benzetmesiyle) "kim daha uzağa işeyebilecek" niteliğindeki, gereksiz iddialaşmalardı. O yıllar, güvensizlik dönemiydi. Onurunu koruma dürtüsü ve saygısızlık, savaş çıkmasına yetebiliyordu. Bayrağı yarıya indirmemek, bayrağa selam durmamak ve diplomatik teamüllere uymamak, savaş çıkarabiliyordu. Liderler savaşa inanıyordu. Savaş, doğal hâldi; barış ise bir sonraki savaşa hazırlık dönemiydi.

Aydınlanma Çağı'yla birlikte despotluk, esaret, bağnazlık ve işkence geride kalmaya; savaş, kaçılması gereken bir yöntem olarak algılanmaya başladı. Yazarlar ve düşünürler, Avrupa'nın vahşi geçmişini sorguladı; savaşın onurlu bir şey olduğu iddiası, alay konusu oldu. Kökten dinciliğin geriletilmesiyle, ülkeler arasındaki ihtilafların müzakereyle çözülmesi kolaylaştı. Ticaret ve uluslararası alım satım yayıldıkça ülkeler; komşularının mallarını tahrip etmek ve çalmak yeri-

ne, onlara satabilecekleri değerler üretimine yöneldi. İhtiyaç duyulan kaynakları satın almak, onları savaşa almaktan daha ucuz hâle geldi. Fransız iktisatçı Frédéric Bastiat, 19. yüzyıldaki hâkim dünya görüşünü şöyle özetlemişti: “Mallar sınırları geçemezse, askerler geçer.”

Günlük hayatta zulüm azaldıkça harplerdeki sistematik vahşet daha da kötü görülmeye başladı. On yedinci yüzyıldaki Otuz Yıl Savaşları üzerinde çalışan bir tarihçi, günlük hayatının her anında şiddetle karşılaşabilen kitleler nezdinde savaşın o kadar da kötü bir şey olmadığını şöyle anlatıyor:

“İnsanlar günlük hayatlarında; kan dökülmesi, ırza geçme, soygun, işkence ve açlığın daha yumuşak hâllerine alışkındı. Şiddet kullanarak hırsızlık yapmak, barış zamanında da yaygındı. Mahkemeler sırasında suçlulara işkence yapılması olağandı. Uzun süren korkunç idamlar, halkın gözü önünde infaz ediliyordu. Salgın ve açlıklar sıkça oluyor ve ayırım olmaksızın insanları mahvediyordu.”

Tutumlardaki değişiklikler, liderlerin kullandığı dile de yansdı. Daha önceleri savaşın görkeminden söz edenler, ısrarla barış istediklerini fakat düşmanın saldırganlığı karşısında savaşa mecbur kaldıklarını söylemeye başladı. Uluslararası ilişkileri inceleyen John Mueller şunlara dikkat çekiyor:

“Artık Jül Sezar gibi, ‘Geldim, gördüm, yendim’ gibi ifadeler kullanmak mümkün değildi. Bunun yerini tedricen, ‘Geldim, gördüm, ben etrafa bakınırken o bana saldırdı, ben kazandım.’ şeklindeki cümleler aldı.”¹⁰⁹

İsveç’teki savaş ve barış, değişen tutumların en ilginç örneğidir. İsveç, Avrupa’daki en güçlü devletlerden biriydi; Baltık

Denizi, İsveç'in iç deniziydi. İsveç, 1809'da ülkenin doğu bölgesi olan Finlandiya'yı Rusya'ya kaptırınca belki ülkeyi eski ihtişamlı günlerine döndürür ümidiyle, Napolyon'un mareşallardan birini kral olarak seçti. Fakat zamanla, İsveç elitleri zenginleştikçe askerî maceralara atılma hevesi azaldı. Dönemin en etkili yazarlarından Esaias Tegnér, o günlerde yazdığı bir epik şiirde vardığı sonucu şöyle ifade etti: "Eğer İsveçliler daha çok çalışır daha fazla refah üretirse, Finlandiya'yı bu kez sınırlarımızı aşmadan tekrar işgal edebiliriz." Bu sözler, 19. yüzyıl İsveç politikacılarının çoğunun şiarıydı. Buna göre, yeni bir İsveç İmparatorluğu kurmanın yolu; eğitim, demir yolu inşaatı, iktisadi reform ve serbest ticaretten geçiyordu. Geçmiş nesil İsveçli liderler Rusya, Danimarka ve Polonya ile savaşmaya ne kadar hevesli idiyse yeni nesil politikacılar da harpten kaçınmak için o kadar kararlıydı. Danimarka, Hollanda, İspanya ve Portekiz'de de zihniyetler aynı yönde değişti. Savaşı kaybedenler artık intikam peşinde koşmuyor, harp meydanlarına sırt çevirip zenginleşmeye koyuluyorlardı.

Steven Pinker, savaşların ne sıklıkla meydana geldiğini tespit etmek amacıyla "Büyük Güçler" in tarihlerini araştırdı. Britanya ve Fransa dâhil, 1721 sonrası Rusya, 1740 sonrası Prusya/Almanya, 1898 sonrası ABD, 1949 sonrası Çin, 1905-1945 arası Japonya, 1861-1943 arası İtalya, 18. yüzyıl öncesi Hollanda ve İsveç, 1699'a kadarki Osmanlılar, 1808'e kadarki İspanya ve 1918'e kadar Habsburg İmparatorluğu'na bağlı bölgeler, Pinker tarafından incelendi.

On altıncı ve 17. yüzyıllarda Büyük Güçler, zamanın yüzde 75-100'ünde savaş hâlindeydi. Özellikle 19. yüzyıl başlarındaki Napolyon Savaşları sonrasında, bu eğilim azalmaya başladı. 1950-1975 arasındaki çeyrek yüzyılda Çin ile ABD arasındaki Kore Savaşı dışında, Büyük Güçler arasında savaş olmadı. Büyük Güçler arasındaki savaşlar azalırken savaş süreleri de azaldı. Eskiden bu tür savaşlar 4-10 yıl sürerdi. Yirminci yüzyılın son çeyreğindeki dört savaşın ortalama süresi 97 gündü.

Fakat 20. yüzyıl ortalarına kadar, modern teknoloji ve askeri teşkilatlanma sayesinde savaşlar daha ölümcüldü.¹¹⁰

Birkaç yüzyıldır sürmekte olan ihtilaflardaki azalış eğilimi, 1. ve 2. Dünya Savaşları sırasında tersine döndü. Fakat bu iki savaş sonrasında barışçıl akımlar büyük bir ivme kazandı. Dökülen kan görüldükçe savaşın gayrimedeni ve ahlaksız olduğu görüşü yayıldı. Fotoğrafçılar, yazarlar ve artistler, savaşın itici gerçekliğini yansıttılar. Sabahleyin gazetenizin ilk sayfasında napalm bombalarından kaçmaya çalışan dokuz yaşındaki bir kızın resmini gördüğünüzde savaşa bakışınızın değişmemesi mümkün değil. Bu tür olayları görenlerin, savaşın ihtişamına ve düşmanın hak ettiğini bulduğuna ikna olmaları ihtimal dışıdır.

Birleşmiş Milletler 1945'te kuruldu. Kuruluş amacı, çatışmaları önlemektir; ülkelerin sınırlarının kutsal ve dokunulmaz olduğu anlayışını yerleştirmek için çok çaba sarfedildi. Eski dönemde savaş, siyasette ve devlet yönetiminde kullanılan olağan araçlardan biri olarak görülürdü. Bu görüşün yerini, savunma amaçlı olmadığı sürece savaşın kanunsuz olduğu ve suç teşkil ettiği görüşü aldı. Avrupa devletleri, topraklarını genişletme fikrinden vazgeçti. İmparatorluklar, bazen barışçıl yollarla bazen de ayaklanma ve çatışmaların ardından dağıldı. Kanlı ve hunhar koloni savaşları da böylece sona erdi. ABD ve müttefikleriyle Sovyetler Birliği arasında Soğuk Savaş başladı. Birçok kişi bunun sıcak savaşa dönüşmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Bunun sonucunda yaşanacak nükleer felaket dünyayı yok edecekti. Bu senaryo gerçekleşmedi. Onun yerine, vekâlet savaşları başladı; bazı ülkelerde sivil kalkışmalar oldu fakat 3. Dünya Savaşı çıkmadı.

15 Mayıs 1984 günü John Mueller; dünyadaki büyük güçler arasında, Roma İmparatorluğu'ndan bu yana görülen en uzun barış döneminin idrak edildiğini duyurdu. Geçen süreçte, Sovyetler Birliği'nin Macaristan'ı işgali dışında, dünyanın en zengin 44 ülkesi arasında hiç çatışma olmamıştı. "Her biri

çok iyi silahlanmış önemli dünya ülkelerinin birbirlerine karşı silah kullanmadığı bu kadar uzun bir dönem, tarih boyunca yaşanmadı.”¹¹¹

Mueller’e göre geçmişte savaşların çıkma nedeni, hükümetlerin savaşın kaçınılmaz olduğuna ve erken vurdukları takdirde galip geleceklerine inanmalarıdır. Günümüzdeyse hükümetlerin çoğu, savaştan kaçınılabileceğine ve herkesin savaştan zararlı çıkacağına inanıyor. Nükleer savaş çıkma ihtimalinin büyük güçler arasındaki savaşları önlediği görüşünde olanlar da var. Ancak tek neden bu olsaydı, Soğuk Savaş sonrasında dünya çok daha az güvenli olurdu. Bunun tam tersi oldu. Seksenli yıllarda, çeşitli devletler arasında her yıl ortalama 43 silahlı çatışma oldu. Bu sayı, 1991 ve 1992’de 52 çatışmayla zirve yaptı; 2000’li yıllarda 30’a kadar geriledikten sonra, günümüzde tekrar 40’a doğru yükseliyor.

Bu sayılar, çok daha önemli olan bir gerçeği maskeliyor: savaşlar artık çok daha az ölümcül. Çünkü tüm dünya savaş bölgelerinde olanları görebiliyor. Fiziksel olarak kazanç sağlayan bir taraf, dünya nezdinde halkla ilişkiler savaşını kaybedebiliyor. Ülkeler arasındaki savaşlarda ölen insan sayısı; 1950’lerde savaş başına ortalama 86.000 iken 1970’lerde 39.000’e geriledi, günümüzdeyse 3.000’in biraz üzerinde. İç savaşlarda ölen insan sayısı bugün, 1960-1980 dönemindeki ortalama ölüm sayısının üçte birinden az. Ölüm sayısındaki bu düşüş kısmen, yeni uluslararası güvenlik yapısından kaynaklanıyor. Bu yaklaşımda; çatışma riski olan yerlerde ihtilafların çözümüne, fiilen çatışma olan yerlerdeyse barışı sağlamaya öncelik veriliyor.¹¹²

Sürekli olarak sivil kurban sayılarının arttığına dair haberler duymaya alıştığımız için bu rakamlar şaşırtıcı gelebilir. Birleşmiş Milletlere bağlı kuruluşlar, 100 yıl önce çatışmalarındaki sivil kurbanların toplam ölüm sayısına oranının yüzde 10 olduğunu, bu oranın günümüzde yüzde 90’a yükseldiğini zaman zaman duyuruyor. İnsan Güvenliği Raporu Projesi adlı

araştırma grubunun yayımladığı 2005 yılı İnsan Güvenliği Raporundaki sivil ölümlerine dair bu sayıların gerçeği yansıtmadığı sonucuna varıldı. Bu yanlışın hesap hatalarının yanında, ölü ve göçmen sayılarının karıştırılmasından kaynaklanmış olabileceği belirtiliyor. Bu konuda güvenilir veri bulmanın zorluğuna değinildikten sonra, çatışmalarda ölen sivil sayısının toplam ölü sayısının yüzde 30'u ile yüzde 60'ı arasında olabileceğinin ve bu oranın artmakta olduğuna dair hiçbir emare bulunmadığının altı çiziliyor.¹¹³ Sivil ölümlerinin bu tür çatışmalarda kaçınılmaz olduğu, hatta hasmın gözünü korkutmak için sivillerin de öldürülmesinin gerektiği düşünülmüştü. Günümüzdeyse hükümetler, özellikle de halkın keskin gözetimi altındaki demokratik hükümetler, sivil kayıplarını önleyebilmek için ellerinden geleni yapıyor. Afganistan'da 2004-2010 yılları arasında toplam 5.300 sivil öldü; bunların çoğunu Taliban öldürdü. Buna karşılık, Vietnam Savaşı'nda en az 800.000 sivil hayatını kaybetmişti.

Soykırım konusunda da benzer gelişmeler var. Soykırımın tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün değil. Fakat soykırım artık, evrensel olarak lanetlenen bir suç oldu. Birleşmiş Milletlerin tüm üyeleri soykırımı önlemeyi taahhüt etti. Soykırım, tarihte sıklıkla rastlanan bir olaydı. Birçok tarihçi bu olay üzerinde bu nedenle fazla durmamıştır. Melos'un Atinalılar tarafından yakılıp yıkılması ve Romalıların Kartaca halkını kılıçtan geçirmesi, ilk soykırımlar olarak kabul ediliyor. Frank Chalk ve Kurt Jonassohn'un yazdığı gibi, "Soykırım, tarihin her döneminde ve dünyanın her yerinde vardı." Fakat sadece dönemin tarihçilerinin yazdığına bakıldığında soykırım olup olmadığını anlamak mümkün değil. İşte size bir örnek:

"İmparatorlukların yıkıldığını, şehirlerin tahrip edildiğini biliyor ve bu olayların bazılarının soykırım niteliğinde olduğunu biliyoruz. Fakat bu olaylar sırasında insanların

ne gibi kitlesel olaylara maruz kaldığını bilmiyoruz. Onların kaderi yeteri kadar önemli değildi. Bu tür olayların anlatımında insan kayıplarına ait rakamların; genellikle öküz, koyun ve diğer hayvan kayıplarına dair sayılarla birlikte verilmesi âdettendi.”¹¹⁴

Benzersiz kötülükteki Yahudi Soykırımı’nın mağdurları yaşadıklarını anlatmaya başlayınca Nazi savunucuları da inkâra başladı. Bir halkın sınıai ölçekte yok edilmesi, ilk kez oluyordu. Dünya kamuoyunun soykırımı bakışı bundan sonra değişti. “Harpten sonra Japonlara ne yapılmalı” sorusunu, “Onlar yok edilmelidir” diye cevaplayan Amerikalıların oranı, savaş esnasında bile yüzde 10-15 kadardı.

Faşizm ve komünizmin çöküşünden sonra da soykırımlar oldu. Bosna’da 1992-1995 yıllarında ve Ruanda’da 1994’te olanlar, inişte olan soykırım eğilimindeki iki sıçramaydı. Yirmi birinci yüzyılın ilk yılları, son yüzyılda görülmedik ölçüde soykırımsız bir dönemdir. Ruanda’daki soykırımı katmadığımız hâlde dahi tek taraflı şiddet uygulanmasının yol açtığı yıllık ölüm sayısı doksanlı yıllardan bu yana yarıya düştü.¹¹⁵

Buna karşılık tek taraflı şiddet kullanımı içeren olaylar kapsamında olan terörizm, özellikle de dinî duyguların körüklediği terörizm, yükseliştir. Küresel Terörizm Endeksine göre, 2000’den bu yana terör olaylarında ölenlerin sayısı beş kat arttı. Bu olaylar; savaş alanına dönen Irak, Suriye, Afganistan, Pakistan ve Nijerya’dan kaynaklandı. Terör olayları Batı Avrupa’da da son beş yıldır yükselişte. Yine de bu olaylardaki ölüm sayısı, ayrılıkçı ve komünist grupların 1970’li yıllarda işlediği cinayetlerde ölenlerin yarısı.

Terörizm; çarpıcı, dramatik ve korkutucudur. Terörün amacı da zaten korku salmaktır. Fakat ölü sayısı azdır. Terörizmin ölçeği, savaşlara ve adi suçlara kıyasla küçüktür; yol açtığı ölüm sayısı, trafik kazalarından bile azdır. İki bin yılından bu yana, OECD ülkelerindeki terör olaylarında ölen-

lerin sayısı kabaca yılda 400 kişidir; bu ölümlerin çoğu İsrail ve Türkiye'dedir. Küvetlerinde boğulan veya merdivenlerden düşerek ölen Avrupalıların sayısı, bunun on katıdır.¹¹⁶

Yaygın kanaatin aksine terör, ideolojik amaçlara ulaşmada başvurulacak en verimsiz araçtır. Uzun süre etkiliymiş gibi görünmesinin tek sebebi, sömürgeciliğe karşı şiddet kullanılarak yürütülen savaşlarda kazanılan başarılarıdır. Fakat şiddet kullanılmadan da sömürgeciliğin üstesinden gelinebildiği görüldü. Şiddete dayalı saldırılar genellikle büyük başarısızlıklarla sonuçlanır. Siyaset bilimci Audrey Cronin, 1968'den bu yana görülen 457 terörist grubu inceledi. Terör örgütlerinin ortalama var oluş süresi sekiz yıldır; çünkü destek vermesi beklenen kitleler, olaylardan zarar gördükçe muhalefet etmeye başlar. "Terörizm karşı tepki ve tiksinti yaratmanın tohumlarını içinde taşır. Şiddetin olduğu gibi, ahlakın da uluslararası bir dili vardır."¹¹⁷

Görüldüğü gibi teröristlerin kazanmak için tek şansı, teröre muhattap olanların aşırı tepki gösterip özgürlükleri kısıtlaması ve birkaç kişinin yaptıklarından tüm grubun sorumlu tutulmasıdır. O yola yönelinmesi hâlinde, yeni ihtilaflar çıkar ve teröristlere yeni katılımlar olurken çatışmalar sürüp gider; istenen de zaten budur.

Barışın garantisi yoktur. Tehdide maruz kaldığımızda kaçma veya savaşma içgüdülerimiz harekete geçer, silah aramaya başlarız. İngiliz sosyal demokrat Norman Angell, 1909'da yazdığı *Europe's Optical Illusion* [*Avrupa'nın Optik Yanılsaması*, (K.G.)] adlı kitabında; ülkeler arasındaki giderek yoğunlaşan iktisadi ilişkilerin, kısmen de olsa yeni toprak ilhaklarına imkân vermediğini iddia etmiş ve bu düşüncesini güçlü gerekçelere dayandırmıştı. Aradan beş yıl geçmeden 1. Dünya Savaşı çıktı. Savaşan ülkeler arasındaki ticari ilişkiler yoğundu. Üstüne üstlük bu ülkelerin hükümdarları olan Kral 5. George, Kayzer 2. Wilhelm ve Çar 2. Nicholas, birbirleriyle kuzendi ve sık sık bir araya gelirlerdi.

Birçok uzman, Çin'in Doğu Asya'da deniz üstünlüğünü sağlama girişimlerinin Birleşik Devletler'le savaş çıkarabileceği endişesini taşıyor. Rusya'nın, intikam duygularına kapılıp Avrupada kaybettiklerini geri almaya kalkışmasının da savaş çıkarabileceğine dair kaygılar var. Orta Doğu'daki ihtilaflar, büyük güçler arasında savaş çıkarabilir. Her ikisi de nükleer güce sahip olan Pakistan ve Hindistan, zaman zaman birbirlerini savaşla tehdit ediyor. Kuzey Kore gibi haydut devletleri yönetenler; sessizce kaybetmek yerine, dünyayı cehenneme çevirmeyi tercih edebilirler. Nükleer silahların yaygınlaşmasının dünya genelinde yarattığı sürekli risk durumu da unutulmamalı. Güçlü mali kaynaklara sahip terörist grupların, mümkün olduğu kadar çok sayıda insan öldürmek için var güçleriyle çalıştıklarını biliyoruz. Bunlar bir gün nükleer güce de sahip olabilirler.

Fakat genel eğilimler çok daha güçlü. Artan refah ve sağlık, küçülen aileler, hayata daha çok kıymet vermemizi sağlıyor ve insancıl yaklaşımları güçlendirip barışa hizmet ediyor. Ticaret ve alışveriş ilişkileri güçlenen ülkeler için karşılıklı yarar sağlayan ilişkiler öne çıkıyor, hiçbir tarafa yarar sağlamayacak maceralardan kaçınılıyor. Tüm bu hususlara, zenginleşmiş liberal demokrasilerde gelişen ve gerçek barış denen yepyeni bir olguyu eklememiz lazım. Fransa ve Almanya gibi geçmişte defalarca boğaz boğaza gelmiş ülkelerin halkları ve liderleri, savaşı artık rüyalarında bile görmüyorlar.

Demokrasilerde savaş çok daha az görülüyor. Çünkü seçmenler savaş istemiyor, liderlerin bundan siyasi çıkarı yok ve "kurallara bağlı müzakere yürütme" yerleşmiş durumda. Bruce Russett ve John Oneal adlı siyaset bilimcileri; *demokratik barış teorisi* adını verdikleri bu akımın, en azından 1900'den bu yana çok güçlendiğini belgelediler. Savaşma eğilimi, demokratik olsalar bile büyük güçlerde daha yüksek; fakat büyük güçlerin kendi aralarındaki savaşlar o kadar sık değil. Russett ve Oneal, teorilerini şöyle genişletiyorlar: Barış,

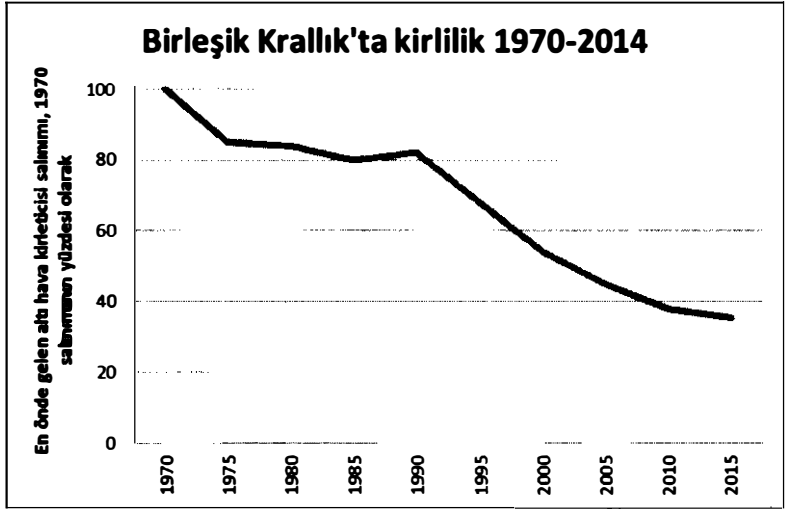
demokratik olmayabilir fakat kesinlikle liberal olacaktır; zira serbest ticaret ve karşılıklı bağımlılığın etkileri demokrasiden daha güçlüdür. Demokratik barış için her tarafın da demokratik olması şarttır. Serbest ticaret ve serbest piyasa ekonomisinin etkilerini görülmesi için ise taraflardan sadece birinde açık pazar ekonomisi olması yeterlidir. Avusturyalı iktisatçı Ludwig von Mises şu benzetmeyi yapıyor: Terzi, fırıncıyla savaş a girdiğinde ekmeğini kendisi üretmek zorundadır.¹¹⁸

Liberal demokrasiler arasında da münakaşalı konular var; fakat buradaki fark, bunların çözümünde kullanılan yöntem. Kanada'nın Ellesmere Adası ile Kuzey Grönland arasındaki Kennedy Boğazı'nda Hans adlı ıssız bir ada var. Kanada ve Danimarka bu ada üzerinde hak iddia ediyor. İki ülkenin askerî personeli zaman zaman bu adayı ziyaret ediyor. Adadan ayrılırken Danimarkalılar geride bir şişe Danimarka şnapsı bırakıyorlar. Kanadalılar ise bir şişe Canadian Club [Kanada Klübü, (K.G.)] adlı viskiyle, "Kanada'ya Hoş Geldiniz" yazılı bir not bırakıyorlar.

6. Çevre

En büyük kirletici fakirliktir.

Indira Gandhi

Kaynak; Çevre Gıda ve Kırsal İşler Bakanlığı, 2014.

5 Aralık 1952 Cuma günü, cenazeevi yöneticisi Stan Cribb ve amcası, Londra sokaklarında ilerleyen cenaze kortejinin en önündeydi. Kortej, içleri yas tutanlarla dolu otomobillerden oluşuyordu. Birdenbire önlerinde yükselen dumana benzer bir şey gördüler; âdeta birçok otomobil lastiği tutuşturulmuş gibiydi. Sis bulutu giderek büyüyordu; Cribb, kaldırımları dahi göremiyordu. Amcası, eline bir fırtına lambası alıp cenaze arabasının önüne geçti. Fakat ilerlemek mümkün değildi. Cribb o anı “âdeta kör olmuş gibiydim” diye anlatıyor.¹¹⁹

Londra'nın üzerine, sisle karışan duman hâlinde büyük bir kirli hava tabakası çöktü ve dört korkunç gün boyunca ye-

rinden kımıldamadı. [Bu kirli hava tabakasına, İngilizcede *duman* ve *sis* demek olan *smoke* ve *fog* kelimelerinden üretilen “smog” deniyor ve burada tasvir edilen olay “The Great Smog” olarak biliniyor. (K.G.)] Soğuktan korunmak için Londralıların yaktığı kömürden çıkan duman, sınai tesislerin ve taşıtların saldığı ve Manş Denizi’nin diğer kıyısından gelen hava kirleticileriyle birleşince kentin üstünü kalın bir *smog* tabakası kapladı. İnsanlar, otomobillerini terk edip bıraktı ve ancak parmaklıklara tutunarak evlerinin yolunu bulabildi. Bir hemşirenin anlattığına göre, elbiselerden süzülen kirli hava yüzünden iç çamaşırları siyahlaştı.

İzleyen haftalar boyunca Cribb ve amcası, işten başını kaldıranmadı. Kirli hava tabakası, is parçacıkları ve zehirli kükürtdioksitle yüklüdür. Yüzlerce insan anında öldü, ölüm oranlarındaki keskin artış haftalarca sürdü. “Büyük Hava Kirliliği, *The Great Smog*” olarak adlandırılan bu olaydaki ölüm sayısının 12.000 civarında olduğu tahmin ediliyor.¹²⁰

Bu tür hava kirliliği olaylarına Londra’da sık sık rastlanıyordu. Günümüzde de gelişmekte olan ülkelerin büyük şehirlerinde yoğun hava kirliliği yaşanıyor. Fakat bunların hiçbiri o yıl Londra’daki *Büyük Hava Kirliliği* kadar öldürücü değildi. Londra’nın Victoria döneminden beri aşına olduğu bu olaya, “bezelye çorbası” adı takılmıştı; çünkü ziftli is parçacıkları, havaya sarı-siyah bir renk veriyordu. Olay o kadar sık yaşanıyordu ki dönemin birçok edebiyat eseri için doğal zemindi. Sherlock Holmes’in Londrası’nın sokakları çamurlu, havası çamur renklidir. Charles Dickens’in *Bleak House* adlı romanının kahramanı Esther, Londra’ya geldiğinde bir yerde yangın olduğunu zanneder; çünkü sokaklar yoğun dumanla kaplıdır, göz gözü görmez.

Gelişip zenginleşme, insanlığı erken ölüm ve sefaletten kurtardı fakat bunun zalim faturasını çevre ödedi. Artan üretim ve ulaşım sayesinde fakirlik azaldı ama salınımı artan kirleticiler; hava, nehirler, göller ve ciğerlerimizi kirletti. Gelişen

çiftçilik ve artan yapay gübre kullanımı açlığı azalttı fakat sularda oksijen azalmasına ve birçok gölde ölü bölgeler oluşmasına yol açtı. Fosil yakıtlar sayesinde sanayi gelişti fakat iklim ısınması başladı. Bunun çok zararlı sonuçlarını birkaç on yıl sonra görebiliriz. İnsan hayatı kısıydı, zorluk ve zulümle geçiyordu. Bu tür sorunları çözmek için ne arzu ne de yeterli bilgi vardı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra barış gelişip zenginleşmenin ilk emareleri görüldükçe çevre sorunları üzerinde durulmaya başlandı. Batı'da çevrecilerin ve aydınların başını çektiği yeşil hareket ortaya çıktı. Çevre sorunlarının gelişme yönüne bakanlar, dünyanın geleceğinden çok endişeliydi. Mevcut durumun sürmesi hâlinde insanlığı, aşırı kalabalık ve petrolden metallere kadar tüm doğal kaynakları bitmiş bir gezegen bekliyordu. Gelecekte; ormanlar yok olacak, asit yağmurları yağacak, insanlar hava kirleticilerinden korunmak için maske takacaktı. Kimyasalların aşırı tüketimi yüzünden, birçok canlı türünün kaybolması ve kanser vakalarında patlama meydana gelmesi kaçınılmazdı. Zenginlik ve teknolojinin, nefes alınabilen ve yeşil bir gezegenle bağdaşması mümkün değildi.

1960 ve 1970'li yıllarda öngörülen senaryolar böyleydi. Devasa çevre sorunlarıyla hâlâ karşı karşıyayız. Fakat bunlar, geçmişte öngörülen senaryolara hiç benzemiyor. Bazı öngörülerin tamamen yanlış olduğu görüldü, bazılarının da zaten bilimsel temeli yoktu. Her ne ise; bu korkunç senaryoların gerçekleşmemesi için düzenli çaba sarfedildi, o sayede bu günlere gelebildik.

Çok etkili bir düşünce kuruluşu olan Roma Kulübü 1972'de şu uyarıyı yaptı: "Ölçülmesi mümkün olan tüm kirleticilerin, zamanla geometrik olarak arttığı görülüyor." Fakat artmak bir yana, kirlenmenin azaldığı hem de dramatik şekilde azaldığı zamanla görüldü. Birleşik Devletler Çevre Koruma Ajansının tespitlerine göre en önemli altı kirleticinin salınımı, 1980-2014 döneminde üçte ikiden fazla azaldı. Uçucu orga-

nik maddeler yüzde 53, azotdioksit yüzde 55, katı parçacıklar yüzde 58, karbonmonoksit yüzde 69, kükürtdioksit yüzde 81 ve kurşun yüzde 99 oranında azaldı¹²¹

Britanya'da, 1970-2013 döneminde kirletici salınımlarındaki azalma oranları şöyle: uçucu organik maddeler yüzde 60, azot oksitleri yüzde 62, katı parçacıklar yüzde 77, kükürtdioksit yüzde 94.¹²² Uzun dönemli bazı verilerine bakıldığında Londra havasındaki duman ve kükürtdioksit miktarının 16. yüzyıldan itibaren 300 yıl süreyle arttığı ve sonra aniden düştüğü görülüyor. İstatistikçi Bjørn Lomborg, bunu şöyle özetliyor: "Londra'nın havası, Orta Çağ'dan beri hiç bu kadar temiz olmadı."¹²³

Seksenli yıllarda uluslararası camia, Antartika üzerindeki ozon tabakasında bir delik oluştuğunun ve bunun giderek büyüdüğünün farkına vardı. Buradan sızacak mor ötesi ışınlar yeryüzündeki hayat için tehlikeliydi. Montreal'de imzalanan uluslararası antlaşmayla ülkeler, ozon tabakasını delen maddelerin salınımının azaltılması konusunda anlaştı. Bunun çok yararı oldu; ozon tabakası kendini yenilemeye başladı. Yüz milyonlarca insan cilt kanserine yakalanma tehlikesinden kurtuldu.

Sanayi tesislerinin kirli atıkları ve kirli lağım suları, nehirler ve göller için büyük tehlikedir. Sınai atıkların azaltılması, lağım sularının kimyasal muameleyle temizlenmesi ve lağım suyu toplama sistemlerinin kurulmasından sonra nehirler ve göller canlandı. Thames Nehri, bunun örneklerinden biridir. Nehir 1957'de o kadar kirlenmişti ki biyolojik olarak öldüğü ilan edilmişti. Nehir bugün gayet sağlıklı, içinde 125 balık türü yaşıyor. Kirliliğe karşı çok duyarlı olan denizati bile Thames'e döndü.¹²⁴

Denizleri kirleten petrol sızıntıları da büyük ölçüde azaltıldı. Yetmişli yıllardaki ortalama sızıntı sayısı yılda 24'tü. 2000'den beriye sadece üç sızıntı yaşandı. 2000-2014 döneminde toplam 234.000 ton petrol denizlere sızdı. Bu miktar

büyük görünebilir ama 1970’li yıllardaki yıllık sızıntı miktarından bile azdır. 1970-2014 yılları arasında, toplam sızıntı miktarı yüzde 99 azaltıldı.¹²⁵

Yetmiş ve seksenli yıllarda Doğu Avrupa’daki ormanların öldüğü görüldükçe asit yağmurlarının Avrupa ormanlarını kimyasal çöle dönüştüreceğinden korkuluyordu. İki sebepten dolayı korkulan olmadı. Birincisi, havayı kirleten maddelerin salınımı azaltıldı; ikincisi, ilk başlardaki tahminler abartılıydı. Avrupa Birliği genelinde kritik eşiğin üzerindeki miktarlarda asit yağmuruna maruz kalan ekosistemlerin alanı, yüzde 43’ten yüzde 7’ye düştü. Nehirlerde ve göllerde azot ve fosfat artmasının yol açtığı zararlı alg çoğalmaları da geriliyor.¹²⁶

Ormansızlaşma, zengin ülkelerde durdu. Avrupa’daki orman alanı, 1990-2015 döneminde yılda ortalama yüzde 0,3’ün üzerinde genişledi. ABD’deki genişleme hızı, yılda yüzde 0,1. Doksanlı yılların başından bu yana, dünya genelindeki yıllık orman yok olma hızı 0,18’den 0,008’e düştü. Gelişmekte olan ülkelerde de ormanlar geri geliyor. Çin’de orman kazanma hızı yılda 2 milyon hektarın üstünde. Brezilya’nın *Amazon Bölgesi* ile *ormansızlaşma*, eskiden âdeta eş anlamlıydı. Ormanlar korunup mevcut topraklardaki tarım verimi arttıkça yıllık ormansızlaşma hızı, 2005 sonrasında yüzde 70 azaldı.¹²⁷

1960’dan bu yana tarım teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde, Güney Amerika kıtasının iki katı büyüklükteki bir alanın ziraat çiftliklerine dönüştürülmesinin önlendiğini, açıklıkla ilgili bölümde görmüştük. Tarım amaçlı alanlar, 1995-2010 döneminde yılda sadece yüzde 0,04 hızla arttı. Jesse Ausubel ve Iddo Wernick adlı araştırmacılara göre, tarım amaçlı arazilerin kapladığı alan zirve yapmış durumda ve tarımsal arazilerin alanı, 2010-2060 döneminde yılda yüzde 0,2’lik hızla azalacak. Ausubel ve Wernick, 21. yüzyılda yüz milyonlarca hektar tarım alanının eski doğal hâline dönüşeceğine inandıklarını söylüyor. Bu alanın toplamı Fransa’nın bugünkü yüz ölçümünün iki katından fazla.¹²⁸ Kentleşme de bu sürece katkı

yapıyor; çünkü kentte yaşayanlar, kırsal kesimdekilere kıyasla daha az enerji ve su tüketiyor, çevreyi daha az kirletiyor ve daha az arazi kullanıyor.

İnsan soyunun tükenmesine dair senaryoların en korkuncu, bu sebeple gerçekleşmedi. İnsan, doğal hayat ve diğer canlı türleri için daima tehdit oluşturmıştır. Bu tehdit bugün de sürüyor. Tropik yağmur ormanlarındaki ağaçlar kesildikçe canlı türü bakımından zengin çevreler de yok oluyor. Aşırı balık avlama, birçok balık rezervine zarar veriyor ve bazı balık türleri yok oluyor. Paul ve Anne Ehrlich, 1975'te dünyadaki canlı türlerinin yarısının yok olacağını öne sürmüşlerdi. Yeryüzünün, 5 ile 15 milyon arasında canlı türünü barındırdığı tahmin ediliyor. Bu öngörüye göre, bugüne kadar birkaç milyon türün yok olması gerekirdi. Fakat International Union for the Conservation of Nature (Uluslararası Doğayı Koruma Birliği) adlı kuruluşa göre 1500'den bu yana, yok olan tür sayısı sadece 709.¹²⁹ Yok olan türlerin çoğu, bazı okyanus adaları gibi ıssız bölgelerde yaşıyordu. Dolayısıyla, birçok canlının esnek yapıda olduğu ve varlıklarını sürdürebilecekleri çevrelere göç edebildikleri sonucuna varabiliriz.

Kayıt altına alınabilen kayıp tür sayısıyla gerçekten yok olan tür sayısı farklı olabilir; çünkü toplam canlı türü sayısını bilmiyoruz. Buna rağmen, kitlesel yok olmalara dair somut veri yok. *Science* dergisinde yayımlanan ilginç bir makalede, değişik deniz ve kara doğal ortamlarındaki 100 biyoçeşitliliğin son 150 yılda zamanla değişiminin incelendiği bir araştırmanın sonuçları bildiriliyor. Başlangıçta, incelenen ortamların çoğunda “yerel biyoçeşitliliğin azalmış olacağı” tahmin ediliyordu. Fakat sonuçta, toplam tür sayısındaki değişimin istatistiksel olarak sıfır veya sıfıra yakın olduğu tespit edildi. Bu tespitin anlamı şudur: Belirli bir doğal ortamdaki türler değişmiş olabilir fakat toplam tür sayısının azalma eğiliminde olduğuna dair tutarlı bulgular olmadığı gibi, tür sayısında azalma eğilimi olduğuna dair emare de yoktur.¹³⁰

Bilmediklerimizin neler olduğunu biliyoruz. Mesela, adını dahi bilmediğimiz birçok canlı türü yok olmuş olabilir. Fakat şunları da kesinlikle biliyoruz: Kentleşme olmasaydı, ormanlar korunmasaydı, tarımsal verimlilik artmasaydı, her şey çok daha kötü olurdu. Biyoçeşitliliğin yüksek olduğu birçok yerin titizlikle korunduğunu ayrıca bilmeliyiz. Koruma altındaki alan 1990-2013 döneminde, yeryüzünün toplam alanının yüzde 8,5'inden yüzde 14,3'üne yükseldi; bu da ABD'nin yüz ölçümünün iki katı bir alan demek.

Teknoloji ve zenginlik; günümüzde çevresel sürdürülebilirliğe engel değil, ön şart. Dünyanın en kirli şehirleri; Londra, Paris ve New York değil, Pekin ve Yeni Delhi. Dünyanın çeşitli bölgelerinde çevresel sürdürülebilirlik konusunda alınan önlemlerin karşılaştırılabilmesi için Çevresel Performans Endeksi (The Environmental Performance Index) adlı bir ölçüt kullanılıyor. Endeksin sayısal değeri dokuz alandaki yirmişer göstergenin harmanlanmasıyla hesaplanıyor.¹³¹ Bu çalışmanın ilk sonucu şu: "Zenginlik, çevresel performansın başlıca belirleyicisidir." Ülkeler zenginleştikçe çevreyi temizleyip insanlık için daha güvenli bir hâle getirmeye, daha çok çaba sarfediliyor. Avustralya, Almanya, İsveç ve Britanya, bu endekse göre yapılan sıralamanın en üstünde; Haiti, Sudan, Liberya ve Somali ise en altında yer alıyor.¹³²

Tekrar, "Ne oldu, ne yapıldı da öngörülen çevresel felaket yaşanmadı?" sorusuna dönelim. Hayat şartları değiştikçe tercihlerin de değiştiğinden başlayalım. Yakınınzdaki bir nehir ve göle uzun vadede ne olacağı ile çocuklarınızın hayatta kalıp refah içinde yaşamaları arasında tercihinizin ne olacağı bellidir. İnsanlar zenginleşip çocuklarının geleceği için daha fazla yatırım yapmaya başlayınca soru da değişti: Sürdürülebilir göl ve orman mı yoksa cüzdanda daha fazla para mı? Belirli bir refah düzeyine ulaşmış olanların çoğu, ilkinin tercih ediyor. Yetmişli yıllardan itibaren giderek yaygınlaşan çevre akımı, tercihlerdeki bu değişiklikten güç alıyor. Karşı karşıya bulun-

duğumuz risklerin farkına vardıkça bir şeyler yapma gereğini duymaya başladık. Tüketim alışkanlıklarımız ve siyasi tercihlerimiz etkilendi. 1952'deki Büyük Kirlilik felaketinin ardından Britanya'da, 1956'da Temiz Hava Kanunu çıkarıldı. Bu yasayla, bazı bölgeler “duman kontrol alanı” olarak belirlendi ve düşük kaliteli kömürlerin yerini de temiz kömürler, elektrik ve gaz aldı.

Aynı zamanda, teknoloji ilerledikçe çevre dostu üretim ve nakliye sistemleri geliştirildi. *Atık su muamele sistemleri* ve *katı atık yönetimi*, çevreye verilen zararları azalttı. Fabrikalarda kullanılmaya başlanan filtreleme, adsorpsiyon ve gaz yıkama sistemleri, kirletici salınımlarını azalttı. Daha az kirleten otomobiller üretildi. Bugün bir otomobilin seyir hâlindeyken yaydığı kirletici miktarı, 1970'te park edilerek kontağı kapatılmış bir otomobilin benzin deposundan buharlaşan yakıttan salınan kirletici miktarından çok daha azdır.

Çok sözü edilen ve çok korkulan kanser salgınları yaşanmadı. Kansere daha sık rastlanmasının sebebi, uzayan hayatlar. Birleşik Devletler Millî Kanser Enstitüsüne göre, kanser vakalarında görülen artış aslında, “Nüfusun çoğalmasının yanında, yaşam süresinin uzamasından kaynaklanan bir tablo.” Enstitüye göre, bu da iyiye gidişin işareti. Ortalama kanser teşhis yaşı hâlen altmış beş. 1900 yılında, en zengin ülkelerde ortalama yaşam süresi beklentisi elli yıl civarındaydı. Şimdi daha çok sayıda insan kansere yakalanıyor; çünkü eskiden insanlar kansere yakalanacak kadar uzun yaşamıyordu.

Kanser görülme sıklığı her yaş grubunda düşüşte. Dünya Sağlık Teşkilatı gibi kuruluşların hesaplamalarına göre, kirlilik ve çevrede bulunan kimyasalların sebep olduğu kanser vakalarının toplama oranı yüzde 3'ü aşmıyor. Vakaların çoğu, sanayide çalışanların iş yerlerinde yüksek düzeylerde maruz kaldıkları kimyasallardan kaynaklanıyor. Amerikan Bilimler Akademisi (The National Academy of Sciences) yiyeceklerdeki sentetik maddelerin doğal maddelerden daha güvenli oldu-

ğunu söylüyor.¹³⁴ Doğal olanın yararlı, sentetik olanın zararlı olduğuna dair görüşün bilimsel temeli yok. Tütünün doğal olduğunu unutmayalım.

Yaratıcılığımızı sürekli küçümsüyoruz. Gezegenimizin doğal kaynaklarını tüketip bitireceğiz korkusu, istediğimiz belli bir şeyi (mesela enerji) elde etmek için belli miktarda madde (mesela kömür) kullanmamız gerektiğine dair içgüdülerimizden kaynaklanıyor. Belli miktar kömürümüz var, istediğimiz miktarda enerji üretmemiz için ne kadar kömür tüketmemiz gerektiği de belli, nüfus arttıkça enerji tüketimi artıyor. Dolayısıyla, bir gün gelecek kömür bitecek. Bu düşünce tarzı, Roma Kulübü'nün yaklaşımıydı.

İktisatçı Julian Simon, bu teorinin her yönüyle yanlış olduğunu ispatladı. Bir doğal kaynağın, belirli bir miktarının olduğu doğru; fakat bunun miktarının sabit olduğunu düşünme şeklimiz yanlış. Henüz keşfedilmemiş rezervler var, işletilmesi henüz ekonomik olmayan rezervler var, ayrıca geri dönüştürme imkânları da var. Belli bir miktarda ürün elde etmek için kullanmamız gereken doğal kaynak miktarı sabit değil. Birim miktar ürün elde etmek için kullanmamız gereken girdi miktarı giderek azalıyor. Daha da önemlisi; talep edilen şey kaynağın kendisi değil, ondan üretilen ürün. Aynı ürünü üretmek için başka ham maddeler kullanan yeni teknolojiler ve yeni yaklaşımlar geliştirilebilir. Yeterince serbest olan piyasalarda, arz düştüğü takdirde fiyat yükselir. Bu durumda daha tutumlu davranacağımız için ham maddelerden de tasarruf edilir. O ham madde kaynağı tükendiği takdirde, yeni ham maddeler bulur veya o ürünü ikame edecek yeni ürünler geliştiririz. En önemli kaynak, insan beynidir ve o kaynağı üretmek çok da zevklidir.

Julian Simon haklı çıktı. Roma Kulübü'nün biteceğinden endişe ettiği tüm doğal kaynakların rezervleri arttı. Bazılarının rezervleri dörde katlandı. Roma Kulübü'nün 1972'de yaptığı hesaplar; bakır rezervlerinin, özellikle Çin'de telefon kullanı-

mının başlaması hâlinde otuz altı yılda tükeneceğini gösteriyordu. O günden bu yana kırk yıl geçtiğine göre, bakır rezervlerinin tükenmiş olması gerekir. O yıl itibarıyla bilinen toplam kullanılabilir rezerv miktarı 280 milyon tondur. Geçen zaman içinde 480 milyon ton, yani o gün bilinen rezervin iki katından fazla, bakır kullanıldı. Bugün bilinen bakır rezervi 700 milyon ton, muhtemel rezervler de katıldığında daha 100-200 yıl yetecek kadar bakır var dünyada.¹³⁵

Yeni rezervler bulundu, mevcut rezervler daha verimli kullanıldı, daha önce ulaşılamayan rezervlere yeni teknolojilerle ulaşıldı. Bunlara ek olarak bakıra olan bağımsızlığımız azaldı, bakırı ikame eden yeni maddeler çıktı. Telefon hatlarında artık bakır değil fiber optik kablolar kullanılıyor, kablolu teknoloji giderek yaygınlaşıyor.

Kaynakların tükenmesi mümkün değildir. Ayrıca, ham madde fiyatları da artmadı. *The Economist* dergisinin sınai emtia fiyat endeksine bakıldığında ham madde fiyatlarının 1871-2000 döneminde yarı yarıya azaldığını görüyoruz. Kaldı ki bu dönem, emtia fiyat endeksinin ateşinin düşmesinden öncesini kapsıyor. Bu rakamlar, ham madde fiyatlarının 140 yıllık dönemde ortalama olarak her yıl yüzde 0,5 oranında azaldığı anlamına geliyor.¹³⁶

Müreffeh ülkeler, çevre sorunlarını çözüyor. Bu da insanlığın bu tür karmaşık sorunları çözebildiğini gösteriyor. Buna karşılık, fakir ve orta gelir grubundaki ülkelerde durum kötü ve tarım, sanayi ve ulaşım sektörleri hızla büyüdükçe daha da kötüleşiyor. Kirli hava soluyan insan sayısı 2000'den bu yana 600 milyonun üzerinde artışla 1,8 milyara yükseldi.¹³⁷ Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'teki şehirlerin birçoğunda hava kirliliği, tehlike sınırının on kat üstünde. Çin'de havadaki ince katı parçacık miktarı; İsveç, Britanya ve Birleşik Devletler gibi ülkelerdeki miktarın on katından fazla. Kirli hava tabakası, hızla büyüyen Çin şehirlerinde artık olağan bir durum.

Batı'daki Sanayi Devrimi çevre kirliliğini artırdı fakat aynı zamanda, o dönemin acil sorunları olan erken ölüm ve fakirliğe ve insan hayatı için daha büyük riskler içeren çevre sorunlarına da çözümler getirdi. Sorunların çözümleri başka sorunlara yol açabiliyor. Çok daha büyük tehlike ve tehdit oluşturan sorunlar çözülürken yeni sorunların çıkabileceğini göz önüne almakta yarar var.

Fakir ülkelerdeki en tehlikeli çevresel sorunların kaynağı; zenginlik ve teknoloji değil, fakirlik ve teknoloji eksikliğidir. Elektrik, gaz ve parafin olmayınca milyarlarca insan; yiyeceklerini pişirmek için odun, tezek, odun kömürü ve kömür gibi yakıtları açıkta veya sobalarda yakmak zorunda kalıyor. Ülkelerin üçte biri, özellikle Güney Asya ve Afrika'da yaşayanların yarısından fazlası, katı yakıt kullanıyor. Ateşi, kapalı mekânlarda yakmak gerekiyor; çünkü dışarısı kuru mevsimlerde çok sıcak, yağmur mevsiminde çok nemli veya ateşin tutuşmasına mani olacak kadar çok rüzgârlı. Bunun sonucunda akciğer hastalıkları ve kanser vakaları artıyor, çocuklar arasında zatürre ve nefes darlığı yaygınlaşıyor. Global Burden of Disease (Küresel Hastalık Külfeti) Projesinin tespitlerine göre yılda 3,5 milyon insan, evlerdeki kirli havadan ölüyor. Bu rakam gerçeği yansıtıyorsa kapalı mekânlardaki kirli hava, her on saniyede bir insanın ölümüne sebep oluyor.

İçme suyu şebekelerinin ve lağım sistemlerinin yokluğu daha da ölümcüldür. Eskiden beri var olan bu tür çevresel sorunlar, sanayileşmiş ülkelerde çözüldü. Fakir ülkelerin bu tür çevre sorunlarının çözümü için yeni çevre sorunlarının çıkmasına katlanmasını yadırgamamalıyız.

Batı'da bu sorunlar, tercihlerin değişmesi ve teknolojiyle çözüldü. Fakir ülkeler zenginleştikçe bu sorunların oralarda da aynı şekilde çözüleceğini ümit ediyoruz. Su ve hava kirliliğinin, dünya genelinde kontrol altına alındığı görülüyor. Çevresel Performans Endeksine üye 178 ülkenin 172'sinde, 2004-2014 döneminde ilerleme kaydedildi; sadece altı ülke

çevre konusunda geriledi.

Zengin ülkelere kıyasla fakir ülkelerin birçoğu, gelişme süreçlerinin daha erken bir aşamasında çevre sorunlarına eğildi. Bu kısmen, zengin ülkelerin hatalarından ders alınmasından, kısmen de sanayileşmiş ülkelerde geliştirilen çevre dostu teknolojilerin fakir ülkelerde hızla uygulanmasından kaynaklanıyor. ABD’de 1975’te kullanılmaya başlanan kurşunsuz benzin, bunun bir örneği. Hindistan ve Çin, 1997’de kurşunsuz benzin kullanmaya başladı. Bu iki ülkenin o yılki refah düzeyi ABD’nin 1975’teki zenginliğinin yüzde 13’üydü.¹³⁸

Çevresel Kuznets Eğrisine (ÇKE), literatürde zaman zaman atıf yapılıyor. Buna göre, çevresel bozulma genellikle ters bir U eğrisini izliyor. Ülkeler zenginleştikçe çevresel bozulma ilk dönemlerde artıyor fakat bir aşama geçildikten sonra, artan zenginlikten dolayı çevresel düzelme başlıyor. Yakın geçmişte, 1992-2009 dönemindeki 103 ampirik çalışmada incelenen 878 gözlem, ülke zenginliği ile çevre kalitesi arasında bazı dönüm noktaları bulunduğunu gösteriyor:

“Elde edilen sonuçlar; bitki örtüsü bozulması, su kirliliği, tarımsal atıklar, kentsel atıklar ve hava kirliliği ile zenginlik arasında EKÇ eğrisine benzer bir ilişki olduğunu gösteriyor.”¹³⁹

Bu sonuç, yeterli refah düzeyine yaklaşan birçok fakir ülke için bir umut kaynağı. Fosil yakıtlardan kaynaklanan karbondioksit salınımı, bu kurala önemli bir istisna teşkil ediyor; karbondioksit seviyelerindeki azalma ancak çok zenginleşen ülkelerde görülüyor. Bu çok endişe verici; çünkü karbondioksit ve atmosferdeki diğer sera gazları, küresel ısınmaya yol açıyor ve iklimin dengesini bozuyor.

Bunun sonunun nereye varacağı tartışma konusu. Önemsiz, hatta *yararlı* etkiden, *toplam felakete* kadar uzanan birçok senaryo var. Hangisinin gerçekleşeceği, sıcaklıkların

ne kadar yükseleceğine bağlı. Daha çok karbondioksit salınımı daha fazla biyokütle demek. Duyduklarımızın aksine, sıcaktan ölenlere kıyasla soğuktan ölen insan sayısı çok daha fazla. 1979-2006 arasında soğuktan ölen Amerikalı sayısı, sıcaktan ölen Amerikan vatandaşlarının neredeyse iki katı.¹⁴⁰

Fakat sıcaklık çok yükselirse sel, kuraklık, türlerin yok olması, tropik hastalıklar ve buz kütlelerinin erimesi gibi olaylar daha sık meydana gelebilir. Bunların yaratacağı sonuçlar ve ortaya çıkacak maliyetler, özellikle uyum için yeterli kaynak ve gerekli teknolojilere sahip olmayan fakir ülkelerde çok yüksek olabilir. En kötü senaryonun gerçekleşme ihtimali az olsa bile, iklim değişikliklerini sınırlayarak önlem almamızda yarar var. Evinizi sigortalamak için yangın çıkacağını düşünmeniz gerekmiyor.

Karbondioksit salınımlarını azaltma konusunda çok kapsamlı ve sert önlemler almak, yarardan çok zarar getirebilir. Salınımları iklim değişikliğini önleyecek düzeyin altına çekmenin en etkili önlem olduğu tartışma götürür. Çevre politikaları; zenginlik yaratmamıza, yeni teknolojiler geliştirmemize ve fakir ülkelere yardım etmemize engel oluşturacak sertlikte önlemler içermemelidir. Hastalığı tedavi etmek için hasta öldürülmez. Dünyadaki en büyük sorunlar hâlâ, fakirlik ve eskiden beri var olan, kirli hava ve kirli su gibi çevresel tehlikelerdir. Bugün yeryüzünde yaşayanlara çok fazla kısıtlama getirilip aşırı maliyetler yüklendiği takdirde, yarının zenginlerini kurtarmak için bugünün fakirlerinin hayatlarını zorlaştırmış oluruz.

Fakir ülkeler güneş ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarını kullansınlar derken bu teknolojilerin maliyetlerinin hâlen çok yüksek olduğunu ve bu kaynakların henüz yeterince güvenilir olmadığını göz önünde bulundurmalıyız. Doğal gaz yakılması için yapılacak 10 milyar dolar yatırımla 90 milyon insan fakirlikten kurtarılabilir. Aynı miktarda yatırım yenilenebilir enerji kaynaklarına yapıldığı takdirde, fakirlikten kurtulacak insan sayısı 20-27 milyon kadardır; 60 milyon civa-

rında insan hâlâ fakirlik, karanlık ve erken ölüm tehlikesine maruzdur.¹⁴¹

Ne yaparsak yapalım meydana gelecek küresel ısınmadan tutun da zaman zaman ortaya çıkan geniş ölçekli salgınlar, depremler, tsunamiler, yanardağ patlamaları, meteor çarpmaları ve doğal iklim değişiklikleri gibi yeni sorunların üstesinden gelebilmek için daha çok zenginliğe ve teknolojik gelişmeye ihtiyacımız var. Günümüzdeki bilgisayar modelleri, bir sorunun hâlen karşı karşıya bulunduğumuz en acil sorun olduğunu gösterebilir. Fakat tüm birikimimizi sadece o sorunun çözümüne yatırdığımız takdirde, diğer sorunlar karşısında savunmasız kalabiliriz.

Sorunlardan en çok fakir ülkeler zarar görüyor. Bu, kısmen de olsa fakirlikten kaynaklanıyor. Bir felaketin büyüklüğünü genellikle verdiği mali zararla ölçeriz. Bu yaklaşım; zengin ülkelerde meydana gelen felaketlerin daha büyükmüş gibi algılanmasına yol açıyor, meydana gelen zararın gerçek boyutlarını görmemizi engelliyor. Birleşmiş Milletler verilerine göre 1970-2008 döneminde meydana gelen doğal afetlerdeki toplam ölümlerin yüzde 95'i, fakir ve orta gelir grubundaki ülkelerdeydi. Ülkeler zenginleştikçe inşaat yönetmelikleri sayesinde binalar daha güvenli oluyor, sağlık sistemleri gelişiyor, felaketin zamanı tahmin edilebiliyor ve gereken önlemler alınabiliyor. Gazeteci yazar Ronald Bailey, bu durumu şöyle özetliyor: "Kötü hava şartları fakirlikle bir araya geldiğinde ölüm ve tahribat ortaya çıkıyor."¹⁴²

Teknoloji bağımlı medeniyetlerin, çökme ihtimali yüksek olan "karmaşık önleyici sistemler"e aşırı bağımlı oldukları için, tahribatı önlemede daha başarısız olduklarına dair bir algı var. Bu içgüdüsel algı, zengin Batılıların anlamadıkları teknolojilere bağımlı olmalarının her an bir yıkıma yol açabileceğinden duydukları vesveseden kaynaklanıyor. Ama bu doğru değil. Yugoslavya doksanlı yılların başında dağılmaya başladığında ülke halkı; temizlik, içilebilir su, ısınma ve pişirme için enerji bulma konularında birçok yenilikçi yöntem

geliştirdi. Buna karşılık, geri kalmış Sierra Leone’de iç savaş çıktığında o ülkenin halkı tamamen çaresiz kaldı ve ancak tarih öncesi dönemlerde görülen oranlarda yoksulluğa düştü. Küresel sağlık konusunda yazılan bir kitap, bu durumu şöyle özetliyor: “Genel alėının aksine, ileri düzeyde gelişmiş teknolojik toplumlar; daha az modern teknolojilere sahip toplumlara kıyasla, savaş sırasında toplumun sağlık düzeyini sürdürebilmek için gereken kaynakların çok daha fazlasına sahiptir.”¹⁴³

Eğer bu doğruysa, zaman içinde dünya giderek zenginleştikçe doğal afetlerin daha az tahripkr olması gerekir. Veriler bu görüşü doğruluyor. Risk altındaki nüfusun giderek artmasına rağmen durum gerçekten de böyle. Nüfus artıyor ve kıyı şeridi gibi daha riskli bölgelerdeki inşaatlar çoğalıyor; doğal afetlerin yol açtığı ölümler buna rağmen azalıyor. 1900-2008 yılları arasında meydana gelen kuraklık, söndürülmesi g yagın, fırtına, su baskını, aşırısı sıcaklar, çığ ve toprak kayması gibi, EM-DAT’ın (Doğal Afetlerin Yol Açtığı Salgın Hastalıklar Araştırma Merkezi - Centre for Research on the Epidemiology of Disasters bünyesindeki Acil Durumlar Veri Tabanı, Emergency Events data Base) Uluslararası Felaketler Veri Tabanında kayıtlı 8498 doğal afetteki yaralı ve ölü sayısı-nın incelendiği bir makalede varılan sonuçlar şöyle: Dramatik nüfus artışına rağmen, 1920’den bu yana iklimsel nedenlerle meydana gelen doğal afetlerdeki ölüm sayısı, sürekli olarak düştü. Bu afetlerde ölenlerin sayısı 1900-1989 ve 1990-2008 dönemlerinde yüzde 89 oranında azaldı. Doğal afetlerden dolayı ölüm ihtimalindeki düşüş, yüzde 94 gibi şaşırtıcı bir oranda.¹⁴⁴

Bu tespit önemli çünkü bugüne kadar ki tecrübe birikimiz ve tüm modeller, küresel ısınmadan en çok zarar greceklerin fakir ülkeler olduğunu gösteriyor. Bunun önüne geçebilmenin tek yolu, kalkınma. Küresel ekonominin günümüzdeki yıllık büyüme hızı, yüzde iki. Bu hız sabit kaldığı takdirde ortalama bir insan, yüz yıl sonra bugünkünden sekiz kat daha zengin olacak. Bu zenginlik düzeyinin sağlayacağı teknolo-

jik gelişmeler sayesinde, bugün karşı karşıya bulunduğumuz küresel ısınma ve atmosferdeki karbondioksit gazını azaltma gibi korkutucu sorunlara çözümler üretmemiz mümkün olabilecektir.

İktisadi büyümeyi, ticareti ve enerjiye ulaşımı aksatmadan karbondioksidi azaltmanın yolları var. Daha verimli prosesler, daha az enerji kullanan imalat ve inşaat yöntemleri, yeni enerji ve yakıt kaynakları, bunlar arasında. Kısa süre önce dünya ekonomisine dair yaptığım bir belgeselde yepyeni konteyner gemisi *Maersk McKinney Moller*'i inceledim. Okyanusları aşan bu devasa gemi, yirmi katlı ve yaklaşık 400 metre uzunluğunda. Bu gemideki 18,000 konteynerin bir trene yerleştirilebilmesi için gereken tren uzunluğu, 100 kilometreyi buluyor. Acayip denecek ölçekteki büyüklüğüne rağmen bu gemi, muhtemelen bugüne kadar inşa edilen en çevre dostu nakil vasıtası.

Bunun sebebi; 18.000 konteyner bulundurmasının yanında, gemiyi hareket ettiren gelişmiş tahrik sistemi. Bu sistemi oluşturan uzun stroklu makine sayesinde, her bir yakıt damlası sonuna kadar tüketilip kilometrelerce mesafe alınıyor. Makine daha yavaş hareket ediyor fakat pervanenin çapı daha büyük olduğu için daha az yakıtla daha uzun mesafeler gidilebiliyor.

Bu tür inovasyonlarla daha az tüketip daha çok üretmek mümkün. Birim zenginlik yaratmak için tüketilen enerji miktarı; geçen 150 yılda Batı ülkelerinde, her yıl ortalama yüzde bir azaldı. Eğer Birleşik Devletler'de teknoloji 1900 yılındaki düzeyinde donup kalmış olsaydı, Amerikalılar atmosfere bugünkünün üç katı karbondioksit salardı.

Verimlilik artışı, kirletici salınımlarını azaltmak için tek başına yeterli değil. Çünkü nüfus arttıkça salınan kirletici miktarı da artıyor. Karbondioksit salınımı ile iktisadi büyüme arasındaki matematiksel ilişki artık doğrusal değil fakat hâlâ artış yönünde.

Bazı ileri ülkelerde şimdiden bir dönüm noktasına ula-

şılmış olabilir. Birleşik Devletler, Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği ülkelerindeki toplam karbondioksit salınımı, 2000'den bu yana azaldı. Zengin ülkelerde çevre dostu yeşil teknolojiler kullanımı yaygınlaştıkça kirletici madde salınımları da azalıyor. Bu da karbondioksit salınımında bile, sorunun kaynağının zenginlik ve teknoloji olmadığını bize gösteriyor. Dolayısıyla, yapılması gereken şey; geri gitmek değil, tam tersine, yeni ve daha ucuz enerji ve yakıt kaynakları seçenекlerimizi artırma konusundaki çabalarımızı yoğunlaştırmaktır. Karbondioksit salınımlarına gelirden bağımsız vergi koyma gibi, kirletici salınımlarını gelirden bağımsız fiyatlandırma yöntemleri yararlı olabilir. İnsanlar bu suretle atmosfere saldıkları karbondioksitin bedelini de öderler.

Bilim insanları ve girişimciler; mevcut teknolojileri geliştirmek, yeni buluşlar yapmak ve yepyeni çareler üretmek için yoğun çaba gösteriyorlar. Acil durumlarda devreye giren pasif soğutma sistemleri ve gelişkin yakıt teknolojileriyle mücehhez, üçüncü nesil nükleer reaktörlerin termal verimi daha yüksek. Bu reaktörler daha güvenilir, daha az maliyetli ve ömürleri yaklaşık üçte bir daha uzun. Fukushima Daiichi felaketi, elektrik kesilmesi sonucunda radyoaktif hâldeki kullanılmış nükleer yakıtın soğutulamamasından dolayı yaşandı. Eğer elektrikli sistem yerine, yer çekimiyle suyu hareket ettirerek hem reaktörü hem de dışarıdaki havayı soğutabilen pasif güvenlik sistemi olsaydı, bu felaket yaşanmazdı.

Hâlen, 4. nesil nükleer reaktörler üzerinde çalışılıyor. Bu çalışmalar henüz deneysel düzeyde. Güvenlik sistemlerinin tümü pasif, aynı miktardaki yakıttan elde edilen enerji yüzlerce kat daha fazla ve atık sorunları çok daha az. Hızlı reaktörler atık yakıtı da kullanabiliyor. Güvenlik konusundaki yeni bir inovasyon, sıvı metal hâldeki yakıtları kullanabilen hızlı reaktörler. Aşırı ısınma olması hâlinde yakıt, genleşerek reaktörü kendiliğinden yavaşlatıyor. O zaman bu teknolojiler olsaydı, Çernobil ve Harrisburg felaketleri yaşanmazdı.

Birçok şirketin üzerinde yoğun bir şekilde çalıştığı küçük

modüler reaktörlerin, nükleer teknolojiyi köklü biçimde değiştireceği tahmin ediliyor. Bill Gates'in de yatırım yaptığı TerraPower adlı şirket, hareket eden dalga ile işleyen reaktör üzerinde çalışıyor. Bu reaktör, radyoaktif atığı tekrar tekrar yakıt olarak kullanabildiği için erime tehlikesine maruz değil. Hedef; tamamen izole edilmiş, hiçbir insanın çalışmadığı, kendi başına yıllar boyu işleyebilen fabrikalar kurmak. Ömrünü tamamlayan reaktörün, beton bir deliğe atılacak, kendi tabutu olması öngörülüyor; yani bir tür, "inşa et, işlet, göm ve unut." TerraPower'ın kurucusuna göre, "sadece, hâlen mevcut olan kullanılıp atılmış yakıt çubuklarındaki uranyumu kullanarak dünyanın gelecek bin yıllık enerji ihtiyacını karşılamak mümkün."¹⁴⁵

Hükûmetlerin mali destek verdiği etanol projelerinin tümü başarısız oldu ve çok pahalıya patladı. Fakat şimdi biyoyakıt alanında heyecan verici gelişmeler var. Büyük petrol şirketlerinin yanında, yeni kurulan ve yenilikçi çok sayıdaki şirket, alglardan üretilen yeni nesil biyoyakıtlar üzerinde çalışıyor. Dönüm başına alglardan üretilen enerji miktarı, etanole kıyasla otuz kat fazla; hedef, bu oranı yüzlerce kat fazlaya çıkartmak. Tek avantaj bu değil. Alglar her türlü arazide yetiştirilebildiği için, kıymetli tarım arazilerinin bu amaca dönüştürülmesi gerekmiyor. Ayrıca, alg tarımında tatlı su yerine deniz suyu kullanabiliyor. Alglar karbondioksit ile beslendiği için, bu gazın salınımının önlenmesinde de kullanılabilme potansiyeline sahip.

Güneş enerjisinden daha fazla yararlanabilme konusunda da çok ilgi çekici gelişmeler var. Manchester Üniversitesinde 2004'te icat edilen graphen adlı malzeme, inanılmayacak ölçüde ince ve esnek. Bir karbon atomu kalınlığındaki bu malzeme; âdeta iki boyutlu gibi, inanılmayacak ölçüde sağlam, korozyona dayanıklı, ısı ve elektrik geçirgenliği yüksek. Graphen, güneş enerjisi kullanım ekonomisini köklü biçimde etkileyebilir; zira hâlen kullanılan indium adlı malzeme çok pahalı, karbon atomlarıysa çok ucuz. Graphen, henüz güneş

pilinden yeterli elektrik akımı toplayamıyor fakat bilim insanları bu sorunu çözmek için yoğun bir çalışma içinde. Bu sorun çözüldüğü takdirde, herhangi bir şeyi güneş enerjisi santralına çevirebiliriz. Evinizin, üzerindeki giysilerinizin, otomobilinizin ve hatta yolların, bu amaçla kullanıldığını bir hayal edin.

Bu madde, üzerinde çalışılan teknolojilerin sadece biri ve muhtemelen de en heyecan verici olanı değil. Dünyadaki laboratuvarlarda on binlerce bilim insanı ve mühendis, enerji alanında bir devrim yapmak için çalışıyor. Bu çalışmalar, akıllı elektrik cihazlarından tutun da uzayı kolonileştirmeye kadar uzanan geniş bir alanı kapsıyor. Bunların sadece birinin başarılı olması hâlinde bile dünyamız tamamen değişir.

Uzayda; güneş ışınlarını engelleyen gece, atmosferik gazlar ve bulutlar yok. Bazıları, uzayda kurulacak güneş enerjisi istasyonlarını ve burada üretilen enerjinin mikrodalgalı veya laserli ileticiler vasıtasıyla ihtiyaç duyulan yerlere nakledildiğinin rüyasını görüyor. Bunun için uzayda güneş panellerinin imal edilebilmesi ve bakımlarının yapılabilmesi gerekiyor; bu da telerobotik alanında kaydedilecek gelişme ve büyük buluşlara bağlı.

Daha gerçekçi bir alan olan internetin enerji amaçlı kullanımına bakalım. Birçok sensör ve anahtardan oluşan, hem üreticilerin hem de tüketicilerin bilgi ve enerji yükleyebildiği ve alabildiği enerji hatlarına sahip, merkezî olmayan, akıllı bir şebeke düşünelim. Bu şebekeye bağlı cihazlar; ihtiyaç olmadığında veya enerjinin kıt olduğu zamanlarda kendiliğinden kapanacağından mesela bulaşık makinesi, gece yarısı çalışabilecektir. Böyle bir şebeke, enerji depolama sorununu da çözecektir; çünkü kullanılmayan enerjiyi evlerde, otomobillerde ve elektrikli cihazlarda depolamak bu sayede mümkün olacaktır. Elektrik fiyatı düştüğünde otomobilinizi şarj edebilecek, fiyatlar yükseldiğinde otomobilinizde depoladığınız enerjiyi satabileceksiniz.

Birçok şirket, yapay fotosentez üzerinde çalışıyor. Bu yön-

temde; güneş ışınları, su ve karbondioksidi güneş enerjisine dönüştürmek için canlı organizma gerekmiyor. Bazı şirketler, atık yiyip enerji dışkılayan genetiği değiştirilmiş bakteriler üzerinde çalışıyor. Genetikçi Craig Venter, tasarlanmış algılar üzerinde deneyler yapıyor. Bu tür algılara, benzin mi dizel yakıtı mı yoksa jet yakıtı mı istediğinize bağlı olarak vereceğiniz DNA komutlarıyla istediğini yakıt türünü üretmeniz mümkün olacak.

Bazı bilim insanları, atmosferdeki karbondioksidi ayırma üzerinde çalışıyor. Uzak bir hayal gibi görünebilir ama ağaçların bu işlemi her gün yaptıklarını unutmayalım. Şu anda, bunun maliyeti çok yüksek. Fakat maliyetler bir gün düşürüldüğü takdirde, bu yöntemle küresel ısınma önlenmekle kalmayacağı gibi üstelik tersine çevrilip enerji kaynağına dönüştürülebilir. Bu teknolojinin uygulanmasında kullanılacak teçhizatın salınım noktalarına yakın olması gerekmiyor. Cihazları, enerjinin en ucuz olduğu ve karbondioksitin kolaylıkla depolanabilip kullanılabileceği yerlere kurmak yeterli.

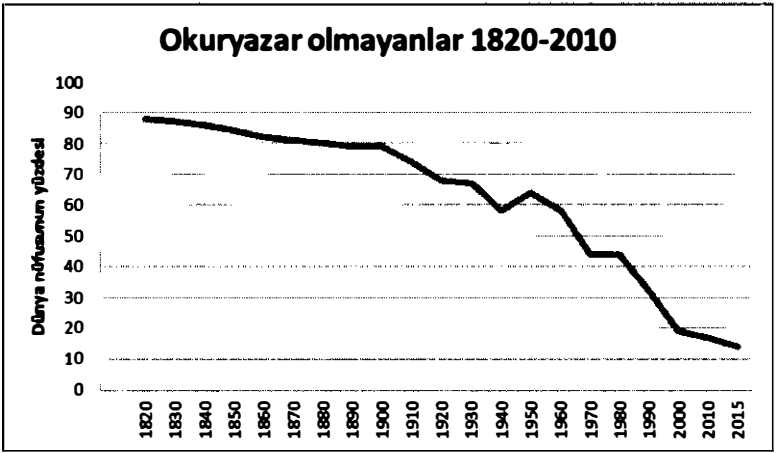
Sonuçta hangi yöntemlerin uygulanabileceğini kimse bilmiyor. Daha fazla bilgiye, daha çok deneye ve daha sıkı iş birliğine bu nedenle ihtiyaç var. Önceki bölümlerde anlatılan ilerlemeler; gelişmenin, daha çok beynin daha çok bilgiye ulaşması ve daha çok gözün sorunlara bakıp çözüm üretmesiyle sağlandığını gösteriyor.

Elektrik yaygınlaşıp internet bizi birbirimize bağladıkça daha çok insan dünyada olan biteni öğreniyor ve bu süreçlere katılmak için gereken imkânlara sahip oluyor. Fas köylerinde, genç kız ve erkek çocukların ilk kez elektrik geldiğinde dünyaya bağlanma yolundaki ilk adımlarını zevkle izleme fırsatını buldum. Küresel dünyaya atılan ilk adımlardı bunlar. Sadece okuma yazma öğrenmiyorlardı, insanlığın tüm bilgi birikimine ulaşıyor ve kendi yaratıcılıklarıyla o birikime katkı yapma imkânını elde ediyorlardı. Küresel ısınmanın merkezindeki sorun olan enerji açlığımız, aslında çözümü de içeriyor.

7. Okuryazarlık

Zihin; doldurulması gereken boş bir kap değil, tutuşturulması gereken odundur.

Plutarch

Kaynak: OECD 2014¹⁴⁶

Lasse Berg ve Stig Karlsson'un 1977'de Hindistan'ın Saijani köyünde tanıştıkları fakir tarım işçisi Bhagant, aslında Hindistan'da yaşamakta olduğunu bilmiyordu. Fotoğraf çeken Karlsson makinesini gözüne yaklaştırdıkça onun gözünde bir sorun olduğunu düşünüyordu. Sekiz ve on iki yaşındaki iki kızı; hem evde hem de tarlalarda çalışıyor, bir yandan da hayvanlara bakıyorlardı. Bhagant bir *dalit* idi ve köyündeki diğer alt kesim mensupları gibi, hiç eğitim görmemişti. Haber dinlemiyorlardı, başka yerlerden haberdar değildiler, seslerini duyurmalarına imkân yoktu. Kısmen bu nedenlerden dolayı, sefalet içinde yaşıyorlardı.

Dördüncü bölümde olduğu gibi, bu hikâyenin sonu da mutlu. Berg, 2010'da oraya döndüğünde bu kez okuryazar bir köy vardı. Bhagant hiç eğitim görmemişti, onun çocukları eğitimsizdi ama çocuklarının neslinin bazıları eğitim görmüş, torunlarının neslinin ise neredeyse tamamı eğitim görmüştü. İnsanlar; haberleri izleyebiliyor, ellerinde cep telefonlarıyla geziniyor ve kendilerini dünyanın bir parçası olarak görüyordu. Savaşları ve küresel fiyatları tartışıyorlardı. Bhagant, artık bir traktör sahibi ve torunuyla birlikte büyük çiftliklerin işlerini yapıyorlar. Kız torunu Seema, tarlalarda çalışmayacak çünkü o artık bir bilgisayar teknisyeni olmak üzere.

Hindistan'a her gittiğimde şehirde sık sık gördüğüm, gruplar hâlinde okullarına giden üniformalı çocuklardan çok etkilenmişimdir. Hindistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1947'den bu yana, okuryazarlık yüzde 12'den yüzde 74'e yükseldi. Buna rağmen dünyadaki en büyük *okuryazar olmayan insan grubuna* sahip; 15-24 yaş grubundaki okuryazarlık ise yüzde 90'ın üzerinde.

Hintlilerin okuryazar olan yeni nesilleri, bilgiye ulaşabiliyor ve toplumda seslerini duyurabiliyorlar. Bu sayede; yeni beceriler kazanıyor, daha iyi işler bulabiliyor ve büyük toprak sahiplerine bağımlılıktan kurtuluyorlar. Fakat Bhagant'ın hâlâ bir şikâyeti var. İyi eğitilmiş gençler hadlerini aşabiliyorlar. Ebeveynlerine karşı geliyor, her şeyden şikâyet ediyorlar. Artık mutlu değiller. Hayattan daha fazla şeyler istiyorlar. Berg'in bu konudaki tespiti şöyle: "Nesiller boyunca saban sürdükleri topraklardan başını kaldıranlar, az uzaklarındaki dünyaya merakla bakıp hayal kuruyorlar."¹⁴⁷

Okuryazarlık, becerilerin en önemlilerinden; zira bu vasıta ile yeni beceriler edinilebiliyor. Bilgi o sayede daha etkili kullanılabilir. Fakirlik doğrudan azaltılabilir. Çünkü yeni beceriler edinilebiliyor, teknoloji daha iyi kullanılabilir ve verimlilik artıyor. Olan bitenden haberdar ve katılımcı vatandaş olmak, bilgi ve eğlence dünyasını izlemek, sunulan

imkânlardan yararlanabilmek, ayrıca önemli. Bunları yapabilmeyenin, insanların ve onların çocuklarının sağlığını çok olumlu etkilediği biliniyor.

OECD'nin kestirimlerine göre, 200 yıl önce dünya nüfusunun sadece yüzde 12'si okuryazardı.¹⁴⁸ O tarihlerde okuryazarlık; devlet bürokrasisi, kilise ve ticaret dışında, ihtiyaç duyulan bir beceri değildi. İpek Yolu, Avrupa nehirleri ve Sahra Çölü'nde ticaret yapanlar, malların ve anlaşmaların hesabını tutabilmek için birtakım harf ve rakamlar geliştirmişti. Reform sonrasında Kilise, bazı kuzey Avrupa ülkelerinde okuma becerilerinin yayılmasına öncülük etmişti; amaç, dinî metinlerin okunmasıyla sınırlıydı ve yazma becerisi genellikle önemsizdi. Okullar, Kilise tarafından yönetiliyordu; eğitim, din ağırlıklıydı.

Avrupa'nın seçkinlerinin çoğuna göre, fakirlerin eğitilmesi tehlikeliydi. Mutsuzlaşp var olanla yetinmemeye başlayabilirlerdi. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren değişim başladı. Britanya ve diğer bazı ülkelerdeki hayırsever gruplar ve kişiler, fakirler için okullar açmaya; Britanya Parlamentosu, bu amaçla kaynak tahsis etmeye başladı. İlköğretim, 1870'ten itibaren zorunlu kılındı ve fakirler, öğrenim ücretlerinden muaf tutuldu. Kamuoyu, eğitimin yaygınlaşmasını zaten destekliyordu. Bir Kraliyet Komisyonunun tespitlerine göre; ilköğretimin zorunlu ve ücretsiz hâle getirilmesi öncesinde bile, İngiltere ve Galler'de okul çağındaki çocukların yüzde 95,5'i bir okula kayıtlıydı.¹⁴⁹

İktisat deyimiyle *okuryazarlık*, ilişkisel bir meta: Ne kadar çok insan okuyup yazabilirse o kadar çok fayda sağlanıyor. Okuryazarlık oranı arttıkça iş dünyası ve kültür de dönüştüğü için, cahil kalanların toplumsal faaliyetlere katılması neredeyse imkânsızlaşır. Okuryazarlık yaygınlaştıkça bu eğilim, birçok toplumda kendi kendini beslemeye başlar. Anders Bure'nin, İsveç'in kuzeyindeki تنها Norland bölgesi halkının 1631'deki durumuna dair gözlemleri şöyle: "Bu bölgede çok az okul var.

Fakat bölge halkı okuma yazmaya o kadar düşkün ki bilenler, büyük heyecanla bilmeyenlere öğretiyor. Köylüler bile artık okuryazar olmuş.”¹⁵⁰

İktisadi gelişmeyle okuryazarlık arasında çok yakın bir ilişki var. Batı Avrupa, Birleşik Devletler ve Kanada’da kişisel gelir arttıkça okullaşma da arttı; 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde çocukların yüzde 90’ı okuldaydı. Bunların büyük çoğunluğu, temel okuma yazma ve aritmetik becerilerini kazanmıştı. Bundan yarım yüzyıl sonra Doğu Avrupa, İtalya ve İspanya da bu düzeye ulaştı.

Okuryazarlık, geç sanayileşen ülkelerde daha sonra fakat – önce de belirttiğim gibi– daha hızlı yaygınlaştı. Okuryazarlık oranı 1900’lü yılların başında; Şili, Küba ve Arjantin gibi gelişmekte olan ülkelerde yüzde 50’yi bulmuştu. Hindistan ve Mısır’da ise hâlâ yüzde 10’un altındaydı. Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika’da okuryazarlık, devlet okulu sistemlerinin kurulmasından önce yaygınlaşmaya başladı. Dünyanın kalan kısmındaysa devlet okulu sistemleri, okuryazarlığın yayılmasına öncülük etti.

1900 yılı itibarıyla Güney Asya, Orta Doğu ve Sahraaltı Afrika ülkelerinde, nüfusun yüzde 10’undan azı temel eğitim görmüştü. Bu oran; 1990’da yüzde elli civarındaydı, günümüzdeyse yaklaşık yüzde 70. Sahraaltı Afrika ülkelerinde bile yüzde 65. Temel eğitim gören nüfusun oranı 1900-2010 döneminde; Latin Amerika’da yüzde 23’ten yüzde 94’e, Doğu Asya’da yüzde 30’dan yüzde 90’a yükseldi. Dünya genelinde, çocukların okullarda geçirdikleri ortalama süre 1950’de 3,2 yıl idi; 2010’da bu süre 7,7 yıla yükseldi. Bu süre, İsveç’in 1950’deki ortalama süresinin üzerindedir.¹⁵¹

Dünya genelinde okuryazarlık; 1900’de yüzde 21’den 1950’de yaklaşık olarak yüzde 40’a yükseldi, 2015’te ise yüzde 86 idi. Demek ki günümüz dünyasında insanların yüzde 14’ü okuma yazma bilmiyor; hâlbuki 1820’de, okuyup yazabilenlerin oranı yüzde 12 idi.¹⁵² Dünya genelinde hâlâ eşitsizlikler

olmakla birlikte, bu alanda hızla yakınlaşma sağlandığını görüyoruz. Fakir ülkelerdeki okuryazarlık oranı; eskiden, gelişmiş ülkelerin sekizde biriyken bugün yarısı.¹⁵³

En çarpıcı gelişmeler yakın geçmişte yaşlandı. Düşük ve orta gelir düzeyindeki ülkelerde ilköğretim kademesindeki okullaşma oranı, yüzde 80'den yüzde 91'e yükseldi. Bu oran; Güney Asya'da yüzde 75'ten yüzde 95'e, Kuzey Afrika'da yüzde 80'den yüzde 99'a yükseldi. Birleşmiş Milletlere göre, ilköğretimin ülkedeki çağ nüfusunun tamamını kapsamaları için gereken eşik değer yüzde 97'dir. Sahraaltı Afrika ülkeleri dışında, dünyanın tüm bölgelerinde bu değere ulaşılmış veya ulaşılmakta olduğu görülüyor. Sahraaltı Afrika ülkelerindeki ilköğretim okullaşma oranı, 1990'dan bu yana yüzde 52'den yüzde 80'e yükseldi; artış hızı bakımından bu bölge, dünyada ilk sırada. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Afrika ülkelerinin pek azında ilköğretim okullaşma oranının yüzde beşin üzerinde olduğu göz önüne alındığında kaydedilen gelişmenin ne kadar büyük olduğu ortaya çıkıyor.¹⁵⁵

Okul dışında kalan çocukların oranı 1990-2015 yılları arasında, dünya nüfusundaki büyük artışa rağmen, dünya genelinde 100 milyondan 57 milyona düştü. Okullaşma oranı ile gelir düzeyi arasındaki çok güçlü ilişki nedeniyle, okul dışındaki çocukların çoğu Sahraaltı Afrika ülkelerinde. Gelişmekte olan ülkelere gelir dağılımının en alt beşte birlik dilimindeki ailelerin çocuklarının yüzde 22'si okul dışında; en üstteki beşte birlik dilime gelindiğinde bu oran yüzde 5,5'e düşüyor. En fakir ailelerin çocuklarının ilköğretimi tamamlayamama riski, beş kat daha yüksek.¹⁵⁶

Gelişmekte olan ülkelerdeki yetişkinlerin okuryazar olmayan bölümü, 1970'lere gelindiğinde bile yüzde elli kadardı. Bugün ise sadece, gençliklerinde hiç eğitim görmeyen yaşlılar okuryazar değil. Gelişme iktisatçısı Charles Kenny, geline durumu şöyle özetliyor: "Okuryazar olmamak, gençler için tedavi edilebilir bir hastalık olmaktan hızla çıkarak dünya ge-

nelinde yaşlılarda rastlanan kronik bir hastalığa dönüşüyor.” Gençler arasındaki okuryazarlık oranı, 1991’den itibaren se-kiz puanlık bir artışla 2015’te yüzde 91’e ulaştı.¹⁵⁷

Okullarda yürütülen formel eğitimin yaygınlaşması, bu gelişmelere en büyük katkıyı yaptı. Bunun yanında, yetişkinlere yönelik kısa süreli okuryazarlık becerilerini geliştirme kampanyalarının da büyük yararları oldu. Bağımsızlığın kazanılmasının veya büyük çaplı siyasal dönüşümlerin hemen ardından gelen bu gelişmeler, millî birliğin sağlanmasına da katkı yaptı. Somali’de 1974 başlatılan kampanyanın sloga-nı şöyleydi: “Biliyorsan öğret, bilmiyorsan öğren.” Kamuoyu buna çok olumlu tepki verince okuryazarlık yüzde 5’ten yüzde 20’ye yükseldi. Tayland’da 1942-1945 yıllarında yürütülen ilk kampanyada 1,4 milyon kişiye okuma öğretildi. Tanzanya’da 1967-1975 yıllarında, Avrupa’dan sağlanan gelişme yardımla-rıyla yürütülen kampanya sonucunda okuryazarlık oranı iki-ye katlandı.¹⁵⁸

Artan gelirler ve daha barışçıl ortamlar, eğitimi destekledi. 1820’den sonraki dönemde, sadece 2. Dünya Savaşı sırasında okuryazarlık dünya genelinde geriledi. İktisadi gelişme, ebe-veynlerin çocuklarının eğitimine yatırım yapmalarını teşvik etti. Çocuklarının daha uzun yaşayacağını, yüksek gelir ge-tiren işlere sahip olabileceğini gören anne babalar, onların eğitimi için daha fazla harcama yapmaya başladı. 2012’de Hindistan hükûmetine danışmanlık yapan Kaushik Basu’nun tespitlerine göre bu ülkedeki hızlı okuryazarlık artışının baş-lıca sebebi, ailelerin çocuklarının eğitimi için yaptığı harca-malardaki artış: “Aileler, daha fazla eğitim görenlerin küresel ekonomide daha çok kazanacağını görmüştü.”¹⁵⁹

Özel okulların önemli katkısı oldu; Hindistan’daki çocuk-ların dörtte biri hâlen, düşük öğrenim ücretli özel okullara devam ediyor. Ebeveynler bu fiyatı ödemeye razı; çünkü si-yasi alandaki yolsuzluklar, devlet okullarına da yansıyor ve kaynaklar heba ediliyor. 2010’da kırsal kesimdeki okulları de-

netleyen bir müfettiş, öğretmenlerin dörtte birinin işe gelmediğini tespit etti. Pakistan'da, ismi olup cismi olmayan 8000 okul için bütçeden ödeme yapıldığı tespit edildi; bu rakam, ülkedeki toplam okul sayısını yüzde 17'sine tekabül ediyor.¹⁶⁰

Özel eğitimi dünya genelinde inceleyen Britanyalı eğitim politikaları profesörü James Tooley, şunu iddia ediyor: Çocukların eğitimi konusunda aileler, hükûmetlere kıyasla çok daha sağlıklı karar veriyor. Tooley, Afrika ve Asya'nın birçok gecekondü bölgesinde, çocuklarını hangi okula göndereceklerine okulların kalitesini titizlikle araştırdıktan sonra karar veren ailelere rastladı. Hükûmetler bazen, sırf uluslararası yardım kuruluşlarına gösteriş için okullar kuruyor. Okullaşma oranları böylece yükseliyor fakat eğitimin kalitesine kimse bakmıyor. Buna karşılık özel okullar, öğrenci bulabilmek için kaliteli eğitim yapmak zorunda.¹⁶¹

Geleneksel olarak en çok ayrımcılığa maruz kalan kesim kızlar. Bu nedenle, eğitimin yaygınlaşmasından en çok kızlar yararlandı. Hâkim sınıfların geçmişte fakirlerin siyasete katılımından korkmalarına benzer şekilde, erkekler de okuma öğrenen kadınların daha bağımsız davranacağından endişe ediyorlardı. Burada bir parentez açalım; 16. yüzyılda kitap yayıncıları, kadınlar için kocalarından saklayabilecekleri küçük boyutlu kitaplar basıyorlardı. İsveç parlamentosu 1842'de altı yıllık zorunlu ilköğretim kanununu kabul ettiğinde tanınmış bir papaz, kızların bunun dışında tutulmasını savunmuştu çünkü nişanlılarına mektup yazma dışında, kızların yazma bilmesine gerek olmadığı görüşündeydi.

Gericî ve kökten dinciler, kızların eğitimine bugün de karşı. Taliban Afganistan'da kızların eğitimini yasakladığında yeraltına kayan okullardaki öğretmen ve kız öğrenciler, idam tehlikesine maruzdu. Taliban, Swat Vadisi'ndeki kızların eğitim görmesini savunan Malala Yousafzai'yi öldürmeye dahi teşebbüs etti. Fakat dünya genelinde, kızların eğitime katılımı erkeklere hızla yaklaşıyor. Kızların okuryazarlığının erkekle-

rin okuryazarlığına oranı 1970-2010 döneminde yüzde 59'dan yüzde 91'e yükseldi. Bu oran 15-24 yaş grubunda yüzde 96.¹⁶²

İlk, orta ve yükseköğretim kademelerinin tümündeki kız öğrencilerin okullaşma oranını erkek öğrencilerin okullaşma oranına böldüğümüzde çıkan rakam, düşük ve orta gelir grubundaki ülkeler için 1990'da 0,8 idi. 2015'te bu rakam, ilk ve ortaöğretim kademeleri için 0,98 ve yükseköğretim kademesi için 1,01'di.¹⁶³ Bu çarpıcı gelişme, sadece adalet ve fırsat eşitliği bakımından değil, bebek ölümleri bakımından da çok önemli; çünkü kadınların eğitim düzeyi yükseldikçe bebek ölüm oranı da azalıyor. Bu olguyu, eğitilmiş kadınların iş bulma ve gelir elde etmeleri sonucunda daha iyi beslenme, temizlik ve temiz su imkânlarına ulaşmalarıyla açıklamak mümkün fakat yeterli değil. İyi eğitilmiş kadınların çocuklarının sağlıklarıyla yakından ilgilenmelerine karşılık eğitilmemiş kadınlar, hastalık ve ölümün Tanrı'nın takdiri ve kader olduğuna inanıyorlar.

Amerikalı zenci köle Frederick Douglass, daha sonra reformist bir hatip olarak tanındı. Pek az insan okuryazar olmanın değerini onun kadar takdir edebilir. 1838'de bir trene atlayıp güneydeki esaretten kuzeye -New York'a kaçtı. Mutluluğunu şöyle ifade etmişti: "İstirap ve keder, karanlık ve yağmur gibi, kolayca tarif edilebilir; fakat neşe ve memnuniyeti tarif için kalemler yetersiz kalır."

Douglas'ın özgürleşmesi, kalem kullanmayı öğrenmesiyle başladı. Kölelerin sahibi Hugh Auld'un eşi, ona alfabeyi öğretmişti. Hugh ise buna tamamen karşıydı çünkü okuryazar bir kölenin, durumunu kabullenmeyip özgürlük talep edeceğinden endişe ediyordu.

Douglas, hayatının ilk yıllarındaki "ruhi karanlık"tan kurtulmak için her yolu dener. Sokaklarda tanışıp arkadaş olduğu beyaz çocuklardan harfleri ve kelimelerin anlamını öğrenmeye çalıştı. İşe her gönderildiğinde yanına mutlaka bir kitap aldı, işi çabucak bitirip dönmeden önce hep okudu. Sonra, kendi kendine yazmayı öğrendi. Karşılaştığı her beyaz

çocukla yazma konusunda yarıştı; onların yazdığı kelimeleri tebeşirle tahta perdelere, duvarlara ve yollara yazdı.

Kölelerin sahibi Hugh Auld, sonunda haklı çıktı. Okuma yazma öğrenen Douglas, içinde bulunduğu durumu gördü ve kölelikten nefret etti. Douglas; okuma yazma öğrendikçe kendisini sahibinin gözüyle değil, kendi gözüyle görmeye başladığını söylüyordu. Gazete ve kitap okudukça bazı beyazların köleliğe karşı olduğunu, zencilerin hür olduğu eyaletler de olduğunu öğrendi. Bazı kölelerin kaçıp kurtulduğunu öğrendi. Çiftlikte gizlice kurduğu haftasonu okulunda, diğer kölelere de okuma yazma öğretmeye başladı.

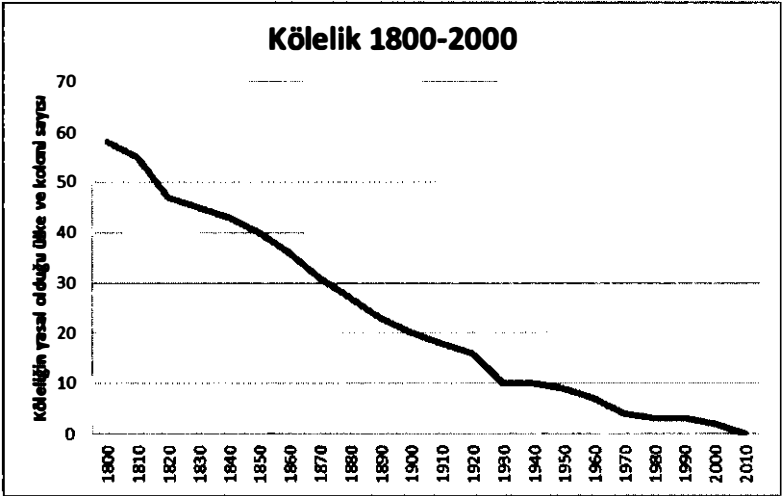
Frederick Douglass, okuryazarlığın onu özgürleştirdiğini öne sürdü. Fakat bazen de bunun bir lütuf değil lanet olduğunu düşünüyordu; çünkü içinde bulunduğu korkunç durumu görebiliyor ama buna çare bulamıyordu. Özgürlüğe olan açlığını şöyle ifade etti:

“Özgürlük hasreti beni ebediyen uyanık tutuyordu. Özgürlük bazen bir daha hiç kaybolmayacakmış gibi görünüyordu. Her seste duyuluyor, her şeyde görülüyordu. Özgürlüğü gördükçe içinde bulunduğum iğrenç durum daha da büyük bir işkenceye dönüşüyordu. Özgürlüğü görmeksizin hiçbir şey görmüyor, onu duymadan hiçbir şey duymuyor, onu hissetmeden hiçbir şey hissetmiyordum. Özgürlük; her yıldızdan bana bakıyor, her durgun havada bana gülümsüyor, her rüzgârda bana nefes oluyor ve her fırtınada hareket ediyordu.”¹⁶⁴

8. Özgürlük

Tarih, insanoğlunun işlediği suçlar ve uğradığı talihsizliklerin kaydından başka bir şey değildir.

Voltaire, 1767

Kaynak: "Köleliğin ilga edilmesinin zaman çizelgesi," Wikipedia, 20 Şubat 2016

Frederick Douglass on yaşındayken sahibi öldü. Herhangi bir vasiyetname bırakmadığı için varlığının, kızı ve oğlu arasında bölüştürülmesi gerekiyordu. Frederik ve diğer köleler –kadın, erkek, yaşlı, genç, evli ve bekâr, hepsi– bir araya getirildi. "Atlar ve insanlar, sığırlar ve kadınlar, domuzlar ve çocuklar, sanki hepsi aynı varlıkmuş gibi mütalaa edilip sıkı bir şekilde incelendi."

İnsanlık dışı bu uygulamadan sonra sıra mal bölümüne geldi. Bu sırada olanlar çok daha korkunçtu:

“Kaderimiz belirleniyordu. Birlikte işlem gördüğümüz hayvanların ne kadar söz hakkı varsa bizimki de o kadardı. Tüm du-
 alarımız, arzularımız ve yakarmalarımız karşısında beyaz adamın tek bir sözü, bizi sevdiklerimizden sonsuza kadar ayırmak ve en insani bağlarımızı koparmak için yeterliydi.”

Daha zalim bir sahibin eline düştüklerinde gün doğumundan gün batımına kadar başlarına gelecek korkunç olayların sonu olmadığını, köleler biliyorlardı.

Kölelik, insanlık tarihi boyunca görülen en zalimane bas-kıdır. Köleler, başkasının malıydı. Sahipleri; onlara emredebilir, aklına estikçe onları dövebilir veya başka birine kiralayabilirdi. Şartlar her yerde böyleydi. Kölelik o kadar yaygındı ki az sayıdaki kölelik karşıtlarının dahi köleleri vardı. Köleler; sabahtan akşama kadar ev işleri ve el işleri yapmak, tarlalarda ve madenlerde çalışmak zorundaydı ve zaman zaman, fuhşa zorlandıkları da olurdu.

Köleliğin tarihi konusunda çığır açan bir kitap yazan İsveçli tarihçi Dick Harrison’un tespitlerine göre, tarih boyunca kölelik uygulamayan tek bir medeniyet dahi yoktur. Akademi dünyası ve kamuoyundaki tartışmalarda köleliğin, Atlantik köle ticareti gibi daha ziyade modern çağlardaki uygulamaları üzerinde duruluyor; burada da öyle yapıyoruz. Fakat köleliğin, tarihin her döneminde var olduğunu unutmamalıyız. Avrupalılar gelmeden önce de Afrikalıların tahminen yüzde 30 ile yüzde 60 arasındaki bir kısmı, Arapların veya diğer kabilelerin esiriydi.¹⁶⁶

Kölelik, İncil’e göre yerleşik doğal bir kurumdur. Eski Ahit’in yazdığına göre köleler, “sahiplerinin mülküdür, sahiplerinin varislerine kalıcı olarak devredilebilir.” (Leviticus 25:45) Yeni Ahit’te ise kölelere şu söyleniyor: “Dünyevi sahip-

lerinize derin saygı ve korkuyla itaat edin. Onlara, İsa'ya hizmet edermişçesine samimiyetle hizmet edin.” (Efesliler: 6:5)

Yunanlı tarihçi Herodot'a göre eski Isparta'daki köle sayısı, vatandaşların yedi katıydı. Demokratik Atina'da bile, köle sayısı hür vatandaşların üstündeydi. En az bir köle sahibi olmak sefalet göstergesiydi. Literatür, emirlere itaat etmediklerinden dolayı kırbaçlanan köleleri anlatan hikâyelerle doludur. Roma İmparatorluğu döneminde, Avrupa'nın her şehrinde bir köle pazarı vardı. Bazı aileler yüzlerce köleye sahipti. Sezar her sefere çıktığında köle tacirlerini mutlaka yanında götürür ve alınan esirleri doğrudan onlara satardı. Galya savaşları sırasında Aduatuci adlı Cermen kabilesini yendikten sonra aldığı 53.000 esiri, savaş meydanında köle tüccarlarına satmıştı. Sahiplerini memnun etmeyen köleler için hayat çok zor, şartlar zalimane, cezalar vahşiydi. Roma'daki kölelerin ortalama yaşam beklentisi süresinin 17 yıldan uzun olmadığı tahmin ediliyor.¹⁶⁷

Avrupalı güçlerin, kolonilerinde yaşayanları dinî gerekçelerle köle yapması olağandı. Papa 5. Nicholas, 1452'de yayımladığı fermanla Katolik ülkelere, “Araplar, diğer kâfirler ve İsa düşmanlarının yaşadığı ülkeleri işgal etme, bu gibilerin peşine düşüp yakalama ve onları ebediyen köleleştirme” konusunda icazet vermişti.¹⁶⁸

Amerika kıtalarını 1500'lü yıllarda işgal eden İspanyol ve Portekizliler, yerli halkı ezip köleleştirdi. Bu zulme karşı çıkan çok az sayıdaki insanlardan biri Dominiken keşiş Bartolomé de las Casas'tı. İnsan hakları kuramının öncüleri arasında sayılması gereken Las Casas'a göre yerlilerin; kendilerine özgü kişilikleri, inançları ve özellikleri vardı.

Kendinizi içinde yaşadığınız zaman diliminden soyutlamanız kolay değildir. Ömrü boyunca köleliğe karşı mücadele eden bu kişinin bile, köleliğin olmadığı bir dünyaya ilişkin herhangi bir tasavvuru yoktu. Las Casas; yerlileri köleleştirmek yerine, Amerikadaki büyük çiftliklerde çalıştırılmak üzere,

Afrika'dan köle ithal edilmesini öneriyordu. Bir süre sonra bu fikrinden dolayı pişmanlık duyan Las Casas, Afrikalıların da yerliler kadar kişisel hak sahibi olduğu sonucuna vardı. Fakat bu korkunç sistem, onun ölümünden sonra 300 yıl daha sürdü. Yerlilerin aksine, ölen kölelerin yerine Afrika'dan sürekli yeni köleler getirilebiliyordu. Bu sistem kısa sürede Amerikan ekonomisinin ayrılmaz bir bileşenine dönüştü. Atlantik köle ticaretindeki toplam sayının 10 milyonu bulduğu tahmin ediliyor. Şartlar fevkalade zalimaneydi. Kaçırılan Afrikalılar, sahillere yürütülüp onları taşıyacak gemiler gelene kadar oralarda hapsediliyordu. Amerika'ya yola çıkan ve ağzına kadar insan dolu gemilerin seyahati esnasında; zincirler, kelepçeler ve boyunduruklarla bağlı zencilerin yüzde 10-20 arasındaki kısmı öldü. Seyahat esnasında ölenlerin sayısının 1,5 milyon olduğu tahmin ediliyor.

Las Casas'ın kişisel özgürlük hakkındaki düşünceleri, Aydınlanma Dönemi'nde hiyerarşik yapı ve geleneklere karşı çıkan düşünürler arasında geniş biçimde yayıldı. Eşitlikçi Richard Rumbold gibi Aydınlanma düşünürlerinin çoğu, insanların eşit haklara sahip olduğuna inanıyor ve bazı insanların sırtlarında yük, ağızlarında yularla doğduğu, bazılarının ise doğuştan onları zorla çalıştırma hakkı olduğu yolundaki görüşleri reddediyorlardı. İskoç Aydınlanması'nın klasik liberalleri Francis Hutcheson ve Adam Smith, köleliği başından itibaren suç olarak niteledi. İngiltere Başhâkimi, 1722'de köleliğin suç olduğunu resmen ilan etti. İngiltere ve İskoçya'ya ayak basan her köle, anında özgür olacaktı. William Wilberforce, köle ticaretinin tamamen yasaklanması için elli yıl boyunca parlamentoda mücadele etti.

Aydınlanmacı Fransız düşünürleri de köleliğe karşıydı. Ansiklopedist Denis Diderot, 1765'te *Encyclopédia* adlı büyük eserde şunları yazıyordu: "Bu ticaret; dine, ahlaka, tabiat kanunlarına ve insan haklarına aykırıdır. Bu talihsiz insanlar arasında, derhâl özgür bırakılmaya layık olmayan tek bir kişi

dahi yoktur.”

Voltaire, farklı kökenlerden olanların köleleştirilebileceğini öne sürenlere karşıydı. 1756'da yazdığı *Histoire des voyages de Scarmentado* adlı romanda Voltaire, köle ticareti yapan gemideki beyaz mürettebatı esir alan Afrikalı kölelerin hikâyesini şöyle anlatıyordu:

“Sizin burunlarınız uzun, bizimkiler yassı; sizin saçlarınız düz, bizimkiler kıvrıkcık; sizin derileriniz beyaz, bizimkiler siyah. Sonuç olarak doğa kanunlarına göre birbirimize düşmanız. Biz daha güçlü olduğumuzda siz esir olacaksınız...”¹⁶⁹

Bu hikâyede köle ticareti olayı, felsefi olarak bilinçli bir şekilde ters yüz edilmişti. Fakat Afrikalıların beyazları esir alması o kadar da hayal mahsülü değildi. Avrupalılar, yüz yıllardan beri sahillerini kasıp kavuran, yüzbinlerce kişiyi esir alıp Cezayir ve Fas'taki Osmanlı köle pazarlarında satan, Kuzey Afrikalı Berber korsanların korkusu içinde yaşamaktaydı. İspanya ve İtalya sahillerindeki yerleşim bölgelerinin bazıları bu nedenle terk edilmişti. Korsanlar, 1600'lü yıllarda Britanya gemilerine de saldırmaya başlayınca aileler ve kiliseler, rehineleeri geri almak için fidye ödemeye başladı. Yeni kurulan Birleşik Devletler'in donanma kurmasının bir nedeni de bu kıyılarda seyreden Amerikan ticaret gemilerini Berber korsanlara karşı korumaktı. Birleşik Devletler, 1800'lü yılların başında bu kıyılardaki devletlerle bu yüzden iki kez savaşa dahi girdi.

Bu savaşı başlatan, Başkan Thomas Jefferson'du. Onun kölelik konusundaki görüşleri Birleşik Devletler'in kölelik konusunda o yıllardaki ikircikli tutumuna da ışık tutuyor. Jefferson'un 1776'da kaleme aldığı İstiklal Beyannamesi, Aydınlanma felsefesi ve insanların özgürlük hakları konusundaki en güçlü belgelerdendir. Dolayısıyla, bu belgenin köleliği açıkça reddetmesi gerekir. Öyle de oldu –ama beyannamenin

ilk taslağında. Britanya kralının işlediği suçlardan biri şöyle yer almıştı:

“Kendisine karşı hiçbir suç işlememiş olan, uzaklardaki insanlara karşı; zalimane ve insan tabiatına aykırı savaşlar açarak onların en kutsal hakları olan hür yaşama haklarını gasbetmek, onları esir alıp diğer yarı kürede köleleştirmek veya nakilleri sırasında sefil biçimde ölümlerine sebep olmak. Korsanlık ve ancak kâfirlerin yapabileceği kamusal rezillik niteliğindeki bu savaş eylemini yaparak İNSANLARIN alıp satıldığı piyasayı kurup kararlı biçimde sürdüren kişi, Büyük Britanya’nın HİSTİYAN kralıdır.”¹⁷⁰

Fakat bu paragraf nihai metinde yer almadı. Amerika’nın Güney bölgesinin büyük çiftliklerden oluşan tarım ekonomisi, köleliğe aşırı bağımlıydı. Jefferson dâhil, İstiklal Beyannamesi’ni imzalayanların çoğunun köleleri vardı. Fakat Amerikan devriminin idealleriyle kölelik kurumunun bağdaşması imkânsızdı. Kölelik bu nedenle adım adım ilga edildi. Vermont, 1777’de köleliği yasakladı; Pennsylvania, kölelerin gelecekteki çocuklarının hür olacağını 1780’de kabul etti. Bu iki karar diğer eyaletlerin uygulamalarına örnek oldu. Massachusetts eyaletindeki tüm kölelere, 1783’te özgürlük verildi. Amerikan Devrimi’ni izleyen otuz yıl içinde tüm Kuzey eyaletleri köleliği ilga etmeye başlamıştı.

Başkan Jefferson 1806’da, uluslararası köle ticaretinin suç ilan edilmeşi çağrısını yaptı. Birleşik Devletler parlamentosu bir yıl sonra, bu eylemin ağır suç olduğuna dair kanun çıkardı. Aynı yıl Britanya parlamentosu, Britanya İmparatorluğu’nda köle ticaretini yasakladı. Köleliğe karşı oluşan iklimin ne kadar güçlü olduğunu 1815 Viyana Kongresi’nde görüyoruz. Napolyon Savaşları’nın galibi olan güçlerin tümü muhafazakârdı, cumhuriyet ve devrime şiddetle karşıydı. Buna rağmen

men Kongrede kabul edilen metinde köle ticaretinin, “insanlığın tüm ilkelerine ve evrensel ahlakın tüm kurallarına aykırı” olduğu cümlesine yer verildi. Bundan kısa bir süre sonra, köle ticareti tüm Avrupa ülkelerinde ve Latin Amerika’daki eski kolonilerde yasaklandı.

Köle ticaretini dünya genelinde sona erdirmeye irade ve gücüne sahip olan tek ülke Britanya’ydı. Köle ticareti 1834’te İmparatorluk genelinde yasaklandıktan sonra, Britanya Hindistan’a doğrudan hâkim olunca köle ticareti 1843’te Hindistan’da da yasaklandı. Batı Afrika kıyılarında köle ticareti yaşağını uygulamak için Batı Afrika Devriyesi adıyla filo kuruldu. Otuz gemiden oluşan filo, 1845’te dünyanın en büyük donanmalarından biriydi. Suçüstü yakalanmaktan kurtulmak için esirlerin birçok gemiden denize atılmasına rağmen Kraliyet Donanması, altmış yılı aşkın sürede köle ticareti yapan 1600 gemiyi yakalayıp 150.000 kişiyi özgürlüğüne kavuşturdu.

Kölelik Birleşik Devletler’in Kuzey eyaletlerinde sıkı bir şekilde yasaklanırken Güney eyaletlerinden iyice yerleşti. Köle ithali Güney’de de yasaktı; fakat bölgedeki dört milyonu aşkın köleden dolayı, yeni köle ithaline artık ihtiyaç yoktu. Köleliğin uygulandığı eyaletlerle, yasaklandığı eyaletler arasındaki gerginlik giderek tırmanıyordu. Kuzey’deki görevliler, Güney’den kaçan kölelerin peşine düşen köle avcılarına yardım etmekle yükümlüydü. Fakat kölelik karşıtlığı giderek tırmanıyor, kışkırtmalar artıyordu.

William Lloyd Garrison, radikal yasakçıların en önde gelenlerindendi. Gazetelerde çıraklık yaparken köle sahiplerince verilen ve kaçak köleleri teşhis yöntemlerinin yer aldığı çok sayıda ilan görmüştü. Sırttaki kırbaç yaraları, kesik ayak parmakları, kurşun yaraları veya yanaklardaki dağlama yaraları, ilanlardaki teşhis yöntemleri arasındaydı. Garrison bunları okudukça köleliğin bir günah olduğuna dair inancı pekişti ve *The Liberator* [Kurtarıcı, (K.G.)] adlı bir gazete yayımlamaya

başladı. “Gerçek kadar haşın” ve “Adalet kadar ödünsüz” olmayı vadediyordu. Sürekli zararda olan gazeteden dolayı iflasın eşiğine gelen Garrison, otuz beş yıl süreyle gazeteyi inatla çıkardı; amacı köleliğin ahlaken ne kadar şeytani bir şey olduğunu Amerikalılara göstermekti. Birçok kez linç edilme tehlikesi yaşadı; Georgia Eyalet Meclisi, onun –muhtemelen asılmak üzere– mahkemeye çıkarılmasını sağlayacak olanlara 5.000 dolar ödül koydu.

Diğer kölelik karşıtları, kölelerin Güney’den Kuzey’e ve Kanada’ya kaçmalarına yardımcı olmak için, çok sayıda gizli yol, buluşma noktası ve güvenli evden oluşan, “yeraltı demiryolu” adlı kaçış yolları ağı kurdu. Her yıl bin kadar kölelin bu ağı kullanarak özgürlüğüne kavuştuğu tahmin ediliyor.

Sonuçta, kölelik karşıtı bir başkan sayesinde ve kanlı bir iç savaştan sonra kölelik, Birleşik Devletler’de sona erdirildi. Abraham Lincoln’un başkanlık seçim kampanyası, kölelik karşıtlığı üzerine kurulmuştu. Başkanlığı bu vaatle kazanınca Güney eyaletleri, Birlik’ten ayrılıp Konfedreasyon’u kurdu ve federal hükûmete ait kalelere saldırıp işgal etti. Konfederasyon’un başkan yardımcısı, şu sözleriyle Thomas Jefferson’un tüm insanların eşit doğduğu iddiasının bir yalan olduğunu ileri sürdü:

“Yeni hükûmetimiz, bunun tam tersi olan görüş üzerinde kurulmuştur. Zencilerle beyazların eşit olmadığı, kölelerin üstün ırka tabi olmaları, zenciler için doğal ve normal olan hâldir. Bu büyük gerçek, hükûmetimizin temelidir.”

Bu görüşlerin Güneyli savunucularından George Fitzhugh, “1861 Güney Devrimi” dediği bu olayın Aydınlanma karşıtı bir devrim olduğunu şöyle izah ediyordu:

“Bu olay; Locke’nin ve 1776 yılındaki akil

Amerikalıların öğrettiği doğal özgürlük, insanların eşitliği ve toplumsal sözleşme doktrinine karşı vakur bir protestodur. Bu protesto, hükûmetlerin her şeye çok fazla müdahil olduğu yolundaki doktrinler öneren Adam Smith, Franklin, Say ve Tom Paine gibi tüm kâfir siyasi iktisatçılar için de geçerlidir.”¹⁷¹

Fakat sonuçta Aydınlanma karşıtları, hem entelektüel alanda hem de savaş meydanlarında mağlup edildi. Başkan Abraham Lincoln, 1863’te yayımladığı başkanlık emriyle Konfederasyon’a bağlı bölgelerdeki tüm köleleri özgürlüklerine kavuşturdu. Konfederasyon yenildikten sonra, Anayasa’ya eklenen 13. maddeyle kölelik Birleşik Devletler’de tamamen yasaklandı.

Kölelik karşıtı hareket artık durdurulamazdı. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin gibi otoriter ülkeler bile, sırasıyla 1861, 1882 ve 1906’da köleliği yasakladı. Müteakip yüzyılda, Nazi Almanyası ve Komünist ülkeler köleliği, bu kez çok daha büyük ölçeklerde ihdas etti. Fakat bu ülkeler de 20. yüzyılda hem askerî hem de ideolojik alanda kesin şekilde mağlup edildi. Özgürlüğe giden yol, uzun ve keskin virajlarla dolu. Kölelik, Arap dünyasında uzun sürdü. Fakat 2. Dünya Savaşı sonrasında, o ülkelerde de yasaklandı. En geç davranan iki ülke olan Umman’da 1970’te, Moritanya’da ise 1981’de kölelik yasaklandı. Köleliğin suç olması Moritanya’da 2007’yi buldu.

Kölelik, 1800’e gelene kadar neredeyse tüm ülkelerde vardı. Köleliğin bugün her yerde resmen yasaklanmış olması, gelişmenin en güçlü göstergelerinden biri. Fakat bu, köleliğin kökünün tamamen kazındığı anlamına gelmiyor. Zorla çalıştırma, borç karşılığında zorunlu çalışma, insan trafiği ve zorla evlendirme hâlâ yaygın ve milyonlarca insan bunlardan muzdarip. Bazı ülkelerde, hükûmetler yasağı bilinçli olarak uygulamıyor; bazı ülkelerdeyse hükûmetlerin gücü yetmiyor.

Walk Free Foundation'un yayımladığı 2014 Küresel Esaret Endeksine göre, 35 milyondan fazla insan hâlen bir tür esaret altında. Nüfusun yüzde dördünün bir çeşit esaret altında yaşadığı Moritanya ve Özbekistan, bu suç oranının en yüksek olduğu ülkeler; IŞİD ve Boko Haram gibi İslami terör örgütleri sürekli insan kaçırıp esir ediyor. Kölelik hâlâ sürüyor fakat artık ilkesel olarak savunayı yok. Bu nedenle, köleliğe karşı yürütülen savaş şekil değiştirdi. Free the Slaves adlı örgütün kurucularından Kevin Bales şunları söylüyor:

“Bugün her ülkede köleliği yasaklayan kanunlar var, hukuki mücadele artık gerekmiyor. Kölelik olmasaydı, birçok ülkenin ekonomisi 19. yüzyılda çökebilirdi. Bugün hiçbir ekonomi köleliğe bağımlı değil. Dolayısıyla, bu konuda iktisadi tartışma da artık yok. Ahlaki tartışmalar da artık yok; hiç kimse köleliğe gerekçe bulma gayreti içinde değil.”¹⁷²

İnsanlığın genel anlamda özgürleşmesindeki önemli aşamalardan biri de devlet gücünün sınırlanması. Yönetenler artık keyfi şekilde güç kullanamıyor. Yönetimlerin ortaya çıkışından itibaren tebaalar da frenleyici önlemler geliştirmeye başladı. Güç paylaştırılıp sınırlandı, hükûmetlerin yetkileri kanunlar ve halkın iradesiyle çevrelendi. Avrupâda, *devlet* ve *kilise* olarak iki güç odağı vardı. İkisi arasındaki mücadele sonucunda, her ikisinin de gücü sınırlandı; çünkü bir gücü başka bir güçle mukayese etme imkânı vardı. Orta Çağ boyunca birçok şehir, meslek kuruluşu ve topluluk, krallardan özgürlük alanları kopardı. Bunların en meşhuru da İngiltere Kralı John'un, adaletin keyfi olarak uygulanmayacağına dair baronlara vermek zorunda kaldığı yazılı teminatın yer aldığı, 1215 tarihli Magna Carta adlı metindir. Bundan yedi yıl sonra Macaristan'da yayımlanan Golden Bull [Altın Ferman,

(K.G.)] adlı metinle, kralın yetkileri sınırlanmakla kalınmadı; kanunlara aykırı davrandığı takdirde, krala karşı gelmenin hak olduğu kayıt altına alındı.

Modern çağlarda bu mücadele; Britanya'da Stuart, Fransa'da Bourbon ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde tahtta oturan Habsburg hanedanlarının mutlakiyetlerine karşı sürdürüldü. John Locke gibi 17. yüzyıl düşünürlerine göre kralın yönetme hakkı; tebaalarının yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarını koruması şartına bağlıdır. İngiltere'de 1688'deki Glorius Revolution [Muhteşem Devrim, (K.G.)] ve 1776 Amerikan Devrimi; kralların yerini, parlamentoların denetimindeki ve yetkileri birey haklarıyla sınırlandırılmış hükûmetlerin almaya başladığı bu süreçteki önemli kilometre taşlarıdır.

İkinci aşama, hükûmetlerin halk tarafından denetlenmesiydi. Bu yönetim sistemine o kadar alışkınız ki ne kadar yeni olduğunu kolaylıkla unutuyoruz. Nobel Ödülü sahibi Hintli Amartya Sen, 20. yüzyıldaki en önemli gelişmenin demokrasinin yükselişi olduğu görüşünde. Bu yavaş, acılarla dolu ve zahmetli süreç, asırlar sürdü fakat sonra, birdenbire gerçekleşti.

1900 yılında, kadın veya erkek her bireyin eşit oy hakkına sahip olduğu gerçek bir demokrasiyle yönetilen hiçbir ülke yoktu. En modern ve demokratik ülkelerde dahi kadınlar, fakirler ve etnik azınlıkların oy hakkı yoktu. Yeni Zelanda, demokraside bazı bakımlardan öncü bir ülke olmakla birlikte, orada da etnik azınlıkların seçme ve seçilme hakkı yoktu.

Finlandiya'da kadınların oy hakkı 1906'da tanındı. Fakat adım adım, daha çok sayıda insan demokratik süreçlere katılmaya başladı. Batı Avrupa'da orta sınıf ve mülk sahiplerinin oy verme hakkı, 19. yüzyılda tanınmıştı. Evrensel oy hakkı tanınması yolundaki mücadelenin bayraktarlığı, bundan sonra işçi sınıfına ve kadınlara geçti.

Kişisel özgürlükleri dünya genelinde izleyen Freedom House'un verilerine göre, 1950'de dünya genelinde demok-

rasiyle yönetilen ülkelerde yaşayan nüfusunun toplam dünya nüfusuna oranı yüzde 31'e yükselmişti. Bu oran, 2000'de yüzde 58'i bulmuştu. Bugün ise diktatörler bile demokrasinin erdemlerinin sözünü edip kademeli seçimler yapma zorunluluğunu hissediyorlar.

Daha kısa bir süre önce, bunu hayal etmek dahi mümkün değildi. Birleşik Devletler'in 1975'te Birleşmiş Milletler temsilcisi olan Daniel Patrick Moynihan, o yıllarda çok endişeliydi. Güçlü Sovyetler Birliği; Vietnam, Kamboçya ve Laos'taydı. Latin Amerika, diktatörlerce yönetiliyordu. Yunanistan, Filipinler, Şili ve Uruguay'daki yönetimler otoriterdi; Hindistan'da bile bir tür diktatörlük dönemi yaşanıyor-du. Moynihan, o yıllardaki durum hakkında şunları yazmıştı: "Demokrasi, giderek 19. yüzyıldaki monarşiye benzemeye başladı. Yeryüzünün bazı bölgelerinde, âdeta o günlerden kalan yönetimler var." Moynihan, gelecekte demokrasiye yer olmayabileceğinden endişe ediyordu.¹⁷³ Aynı yıllardaki Alman Şansölyesi Willy Brandt ise Avrupa demokrasisinin yirmi otuz yıllık ömrünün kaldığını öne sürmüştü.

Fakat bir süre sonra tarihin en büyük kırılmalarından birine şahit olduk. Polonya'da Lech Wałęsa'nın önderliğindeki Dayanışma ve Çekoslovakya'da yazar Václav Havel'in masraflarını karşıladığı Charta 77 gibi muhalif gruplar, komünist sitemin altını oydu. Fotokopiyle çoğaltıp gizlice dağıttıkları metinlerle baskı rejimine alenen karşı koydular. Direniş yayıldıkça herkesin bildiği sırlar kamuoyunda da açığa çıktı. Kişiler, hükûmetlerinin baskıcı ve müflis olduğunu biliyorlardı fakat bu gerçekleri başkalarının da bildiğinden haberdar değildiler.

Mikhail Gorbachev 1985'te liderliğe geldiğinde Sovyetler Birliği durgunluk içindeydi. İşe, reformları desteklemekle başladı. 1956'da Macaristan ve 1968'de Polonya'da olduğu gibi, kendi yolunu çizmek isteyen uydu ülkelere askerî güçle karşı koyulmayacağı yolundaki ümitler artıyordu. Bu

ümit yeni ümitler doğurdu. Polonya'da 1988'deki grevler ve Katolik Kilisesinin bunlara verdiği destek sonucunda hükûmet, Dayanışma [Solidarity, (K.G.)] adlı sendikayı tanımak ve 1989 Haziran ayında kısmen özgür seçimler yapmak zorunda kaldı. Komünist Parti seçimlerde ağır yenilgiye uğradı, eski muhalif Lech Wałęsa, bir sonraki yılda Cumhurbaşkanı seçildi.

Aynı dönemde, Macar Komünist Partisi de siyasi reformlar yapmaya başladı. Kitlesele gösteriler reformları daha da ileriye taşıdı. Demir Perde'nin Macaristan'daki kısmı, Mayıs 1989'da yıkıldı; insanlar Batı'ya kaçmaya başladı. Macaristan Parlamentosu, demokratik seçimlere ilişkin yasaları Ekim ayında kabul etti. Binlerce insanın Macaristan'dan Batı'ya kaçtığını gören Doğu Almanya, sınırlarını tamamen kapattı. Bu ülkede mahsur kalan halk, kitlesele isyanlara başladı. Her pazartesi günü Leipzig'de, binlerce insanın katılımıyla diktatörlük karşıtı gösteriler düzenlendi. Komünist Parti lideri Erich Honecker, halka ateş açılmasını emretti fakat askerler, kendi vatandaşlarına ateş açmayı reddetti. Protestolara katılanların sayıları yüz binlere ulaştı. Honecker makamından indirildi ve vatandaşların Berlin Duvarı üzerinden Batı Almanya'ya serbetçe seyahat etmelerine izin verildi. Yüz binlerce insan anında Berlin Duvarı önünde toplanınca nöbetçiler ne yapacaklarını şaşırdı. Baskı rejiminin simgesi olan Duvar, 9 Kasım 1989'da yıkılmaya başlandı; nöbetçilerin, olayları hayretle seyretmekten başka yapabilecekleri yoktu. Bir yıl sonra, iki Almanya tekrar birleşti.

Çekoslovak hükûmeti de gösteriler karşısında, Kasım ayında havlu attı. "Kadife Devrim" adlı bu olaydan sonra, eski muhalif Václav Havel Cumhurbaşkanı oldu. Bulgaristan hükûmeti de bir seri reformlar yaptı ve 1990 Haziran ayında seçim yapılmasını kabul etti. Her başarı, başka ülkelerdeki insanlar için ilham kaynağı oldu. 1989 Devrim'i şöyle özetleniyor: "Polonya, 10 yıl; Macaristan, 10 ay; Doğu Almanya,

10 hafta; Çekoslovakya, 10 gün; Romanya, 10 saat.” Sovyetler Birliği 1991’de ilga edildi, on dört ülke bağımsızlığını ilan etti.

Komünizm –hayret verici bir şekilde– barışçıl biçimde ilga edildi. Halklar, protesto ettiklerinde Sovyet tanklarının onları ezmeyeceğini gördükleri anda komünizmi söküp attılar. Tek istisna Romanya’ydı. Nikolay Çavuşevsku’nun yuhalandığı kitlesel bir gösteride, halkın üzerine ateş açıldı. Çatışma, ertesi sabaha kadar sürünce ordu taraf değiştirdi ve tanklar Merkezî Komite binasına sevk edildi. Birkaç gün sonra, Çavuşevsku idam edildi.

Birleşik Devletler’in desteklediği birçok antikomünist ülkenin liderleri de halkların sabrının taşmakta olduğunu görüyordu. Brezilya’da, 1964 askerî darbesinden sonraki ilk hür seçim 1989’da yapıldı. Meksika’da 1988’de yapılan başkanlık seçimine hile karıştı. Muhafız liderin kazanacağı anlaşıncaya bilgisayarların çöktüğü iddia edildi. Fakat bundan sonra demokrasiye geçiş hızlandı. 1988’deki halk oylamasını kaydeden Pinochet, makamını terk etmek zorunda kaldı. Aynı yıl, Güney Afrika’daki Apartheid sisteminin sökülmesine başlandı. Tayvan ve Güney Kore’deki ciddi geçiş dönemlerinin ardından, diktatörlüklerin yerine istikrarlı demokrasiler kuruldu.

Demokrasi her yerde kazanmadı. Polonyalıların komünizmi seçim sandıklarında hezimete uğrattığı gün, Tiananmen Meydanı’ndaki göstericiler üzerine ateş açıldı ve demokrasi yanlısı yüzlerce gösterici öldürüldü. Rusya’da 1990’da başlayan demokrasi deneyi, Vladimir Putin’in giderek otoriterleşen iktidarıyla sona erdi. Bugün; demokrasinin Çin’de yeteri kadar ilerlememesi, Çin’in hâlâ diktatörlükle yönetilmesi ve Rusya’nın tekrar despotizme kaymasından dolayı hayal kırıklığı içindeyiz. Bunun nedeni, 1989 ve 1990’da yaşananlar. Bu olaylar ümitlerimizi ve beklentilerimiz o derece yükseltti ki nihai hedefe ulaşmanın ne kadar zor olduğunu bir türlü göremiyoruz. Yine de büyük kazanımlar elde edildi. 1989 Devrim yılını izleyen 1990’da, dünyada hür seçimli demok-

rasiyle yönetilen 76 ülke vardı; bunlar, toplam ülke sayısını yüzde 46'sıydı. 2015'te ise hür seçimle yönetilen 125 ülke var ve bunlar, toplam ülke sayısının yüzde 63'ü.¹⁷⁴

Demokrasi her yerde muzaffer değil, henüz bunun çok uzağındayız. Ama bunun imkânsız olmadığını öğrendik. 1970'li yıllarda İspanya, Portekiz, Latin Amerika ve Filipinler'deki diktatörlüklere baktığımızda Katolikliğin demokrasiyle bağdaşmadığını düşünürdük. Yirmi beş yıl önce, "Asya değer yargıları"ndan dolayı, bu kıtada demokrasinin yerleşme ihtimalinin çok az olduğu iddia edilirdi. Fakat Tayvan, Güney Kore ve Endonezya'daki gelişmeler, bu görüşün doğru olmadığını gösterdi. Sürekli çatışma içindeki Afrika'da da demokrasi mümkün görülmüyordu. 1960 ve 1970'li yıllar boyunca hiçbir Afrika ülkesinde hükûmetler, seçimlerle ve barışçıl bir şekilde el değiştirmemişti; seksenli yıllardaysa bunun tek bir örneği vardı. Fakat ne olduysa 1990'lı yıllarda on iki ülkede serbest seçim yapıldı. Pek az kişi Apartheid sisteminin sökülüp atılabileceğine inanırken 1994'te Nelson Mandela, Güney Afrika Cumhurbaşkanlığına seçildi. 1990'dan bu yana otuzdan fazla Afrika ülkesinde, cumhurbaşkanı seçimle değişti.

Siyasi sosyolog Seymour Martin Lipset 1959'da, zenginleşmenin demokrasiyi geliştirdiğini öne sürdü. Lipset'e göre gelişme; eğitim düzeyini yükselttiği, okuryazarlığı yaygınlaştırdığı, fakirliği azalttığı ve orta sınıfa güçlendirdiği için demokrasiyi tahkim eder. Fakir Hindistan'daki demokrasiyi ve zengin Singapur'daki otoriter yönetimleri örnek gösteren birçok düşünür, Lipset'in bu görüşüne karşıdır. Birçok istisna olmakla birlikte, birçok ülkeye ait ve uzun yılları kapsayan çok sayıdaki enlemesine ve zaman dizini hâlindeki veriler, refah ile demokrasi arasında çok güçlü bir ilişki olduğunu gösteriyor.

Klasik kabul edilen bir çalışmada şu sonuca varılmıştır: "Kişi başına millî gelirle ölçülen refah düzeyine bakılarak o ülkenin siyasal rejiminin ne olduğunu kestirmek mümkündür." Varılan bu sonuç, gelişmenin doğrudan demokrasiye yol

açacağı şeklinde anlaşılmamalıdır. Doğru olan yorum şöyledir: İster bir diktatörün ölümü ister kitlesel protesto gösterileri isterse başka bir sebepten rejim değişiklikleri olduğunda demokrasinin sürdürülebilmesinin şansı, gelişmiş ülkelerde çok daha fazladır. Fert başına millî gelirin 1500 dolardan az olduğu ülkelerde demokrasinin sürdürülebilmesi çok daha güçtür.

Gelirler arttıkça demokrasinin yaşam şansı da dramatik bir şekilde artar. Arjantin’de kişi başına millî gelir, 1975’te 8.000 dolar civarındaydı. Yapılan bir araştırmanın sonuçları, bu değer’in üstünde millî gelire sahip olan ülkelerde demokrasinin hiçbir zaman yok edilemediğini gösteriyor.¹⁷⁵ Arap Baharı’nda eski diktatörlerin yerini otokrat siviller veya iç harp aldığından, yeşeren ümitlerin kısa sürede sönmesinin nedenlerinden biri belki de budur.

Kitlesel barışçıl gösteriler sonunda elde edilen demokrasinin yaşama şansının, Arap Baharı’ndaki gibi şiddet içeren devrimlerle kazanılanlara kıyasla çok daha yüksek olduğunu bu vesileyle öğrendik. 1975’te İspanya’da ve 1988’de Güney Afrika’da olduğu gibi, kurulu düzenin ve ordunun içinde değişime destek olanlar varsa o zaman çok daha yumuşak bir geçişin olabileceğini gördük. Eski rejimin tüm kurumlarını ve her destekçisini yok etmeye bir yararı olmasa bile, bunların eski bekçilerinin kökünü kurutmak gerekir. Rusya, Mısır ve Tayland’da karşılaşılan sorun başkaydı. Bu ülkelerde bir tür “derin devlet” hâlinde süren eski rejim, belirli çıkarlara dokunulması hâlinde müdahaleye hazırды.

Ayrıca şunu unutmamalıyız: Müzik yarışmalarında insanların çoğunun oy verdiği şarkı her zaman en iyi şarkı değildir. Çoğunluğun desteğine sahip rejimler de baskıcı olabilir. Eğer bir toplumda kökleşmiş anti-liberal görüşler varsa değişim sonucunda baskı azalmayıp artabilir. Mısır halkının yüzde 88’i İslamiyet’ten ayrılanlara ölüm cezası uygulanmasını, Afganlıların yüzde 60’ı evlilik dışı münasebete giren kadınların akrabalarının öldürülmesini savunuyor.¹⁷⁶ Kamuoyunun çoğunun bu tür zalimane baskıcı görüşlere sahip olduğu ülkelerde

demokrasi ne işe yarar ki?

Halkın yönetime katılımının artmasının bazen bu tür hoş-görüşüz rejimlere yol açtığı görülmüştür. Fransa ve Rusya gibi, güçlü merkezî yönetim geleneklerine sahip ülkelerde 19. yüzyılda böyle oldu. Buna karşılık, Britanya ve İskandinavya gibi yerel yönetim gelenekleri güçlü olan ülkelerdeki değişim, daha açık ve dinamik toplumların oluşmasıyla sonuçlandı.

Arap Baharı'nın başarısız olmasının sebeplerinden biri buydu. Olayın meydana geldiği ülkelerde sivil toplum ve bağımsız güç odakları henüz oluşmamıştı. Bu ülkeleri yöneten güçlü liderler bağımsız medyayı, mahkemeleri ve tüm kuruluşları baskı altında tutmak için yıllar boyunca ellerinden gelen her şeyi yapmıştı. Bu nedenle, üzerinde sivil toplum inşa edilebilecek bir temel yoktu. Çaresiz kalan halk, kaos ve belirsizlikten korunabilmek için İslamcılara veya yeni güçlü liderlere sığındı. Bunların ikisinin de amacı, hâkimiyeti tamamen ele geçirmekti.

Tüm bu olaylar bize, Batı türü liberal demokrasi hakkında önemli bir hususu gösteriyor. Düşünür Karl Popper'in de altını çizdiği gibi liberal demokrasi; çoğunluğun azınlığı yönetmesi değil, tehlikeli olabilen yönetim gücünün daima denetim altında tutulmasıdır. Halkın denetimi bunun bir yoludur. Demokrasi; her ne olursa olsun çoğunluğun fikrinin kutsallaştırılması değil, bir grubun başkalarına verebileceği zararın sınırlandırılmasıdır. Hukukun üstünlüğü, azınlık hakları ve güçlü sivil toplum örgütleri bu nedenle demokrasinin vazgeçilmezleridir. Demokrasi bizi cennete götürecek bir vasıta değil fakat cehennemden koruyacak bir yönetimdir.

Demokrasi birçok durumda, hukukun üstünlüğü ve kişisel özgürlüklere saygıyla birlikte gelişmiştir. Freedom House adlı kuruluş, siyasi haklar ve kişisel özgürlüklerin dünyadaki durumunu yirmi beş göstergeyle ölçüyor. Bu göstergelere göre 1973'te; 69 ülke "özgür olmayan", 38 ülke "kısmen özgür" ve sadece 43 ülke "özgür" kategorisindeydi. 2015'e gelindiğinde *özgür olmayan* ülke sayısı 51'e düşmüş; *kısmen özgür* olan ülke

sayısı 55'e, *özgür* ülke sayısıysa iki kat artışla 89'a yükselmişti. 1973'ten bu yana, *özgür* ülkelerin oranı yüzde 29'dan yüzde 46'ya yükselirken "*özgür olmayan*" ülkelerin oranı yüzde 46'dan yüzde 26'ya geriledi.¹⁷⁷

Sansür uygulanmaması ve siyasi otoritenin bilgiyi denetlememesi *özgürlüğün* önemli bir unsurudur. Basın *özgürlüğü* buna bağlıdır. 1984-2014 döneminde, *özgür* basına sahip ülkelerin oranı yüzde 23'ten yüzde 32'ye yükseldi. Fakat daha da önemlisi, "*basını özgür olmayan*" ülkelerin oranı yüzde 57'den yüzde 32'ye geriledi. Bunun nedeni, basının bazı ülkelerde kısmen *özgürleşmesi*ydi.¹⁷⁸

Kişisel *özgürlüklerin* karşılaştırılmasında başvurulanan diğer bir gösterge, Canadian Fraser Institute tarafından yapılan yıllık Dünya İktisadi *Özgürlük* taramasıdır. Bu taramada; hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı, hükûmetin yetkileri, kişilerin mülkiyet hakkı, iş kurma *özgürlüğü* ve serbest ticaret hakkı gibi konulara bakılmak suretiyle geniş bir bağlamda iktisadi *özgürlük* ele alınıyor. Değerlendirmede, birden ona kadar değişen bir bileşik ölçek kullanılıyor. 1980-2013 döneminde, dünya genelindeki iktisadi *özgürlük* endeksi 5,3'ten 6,9'a yükseldi. Yani Hindistan'ın reformdan önceki 1980 yılı değerinden, Tayvan'ın liberal ekonomiye geçtikten sonra ulaştığı 1980 yılı değerine yükselmiş. Dünya genelinde 157 ülkenin iktisadi *özgürlük* endeksi ölçülüyor. 1980 yılının dünyasını tek bir ülke olarak ele aldığımız takdirde, bu hayali ülkenin; bugün iktisadi *özgürlük* bakımından dünya ülkeleri arasında Zimbabve'nin hemen ardından 150. sırada olduğunu görürüz.¹⁷⁹

Az sayıda da olsa insan hayatının her yönünü denetim altında tutan Kuzey Kore gibi totaliter ülkeler dünyada hâlâ var. Fakat bunların sayısı giderek azalıyor. Okuryazarlık arttıkça insanlar, yeryüzünde olan bitenden ve diğer ülkelerde insanların nasıl yaşadığından daha çok haberdar oluyor. İnsanları tamamen baskı altında tutabilmek artık çok zor; bunun için çok vahşiyane önlemler alınması gerekiyor, bu da artık mümkün değil. Bu nedenle birçok diktatörlük, geçtiğimiz yıllarda in-

sanlara günlük hayatlarında daha çok kişisel özgürlük tanıdı. Çin hâlâ, muhaliflerin baskı altında tutulduğu bir ülke. Fakat bugünkü Çin, belirli çalışma gruplarına bağlanmış insanların hayatlarının her yönüne –hatta evlilik ve boşanmalara dahi– karışılan Mao yönetimindeki Çin’le mukayese dahi edilemez. O dönemde, giydiğiniz kıyafetin kumaşının cinsinden dolayı bile hükûmetle başınız belaya girebilirdi.

Çinliler bugün; istedikleri yere gidebilir, ev alabilir, ne tür eğitim alacaklarına karar verebilir, iş kurabilir, giyinebilir, esir kampına gönderilmeksizin açıkça eş cinsel olabilir, yurt dışına seyahat edebilirler. Budist, Taoist, Müslüman, Katolik veya Protestan olmak kaydıyla istedikleri dini seçebilirler. Hatta muhalefet talep etmedikleri sürece, Parti politikalarının çeşitli yönlerini eleştirebilirler. “Özgür olmamak” artık eskisi gibi tanımlanmıyor.

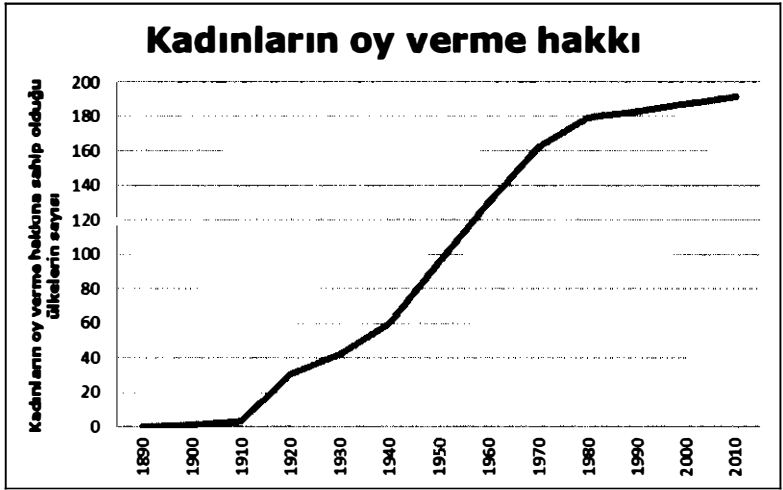
Nobel İktisat Ödülü sahibi Milton Friedman, 1991’de yaptığı bir konuşmayı iyimser bir şekilde tamamlamak istiyordu. Bu amaçla, bir Londra gazetesinde 200 yıl önce yer alan bir habere atıfta bulundu. O yıl keyfi yönetimlerle yönetilen ülkelerde yaşayan insan sayısı 775 milyon, nispeten özgür ülkelerdeki toplam nüfus ise 33,5 milyondur. Yani, yeryüzündeki kölelerin hür insanlara oranı 23’tü. Friedman konuşmasında, Freedom House verilerine dayanarak özgür olmayanların hâlâ özgür olanlardan fazla olduğunu fakat bu oranın o yıl 3 olduğunu belirterek şunları söyledi: “Tüm insanların hür olduğu bir dünyanın hâlâ uzağındayız. Fakat gelişmeye tarihsel ölçekte baktığımızda akıllara durgunluk veren bir mesafenin katedildiğini görürüz. Son iki yüzyılda sağlanan gelişme, son iki bin yıldan daha büyüktür.”¹⁸⁰

Friedman’ın konuşmasından bu yana, söz konusu oran daha da geriledi. Freedom House verilerine göre; dünya nüfusunun yüzde 40’ı özgür ülkelerde, yüzde 24’ü ise Meksika ve Nijerya gibi nispeten liberal, kısmen özgür ülkelerde yaşıyor. Geçtiğimiz yirmi yılda bu alanda kaydedilen gelişme, son iki bin yıldan daha büyüktür.¹⁸¹

9. Eşitlik

Uygarlık geliştikçe, küçük kabileler birleşip daha büyük topluluklara dönüştükçe en basit mantıki düşünce bile, insanların toplumsal içgüdülerinin milletinin diğer fertlerini ve hatta şahsen hiç tanımadığı kişileri kapsamasını öğütüyor. Bu aşamaya gelindiğinde aynı düşüncelerin diğer millet ve ırklara mensup insanlara da uzanmasının önünde sadece yapay engeller kalacaktır.

Charles Darwin

Kaynak: "Timeline of women's suffrage (Kadınlara oy verme hakkının tarihsel gelişimi)," Wikipedia, 20 Şubat 2016

1. Etnik azınlıklar

Bir ülkenin demokrasiyle yönetiliyor olması, o ülkenin; etnik

köken, cinsiyet ve cinsel tercihlerine bakılmaksızın tüm vatandaşları bireysel özgürlüklere sahip bir liberal demokrasi olduğu anlamına gelmez. 2. Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası'nın vahşi ırkçılığını mağlup eden Müttefikler, bu kez kendi ülkelerindeki benzer sorunlarla yüzleşmek zorunda kaldı.

Paris 25 Ağustos 1944'te kurtarıldığında General de Gaulle, kente giren kuvvetlerin en önünde Fransız askerlerinin olmasını talep etti. Amerikalı ve Britanyalı komutanlar bu isteği, şehre ilk girecek Fransız askerleri arasında kolonilerden gelen siyahi askerlerin bulunmamaması şartıyla kabul etti. Hâlbuki o tarihteki Fransız ordusunun kabaca üçte ikisi, koloni kökenli siyahlardan oluşuyordu.

İrkçılık, ezelden beri insanoğlunun zihinsel dünyasının doğal bileşenlerindendir. Başka etnik gruplara karşı düşmanlık ve hatta onların esir edilmesi, sık sık meydana gelen olaylardandır. Tarih âdeta, aşağılanan insan gruplarına olan nefretin kayda geçirilmesidir. Avrupa, asırlar boyunca Yahudilere karşı düzenlenen katliamlara sahne olmuştur. On dördüncü yüzyılda Yahudiler, vebaya sebep olmakla itham edilip birçok yerde kitlesel olarak katledildi. İspanya 1492'de Hristiyan bir devlet olarak birleşip ortaya çıktığında ilk icraat, Hristiyanlığı kabul etmeyen Yahudileri ülkeden kovmaktı; bundan on yıl sonra, İspanya'daki Müslümanlar da Hristiyanlıkla İslamiyet arasında tercih yapmaya ve ülkeyi terk etmeye zorlandı. Hristiyanlığı tercih edenler, bundan yüz yıl sonra ülkeden kovuldu.

On altıncı yüzyıldaki dinî savaşlarda yüz binlerce Fransız Protestan öldürüldü. On yedinci yüzyılda Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları'nın sebebi, insanların dinlerini başkalarına dayatmasıydı. Dinî hoşgörünün Protestan öncüleri Katoliklere, Katolik öncüleri Protestanlara, her ikisi de ateistlere karşı hoşgörüsüzdü. On yedinci ve 18. yüzyıllarda İngiltere'deki ayaklanmalarda Katolikler öldürüldü. Araplar, Avrupalılar ve Amerikalılar; milyonlarca insanı köleleştirdi, kolonileri

yönetme hakkını gasbetti ve başkalarının mal ve mülklerini çaldı. Kölelik Amerika'da yasaklandıktan sonra onun yerini, zencilere ayırım yapılmasına ilişkin "Jim Crow kanunları" aldı.

Birleşik Devletler; Katolik, Yahudi, çeşitli Protestan mezhepleri, Alman, İtalyan ve İrlandalılar dâhil tüm dinî ve etnik gruplara karşı kanlı ayaklanmalara sahne oldu. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında, yılda ortalama 150 zenci linç ediliyordu. İnsani değerler yaygınlaştıkça etnik şiddet olayları da azaldı. Kanlı ayaklanmalar Avrupa'da 19. yüzyıl ortasından, ABD'deki linç olaylarıysa 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başından itibaren azaldı. 1940 ve 1950'lerdeki münferit vakalar dışında, bu tür olaylar sona erdi.

Fakat ırkçılık; en beğenilen, ilerici ve modern devlet adamlarının dünya görüşünde bile merkezî bir yer tutmayı sürdürdü. Başkan Theodore Roosevelt'in, en az dokuz kez, "En iyi kızılderili ölü kızılderilidir" dediği biliniyor. Başkan Woodrow Wilson, Ku Klux Klan hakkında övücü sözler ediyordu. Onun döneminde; federal hükûmet görevlisi çok sayıda zencinin işine son verildi, beyazların ve siyahların gittiği kafeterya ve sosyal tesisler ayrılıp aralara tel bölmeler kondu. Winston Churchill gençliğinde, kolonilerdeki savaşların "ari ırk" ile "barbarlar" arasında olduğu düşüncesindeydi ve "ilkel kabilelere" karşı zehirli gaz kullanılmasını hararetle savunuyordu.¹⁸² Franklin Delano Roosevelt'in 1944'te Başkan Yardımcılığı ve Yüksek Mahkeme üyeliğine aday gösterdiği her iki kişi de gençliklerinde Ku Klux Klan üyesiydi. Roosevelt; 100.000 den fazla Japon asıllı Amerikan vatandaşını, sırf düşmanla aynı etnik kökenden oldukları için toplama kamplarına gönderdi.

Genetik ilişkimiz olanlara karşı müşfik olmak, onların çıkarlarını savunmak, evrimden dolayı sahip olduğumuz bir eğilim. Bu özellik bizi aynı zamanda; başka aile ve kabile mensuplarına karşı şüphe duymaya, hatta onlara karşı düşman ve saldırgan olmaya da sevk edebiliyor. Kendimizden farklı gruplarla ilişki kurduğumuzda bu içgüdüler devreye giriyor.

Ancak, İrlandalı tarihçi William E. H. Lecky, eğitim ilerleyip medeniyet geliştikçe çıkarlarına saygı duyduğumuz çevrenin de genişlediğini şöyle ifade ediyor:

“Bir zamanlar sadece yakın aile çevremize karşı müşfiktik. Bu çevre; önce içinde bulunduğumuz sınıfı, sonra milletimizi, sonra dost milletleri, sonra tüm insanlığı kapsayacak şekilde genişledi ve nihayet, insanların hayvanlarla olan ilişkileri de bu çevreye dâhil oldu.”¹⁸³

Amerikalı bilim tarihçisi Michael Shermer; başkalarının nasıl düşündüğünü, neler hissettiğini ve bizim düşüncelerimizden nasıl etkilendiğini anlamanın bir yöntemi olarak önerdiği, “karşılıklı değiştirilebilir bakış açıları ilkesi”ni şöyle açıklıyor: “sadece ‘ben, ben olduğum için haklıyım’ düşüncesiyle değil, muhakeme yürüterek ve herkesin hemfikir olabileceği ampirik verilere dayanarak görüş bildirmek.” Bilimsel düşünce yaygınlaştıkça bu yaklaşım da yaygınlaştı. Görüş değiştirmek ve kendinizi karşınızdakinin yerine koyabilmek, çok karmaşık bir zihinsel soyutlama gerektiriyor. Empati derin düşünebilmeyi gerektirir. Hoşgörünün öncülüğünü yapanlar, Aydınlanma Dönemi’nin düşünürleridir. John Locke 1689’da şunları söylüyordu: “İster kâfir ister Müslüman isterse Yahudi olsun hiç kimse, dinî inançlarından dolayı siyasi haklardan mahrum bırakılmamalıdır.”¹⁸⁴

Zekâ konusundaki araştırmalar, insanlığın soyut problemleri çözme yeteneğinin geliştiğini gösteriyor. Üç neslin sorun çözme hızındaki gelişmeleri inceleyerek bu sonuca varan James Flynn’e ithafen bu olguya, *Flynn Etkisi* deniyor. James Flynn’in nesline 2. Dünya Savaşı sonrasında uygulanan IQ testinin [Intelligence Quotient, Zekâ katsayısı testi, (K.G.)] ortalama sonucu, 100 puandı. Test, 1972’de o neslin çocuklarına uygulandığında ortalama sonuç 108 puandı. Yine o nes-

lin torunlarına 2002’de uygulanan testin ortalama sonucuysa 118 puandı.¹⁸⁵ Modernleşen, eğitimi geliştiren ve medyayı kitleselleştirilen tüm kültürlerde benzer eğilimler gözlemlendi. Sorun çözme yeteneğinin en geliştiği alanların, örüntü tanıma ve özgün problemler gibi soyut konular olması ilginçtir.

Psikolog ve bilişsel konular uzmanı Steven Pinker “ahlaki Flynn Etkisi” adlı yeni bir kavram öneriyor. Buna göre, kendi deneyimlerimizden elde ettiğimiz somut sonuçların ayrıntıları, başkalarının görüş açılarını daha iyi anlamamızı sağlıyor. Flynn ve kardeşinin, babalarını ırkçı saplantılarından kurtarmak için uyguladıkları düşünsel deney, bunun bir örneği. İki kardeş, babalarına şu soruyu sordu: “Bir sabah uyandığında derinin renginin siyaha dönüştüğünü görürsen insanlığının azaldığını mı düşünürsün?” Babaları bu soruyu, hiddetle şöyle cevapladı: “Bu çok aptalca bir şey; insan derisinin bir gecede siyaha dönüşmesi bugüne kadar duyulmuş değil.” Babaları aptal değildi. Fakat son derece katı bir düşünce tarzının dar kalıpları içinde sıkışıp kalmıştı; farazi durumların sonuçlarını düşünmesine, bunlardan yeni seçenekler çıkarmasına ve ahlak anlayışını gözden geçirmesine imkân yoktu.¹⁸⁶

Serbest pazar ve artan zenginlik, hoşgörü artışını destekleyen diğer iki unsurdur. Voltaire’in, Londra Kraliyet Borsasında yaptığı bir konuşmada belirttiği gibi; Yahudi, Müslüman ve Hristiyanlar, birbirleriyle alışveriş yapar ve onlara göre tek kâfir, iflas edendir. Adam Smith ve diğer klasik iktisatçılar, ekonominin sıfır toplamı bir oyun olmadığını gösterdi. Karşılıklı rıza olmadan alışveriş yapmak mümkün değildir; her iki tarafın da kazanç sağlamadığı bir alışveriş yapılamaz. Yabancı karşıtlığına, dinî ve etnik azınlık düşmanlığına, ticari ilişkilerde yer yoktur.

Serbest pazar ve serbest ticaretin feodal ilişkileri kopardığına ve milliyetçi duyguları yok ettiğine dair, “tutucuları tasalandıran” şu cümlelere, *Komünist Manifestosu*’nda yere verenlerin Karl Marx ve Friedrich Engels olduğunu unutmayalım:

“Eskiden kalma saygıdeğer ön yargı ve düşüncelerle yüklü trenin başını çektiği tüm sabit ve donmuş ilişkiler savrulup gitti. Yeni oluşanlar da kemikleşmeden tarihe gömülüyor. Katı olan her şey eriyip buharlaşıyor, kutsal olan her şey dünyevileşiyor ve insan-
noğlu nihayet ayılıp hislerinden sıyrılarak hayatın gerçekleriyle ve diğerlerinin bakış açılarıyla yüzleşiyor.”¹⁸⁷

Harvardlı iktisat tarihçisi Benjamin Friedman’ın araştırmalarının sonuçları; Birleşik Devletler ve Avrupa’daki iktisadi gelişme dönemlerinde hoşgörü, açıklık ve hak eşitliğinin geliştiğini gösteriyor. Bu olgu kısmen; çoğunluğun, azınlığın önüne engeller çıkarılmaması gerektiğine inanmasından kaynaklanıyor. Buna karşılık iktisadi gelişmenin yavaşladığı dönemlerde; hoşgörüsüzlük, ayrımcılık ve ırkçılık artıyor. Çünkü kaynakların kısıtlı olduğu konjonktürlerde, bir grubun başarısı diğerlerine tehdit olarak algılanıyor.¹⁸⁸

Uzun süreler içinde küresel değerlerdeki değişimleri inceleyen siyasi iktisatçı Ronald Inglehart da benzer sonuçlara varıyor:

“Yüksek baskı altındaki fertler, katı ve öngörülebilir kurallar bulunmasını ister. Kendilerini tehlike içinde hissettiklerinden; neler olabileceğini, çok az hata payıyla ve mümkün olduğunca kesinlikle öngörebilmek isterler. Maddecilik sonrası görüşte, olanların bakış açısı tamamen farklıdır. Onlar daha güvenli bir ortamda yetiştikleri için, daha çok belirsizliğe tahammül edebilir ve katı dinî kuralların oluşturduğu mutlak güvenlik ortamına daha az ihtiyaç duyarlar. Topluma hâkim olan değer yargılarına ay-

kırı davranışlarda bulunabilmek; baskı altındaki bir kişiye kıyasla, kendisini güvende hisseden bir birey için daha kolaydır.”¹⁸⁹

Birleşik Devletler’deki ayrımcılık karşıtı siyasi haklar hareketinin 1960’lı yıllarda başarıya ulaşması tesadüf değildi. O yıllara gelindiğinde insanlar, yirmi yıl süren bir hızlı iktisadi gelişme döneminden sonra daha iyi bir hayata sahipti. 1900’den o yıllara kadarki dönemde, ortalama yaşam beklentisi süresi otuz yıl artmış ve okuryazarlık da yüzde 55’ten yaklaşık yüzde 90’a yükselmişti. Söz konusu yirmi yıllık dönemde, siyahi Amerikalılar arasındaki sefalet oranı yüzde 75’ten yüzde 40’a gerilemişti. Siyahi sporcu ve sanatçılar artık, popüler kültürün önde gelenleri arasındaydı.¹⁹⁰

Köleliğin ilga edilmesinden sonra Güney eyaletlerinde hükûmet eliyle siyahlara karşı uygulanan çağ dışı ve dayanılması zor boyutlardaki ayrımcılık ve hak mahrumiyetlerini sürdürmek, artık mümkün değildi. Bu Amerikan türü apartheid, şöyle anlatılıyordu:

“Tramvaylarda, otobüslerde, trenlerde, okullarda, bekleme odalarında, lokantalarda, otellerde, pansiyonlarda, sinemalarda, mezarlıklarda, parklarda, mahkeme salonlarında, umumi tuvaletlerde, su çeşmelerinde ve bilumum kamusal mekânlarda, zencilerle beyazların yerleri ayrıldı. Ayrımcılık iptilası o kadar ilerlemişti ki Oklahoma’da, zenciler ve beyazların umumi telefonları ayrılmış; Florida ve Kuzey Karolina’da, zenci öğrencilerin kullandığı kitapların ertesi yıl beyaz öğrencilere verilmesi yasaklanmıştı. Çılgınlığın zirve yaptığı yer, Georgia Eyaletinin Macon kasabasıydı. Burada zenciler ve beyazlar için ayrı yollar inşa edilmesi önerilmiş; bu öneri, sırf

yüksek maliyeti nedeniyle reddedilmişti."¹⁹¹

İrk ayrımcılığının ilga edilmesi için federal hükûmet bazı adımlar atmıştı. Başkan Truman döneminde, orduda ve federal hükûmete memur alımında ayrıma son verilmişti. Yüksek Mahkeme 1954'te, kamu okullarındaki ırk ayrımını anayasaya aykırı bularak bu uygulamayı sona erdirdi. Buna karşı direnen Arkansas Eyalet Valisi, dokuz zenci öğrencinin Little Rock Central High adlı okula girişini engellemek için Millî Muhafızları çağırdı. Başkan Eisenhower bunun üzerine federal askerî kuvvetleri okula sevk ederek öğrencileri koruma altına aldı.

Fakat ırklar arasında eşitliği sağlama yolundaki en büyük adımlar, zenci Amerikalıların siyasi haklar hareketince atıldı. 1 Aralık 1955 günü, Rosa Parks adında 42 yaşındaki bir zenci kadın, Alabama Eyaleti Montgomery kasabasında bindiği otobüsün arka kısmında siyahlar için ayrılan bölümde oturmayı reddetti. Günün sonunda çok yorgun olduğunu öne süren Parks, polis tarafından tutuklanıp hapse atıldı.

Siyahi camianın liderleri bunun üzerine otobüs boykotu başlattı. Yirmi altı yaşındaki, hitabeti güçlü, Baptist vaiz Martin Luther King Jr., hareketin sözcülüğüne getirildi. Boykotu yasaklayan eyalet kanunlarına muhalefetle suçlanan King, para cezasına çarptırıldı. Fakat bu ceza onu hedefinden döndüremedi. İlerleyen yıllarda King; on dört kez hapse girecek, bıçaklanacak, evi yakılacak, kaldığı motel bombalanacaktı. King bunlara hiç aldırmadan sivil itaatsızlık kampanyasını barışçıl biçimde sürdürdü. Henry David Thoreau ve Mahatma Gandhi onun ilham kaynaklarıydı. King sık sık; Jefferson'un, tüm insanların eşit doğduğu ve doğuşlarından itibaren geri alınamayacak haklara sahip olduğu yolundaki idealini ve bu idealin zencileri de kapsadığını anlatıyordu. King, sonunda suikasta kurban gitti.

Hareketin düzenlediği sakin ve vakur gösteriler, süre-

li olarak saldırıya uğruyordu. Güneyli gaddar belediye başkanları ve şerifler, bu saldırılara öncülük ediyor ve Ku Klux Klan'ın göstericileri dövmelerine göz yumuyordu. Ne var ki bu vahşet televizyonlar vasıtasıyla tüm Amerikalıların gözleri önüne serildikçe siyasi haklar hareketinin destekçileri de artıyor, kazanımlar birbirini izliyordu. Haziran 1956'da bir federal mahkeme, otobüslerdeki ayrımcılığa son verdi. Başkan Lyndon Johnson; ayrımcılığı yasaklayan Yurttaşlık Hakları Kanunu'nu 1964'te, Siyasi Haklar Kanunu'nu da 1965'te imzaladı. Güney eyaletlerinde zenci Amerikalıların oy vermesini önlemek için yıllardır uygulanan zulüm de böylece sona erdi.

Davranışlardaki değişimler, bu gelişmelerin hem tetikleyicisi hem de sonucuydu. Irklar arası evliliği onaylayan beyaz Amerikalıların oranı 1950'lerin sonlarında sadece yüzde 5'ti. Bu oran 1980'lerin sonuna gelindiğinde yüzde 80'e çıkmıştı. Kırklı yıllarda beyaz Amerikalıların yüzde 60-70'i, siyah ve beyazların okullarının ayrı olmasını savunuyordu. Altmışlı yıllara gelindiğinde bile beyaz Amerikalıların neredeyse yarısı, komşu eve zenci ailenin taşınması hâlinde evlerinden taşınacaklarını söylüyordu. Günümüzde artık böyle düşünenler yok.¹⁹²

Son zamanlarda meydana gelen en büyük ideolojik kaymalardan biri, ırklar arası flörtün kabul görmesidir. 1987'de Amerikalıların yüzde 48'i bunu hoş görürken yüzde 46'sı karşıydı. 2012'ye gelindiğinde hoş görenlerin oranı yüzde 86'ya çıkmıştı. Fakat bu konuda da nesiller arası görüş farkı var; 65 yaş üstündekilerin yüzde 65'i nesiller arası flörte olumlu baskarken 18-29 yaş grubunun yüzde 95'i bunu tasvip ediyor.⁹³

Ne yazık ki demokrasi her zaman hoşgörü getirmiyor; çünkü çoğunluk, sahip olduğu gücü kullanarak azınlıklara karşı genellikle ayrımcılık yapıyor. Ön yargıların yaygın olması hâlinde, fakir ülkelerde demokrasiye geçişten sonra ayrımcılık artabiliyor. Öte yandan zenginleşme, eğitim ve özgür tartışma ortamı, bu konuda fark yaratabiliyor. Sömürgeciliğin azalma-

sı ve ABD'deki siyasi haklar hareketinin altmışlı yılların ortalarında başarıya ulaşmasıyla birlikte ayrımcılık da azalmaya başladı. Müreffeh demokrasilerdeki azınlıklar, bu başarıdan cesaret alarak hak talep etmeye başladı.

Victors Asal ve Amy Pate adlı iki siyaset bilimci, 1950'den bu yana, 124 ülkedeki 337 etnik azınlık grubuna uygulanan ayrımın zamanla değişimini inceledi. Tespitlerine göre geçtiğimiz yüzyılın son yarısında, azınlıklara saygı bir "küresel norm" hâline geldi. 1950'de ülkelerin yüzde 44'ünde en az bir etnik azınlık grubuna karşı siyasi ayrımcılık içeren politikalar uygulanıyordu. Bu oran 2003'te yüzde 25'e inmişti. 1950'de, etnik azınlıklara karşı iktisadi ayrımcılık içeren politikalar uygulanan ülkelerin oranı yüzde 32 iken bu oran 2003'te yüzde 14'tü. Asal ve Pate'nin vardığı sonuç şu: "Bölgeler arasında farklılıklar olmakla birlikte, resmî ayrımcılık dünya genelinde azalmıştır. Altmışlı yılların sonlarında Batılı demokrasilerde başlayan bu eğilim, 1990'larda dünya geneline yayılmıştır."¹⁹⁴

Nefret suçları hâlâ çok yaygın. 11 Eylül İslamcı terörist saldırısını izleyen dönemde, Batılı ülkelerdeki birçok Müslüman taciz edildi ve camilere saldırıldı. Fakat tarihe kayıt düşme bakımından en önemli olan husus şu: Böyle bir saldırı olması hâlinde dünyanın başka bölgelerinde yönetimlerin ve toplumun çoğunluğunun da desteğini alabilecek, İslam karşıtı, geniş çaplı ayaklanmalar olmadı. Bugün tüm gelişmiş ülkelerde nefret suçlarına karşı amansız bir mücadele yürütülüyor.

Bu aşamaya gelinmesi uzun zaman aldı fakat hoşgörü ve saygının bu kadar yaygınlaşmasından sonra, geri gidiş artık mümkün değil. Katolikler veya Afrikalıların da esasen bireysel haklara sahip insanlar olduğunu düşünmeye başladığınızda hoşgörüsüz bir görüşe sahip olmanız mümkün değildir. Bir yüzyıldan daha kısa bir süre önce, dünyanın en zengin ve en iyi eğitilmiş nüfusa sahip ülkelerinden birinde meydana gelen Soykırım, bunun hâlâ mümkün olabileceğini gösteriyor. Açıklık, refah ve güvenlik, hoşgörüyü yol açabildiği gibi

bunlardan geri gidiş olması hâlinde yeni ihtilaflar ve düşmanlıklar da doğabilir. Yakın tehdit ve başka grupların şeytanlaştırılması, evrimsel içgüdülerimizi tetikleyerek güvenliği kendi grubumuz içinde aramamıza ve başkalarına karşı saldırgan davranmamıza yol açabilir.

2. Kadın hakları

Yazılı tarihin büyük bölümünde kadınlar; evlenen kadar babalarının, evlendikten sonra da kocalarının mülküydü. Evlenme törenlerinde gelinin, babası tarafından damada teslim edilmesi bu olguyu çok iyi simgeler. Kadınların; oy verme, mülkiyet, eğitim ve evleri dışında çalışma gibi sosyal hakları yoktu. Hatta taşınabilir mal gibi alınıp satılabilirlerdi.

Erkek, kendisine ait olduğunu düşündüğü her şeyi denetim altında tutma eğilimindedir. Bunun kökü çok eskilere gider. Kadınlara karşı olan tutum bundan kaynaklanır ve dışımızdakilere karşı olan düşmanlığımızın bir başka tezahürüdür. Hemen hemen tüm toplumlarda erkekler, doğurganlık çağındaki kadınların cinselliğini denetim altında tutma eğilimindedir. Peçe taktırma, yaşlı kadınların genç kızlara eşlik etmesi, örtünme, ayakları bağlama ve hapsetme, bu amaçla kullanılan yöntemlerdendir. Kadınlar, bekâret kemeri takmaya ve genital bölgelerini sünnet ettirmeye zorlanmıştır. Evlilik konusunda söz hakları yoktur. Orta Çağlarda Hristiyan Kilisesi, yedi yaşındaki kızların kiminle evlendirecekleri konusunda ailelerin taahhütte bulunmasına cevaz vermiştir. Tayvan'da, ailelerin müstakbel gelinlerini çocuk yaşta evlat edinip ona göre yetiştirmeleri dahi âdettendi.

Erkeklerdeki bu mülkiyet psikolojisi, zinanın tanımını da etkilemiştir. Tüm kültürlerde zina, kadının evlilik ahdini ihlal etmesi –yani bir tür mülkiyet gaspı– olarak tanımlanır. Kadının sadakatsizliği, her zaman boşanma sebebidir; fakat bu, erkek için pek ender geçerlidir. İhanet; karısını öldüren erkeklere uygulanacak ceza indirimi için sadece Anglo-Amerikan

örf ve âdet müşterek hukuğunda değil aynı zamanda Kıta Avrupası, Amerika Yerlileri, Şark, Afrika ve Melanezya hukuklarında da geçerli nedendir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar Anglo-Amerikan örf ve âdet müşterek hukuğunda kocanın, ihanet ettiğini öğrendiği karısını hapsedme ve ona istediği gibi tecavüz etme hakkı vardı. Kocasından kaçan kadınlara yataklık eden akrabalar, sevgilisiyle kaçan eşe yataklık etme suçunu işlemiş sayılırdı.¹⁹⁵

Aydınlanma'yla birlikte, kadınlara karşı sergilenen tutumlar da değişmeye ve kadın hakları ilk kez sistematik olarak savunulmaya başladı. Helvétius ve Condorcet gibi düşünürler kadın haklarını savundu. Bu iki düşünür, kadın ve erkek arasındaki düşünme ve davranış farklarının doğuştan olduğu yolundaki görüşe şiddetle karşı çıktı. Onlara göre bu farklar, kadınlara karşı ayrımcılıktan kaynaklanıyordu. Herbert Spencer adlı düşünür, kimin daha fazla hakka sahip olduğu konusunda akli yetenekler bir ölçü ise daha zeki kadınların daha çok hakka sahip olması gerektiğini savunuyordu.

Faydacı İngiliz düşünür Jeremy Bentham, 1780'lerde bile kadınların özgürlük ve oy hakkına sahip olmasını savunuyordu; çünkü kadınlar da kendilerine özgü çıkarlarının ne olduğu konusunda karar vermede en yetkili olması gereken bireylerdi. Bentham'a göre, ailelerce kararlaştırılan evlilikler esaretti ve kadınların boşanma hakkı olmalıydı. Bentham'ın en kalıcı etkisi, öğrencisi John Stuart Mill'e aşıladığı görüşlerdi. Mill, kadın hakları konusundaki tartışmaları çok daha ileri aşamaya taşıdı.

Oy verme, meslek sahibi olma ve mülk edinme hakları dâhil, kadınların erkeklerle tam anlamda eşit olmasının ilk savunucularından biri, İngiliz yazar Mary Wollstonecraft'dı. Geçimini, yazarlıktan kazandığı gelirle sürdüren bu kadının herhangi bir asil sponsoru yoktu. Bu, bir kadın için çok olağan dışıydı.

Wollstonecraft'ın 1792'de yayımladığı *A Vindication of the Rights of Women* [*Kadın Haklarına Dair Bir Savunma*,

(K.G.)] adlı kitap, feminist bilimsel eserlerin ilklerindendir. Wollstonecraft; kadınların alay konusu edilmesi yerine zihinlerinin gelişmesi, çocuklarına daha iyi annelik yapabilmeleri ve kocalarına daha iyi bir eş olabilmeleri için eğitilmelerini talep ediyordu. Ayrımcılığın; sadece kadınları geri bırakmakla kalmadığını, medeniyetin gelişmesini de sekteye uğrattığını, şu sözlerle dile getiriyordu: “Bebekliklerinden beri güzelliğin asaları olduğuna inandırılan kadınların; zihinleri de vücutlarına göre şekillendi, yaldızlı bir kafes içinde kapanıp kaldı ve sadece bu hapishaneyi süslemeye odaklandı.”

On sekizinci yüzyılın Batı dünyasında okuma patlaması oldu. İnsanlar roman okumaya başlayınca roman kahramanlarının hikâyelerini de kendi ağızlarından öğrendi. Okurlar; kadınların hikâyelerini, duygularını, ıstırap ve neşelerini, böylece kendi ağızlarından duydu. Rousseau ve Samuel Richardson gibi, kitapları çok satan yazarların kahramanlarının bazıları kadındı. Bu kitapları okuyan erkekler; kadınların dünyasını, onların mutluluklarını ve ailelerin zoruyla yapılan evliliklerin yol açtığı hüznüleri, hayal etmeye başladılar. İzleyen yıllarda Charles Dickens, yetimlerin ağzından yetimhaneleri ve Herman Melville, kırbaçlanmanın denizciler için ne demek olduğunu anlattı; *Tom Amcanın Kulübesi* adlı romanı okuyanlar, köleliğin gerçekleriyle yüz yüze geldi. Romanların, insanların kendilerini başkalarının yerine koymasını ve başka sınıf, cinsiyet ve etnik kökenden olsalar bile onlarla empati kurmalarını kolaylaştırdığını; bu nedenlerle de başkalarına daha çok sempatiyle bakmaya başladıklarını söylemek mümkün.

On dokuzuncu yüzyıldaki bu verimli döngü, engelleri kaldırmaya başladı. Kadın hakları hareketi, fırsatları ve eğitim imkânlarını genişletti. İnsanlar bu suretle kadınların da erkekler kadar yetenekli olduğunu gördükçe onlara karşı eşit muamele yapılması eğilimi de güçlendi. Kadınların entelektüel ve finansal kaynaklara erişimi arttıkça mücadeleleri daha da güçlendi.

Kadın hakları savunucularının ilham kaynağı genellikle, başka alanlardaki özgürlükler için verilen mücadelelerdi. Birçoğuna göre, kadınlarla esirlerin durumu arasında benzerlikler vardı. Her iki grup da taşınabilir mal muamelesi görüyordu, haklarına sahip olmadıkları için benzer kısıtlamalara tabiydi. Elisabeth Cady Stanton ve Lucretia Mott adlı iki Amerikalı kadın, 1840'da Londra'da toplanan Dünya Kölelik Karşıtlığı Konvansiyonuna delege olarak katılmak üzere Londra'ya gittiklerinde erkek liderler tarafından hoş karşılanmadılar. Kadınların siyasi faaliyetlere katılması kimine göre Hristiyanlığa aykırıydı; bazılarıysa Britanya'nın gelenekleri içinde böyle bir âdet olmadığını savunuyordu. Konu, insan haklarının öncüleri arasında uzun süreyle tartışıldı. Sonuçta bu iki kadının, söz hakkı olmaksızın ve perdeyle ayrılmış bir bölümde oturmak suretiyle kongreyi dinlemelerine izin verildi.

O akşam Great Queen Caddesi'ndeki yürüyüşleri sırasında Mott ve Stanton, kadınların özgürleşebilmesi için yürütülen hareketin çok daha güçlü bir kurumsal yapıya sahip olması gerektiği konusunda mutabık kaldılar. New York eyaletinin Seneca Falls kentinde, 300 delegenin katılımıyla 1848'de toplanan kadın hakları konvansiyonu, bu kararın ilk sonucuydu. Konvansiyon sonunda yayımlanması kabul edilen "Duygular Beyannamesi" adlı belge, Amerikan İstiklal Beyannamesi'nin izlerini taşıyordu. Bu belgede yer verilen hususlar, izleyen yıllardaki feminist mücadelenin temelini oluşturdu. Kadınların; kocalarına tabi olmamaları, oy hakkına sahip olmaları, eğitim görüp iş sahibi olabilmeleri gibi talepler, bu belgede yer aldı. Oy hakkı, konvansiyonda en çok tartışılan konuydu. Katılımcılar arasında bulunan kölelik karşıtı hatip Frederick Douglass'ın ateşli konuşmasıyla yaptığı savunma sonunda, bu konunun da sonuç belgesinde yer alması kararlaştırıldı.

O tarihlerde sadece en aydın eyaletlerde kadınlar, kocalarının ölümü veya kötürüm kalması hâlinde kalan mal varlığını yönetme hakkına sahipti. Konvansiyondan bir yıl sonra

Tennessee Eyalet Meclisi, evli kadınların mülk edinme hakkı olmadığını kararlaştırdı; gerekçe, evli kadınların bağımsız ruh sahibi olmamasıydı. Konvansiyonun sonuç belgesinde yer verilen görüşler ihtilaflara yol açtı, geniş tartışmalar başlattı. *Oneida Whig* adlı gazete, bu konuda şunları yazıyordu:

“İndirilen bu darbe, kadınlık tarihi boyunca görülen en şok edici ve en gayritabii olaydır. Kadınlar oy verme ve kanun yapmada ısrarlı oldukları takdirde; yemeklerde ve şöminelerin karşısında biz centilmenlerin yanında kim oturacak, çorap söküklerimizi kim diyecek.”¹⁹⁶

İsveç, kadın haklarının öncülerindendir. Bu ülkede yapılan reformların zaman çizelgesi, bu hakların Batı dünyasında kabul edilmesinin ne kadar uzun sürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir. 1845’e kadar, kız çocukların erkek çocuklarla eşit miras hakkı yoktu. Ticaret ve zanaat meslekleri; 1845’te bekâr kadınlara açıldı, 1864’te bu alanda eşit haklar tanındı. Kadınlar; 1853’te ilkokul öğretmeni olma, 1870’te üniversitede okuma hakkını kazandı. 1858’de bekâr kadınlara, başvurdukları takdirde yasal reşit olma hakkı verildi. Evli kadınlar 1870’lerde kendi gelirlerini yönetme hakkını kazanmalarına rağmen, yasal reşit olma hakkı onlara ancak 1921’de tanındı. Aynı yıl, İsveçli kadınlar genel seçimlerde ilk kez erkeklerle eşit statüde oy kullandı.

Eşit oy hakkı mücadelesini barışçıl yöntemlerle yürüten çok sayıda cesur kadının yanında, bu hareketin bir de militan kanadı vardı. Bu kanadın Britanya’daki öncülerinden Emmeline Pankhurst, babasının şu sözlerine kulak misafiri olmuş ve çok etkilenmişti: “Ne yazık ki erkek olarak doğmadı.” 1903’te kurduğu grupla Pankhurst, eylemli mücadeleye doğrudan girdi. Grubun üyeleri; birçok kez gözaltına alındı, açlık grevlerinde ağızlarından zorla beslendi. Uyguladıkları

şiddet içeren eylemler sayesinde seslerin duyurabildikleri gibi, birçok çevrenin sempatisinin kaybedilmesine de sebep oldular. Birinci Dünya Savaşı başladığında eylemlere son verilip savaş faaliyetlerini desteklenmeye başlayınca kamuoyunun bu harekete desteği arttı. Cepheye giden erkeklerin işlerini devralan kadınların başarıları görüldükçe kadın erkek eşitliği konusu pekişmeye başladı. Kadınlara 1918'de kısmen, 1928'de tamamen eşit oy hakkı tanındı.

Atlantiğin diğer kıyısında da benzer gelişmeler yaşandı. 1919'da Amerikan Anayasası'na eklenen, kadınlara eşit oy hakkı tanınmasına dair 19. madde, 1920 yaz aylarında ateşli bir şekilde tartışılıyordu. Maddenin yasalaşabilmesi için en az otuz altı eyalet meclisince onaylanması gerekiyordu. Ancak, o tarihte sadece otuz beş eyalet meclisi maddeyi onaylamıştı. Tennessee Eyalet Meclisinin bu konudaki özel oturumu bu nedenle çok önemliydi. Oylama 48-48 eşit iken 24 yaşındaki Harry T. Burn, son oyu kullandı. Burn, tasarıya karşı olduğunu daha önce duyurmuştu. Fakat o sabah annesinden aldığı mektuptan sonra kararını değiştirdi; annesi, olumlu oy kullanmasını ısrarla talep ediyordu. Böylece, kadınların eşit oy hakkı ABD'de kıl payıyla tanındı.

Siyasi haklar hareketini örnek alan kadın hakları hareketi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'da yükselişe geçti; kadını meta olarak gören kanunlar birbiri ardına yürürlükten kaldırıldı. Boşanma kanunlarındaki kadın erkek eşitsizliği büyük ölçüde giderildi. 1973'ten itibaren, eşini zorla evde tutan kocalar, kanunlarda insan kaçıran kişi olarak kabul edildi. Aldatan eşini veya onun sevgilisini öldüren kocalara, hafifletici sebepten dolayı ceza indirimi uygulanmasına son verildi. Şiddet uygulayan kocasından kaçan eşin sığındığı ailesinin *suça yataklık yapmakla* suçlanması, kanunlardan çıkarıldı.

Yine bu dönemde, doğum kontrolü utanç verici bir şey olmaktan çıktı. Altmışlı yıllarda icat edilen doğum kontrol hapıyla birlikte, evlilik öncesi cinsel ilişkiye bakış değişmeye başladı. Çocuk aldırma hakkı; 1967'de Britanya'da, 1973'te

Birleşik Devletler’de teminat altına alındı. Cinsel ilişki hakları hareketi, nispeten yeni bir kavram. Evlilik içi tecavüz, 1967’ye gelen kadar hiçbir Amerikan eyaletinde suç sayılmıyordu. Bu eylem Fransa ve Finlandiya’da 1994, Almanya’da 1997’den itibaren suç sayıldı.

1984’te kurulan, İngiltere ve Galler Ceza Kanunlarını İnceleme Komitesinin cinsel ilişkiye zorlanan eşler konusundaki görüşü şöyleydi: “Bu eylem, evliliğin yürümekte olduğunu gösterebilir. Fakat yine de kendine özgü, çok ağır bir suç olan ırza geçmeyle uzaktan da olsa benzerliği yoktur.” Komite, bu tür olayların kovuşturulmasının, “evliliğin geçmişinin hiç de eğitici olmayan, karmaşık bir biçimde sorgulanmasını gerektireceği ve bunun sonucunda çiftlerin birbirlerinde tamamen kopabileceği” görüşündeydi.¹⁹⁷ Sonuçta, evlilik içi ırza geçmenin suç olduğu; İskoçya’da 1989, İngiltere ve Galler’de 1991’de kabul edildi.

Kadın özgürlüğü hareketi; 20. yüzyılda Latin Amerika, Rusya ve Çin’e de yayıldı. Doğum kontrolü, ne zaman ve hangi sıklıkla doğum yapacakları konusunda kadınları özgürleştirdi. Kadınlar, birçok ülkede iş gücünün ayrılmaz bir parçası olarak görülmeye başlandı. Yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde kanunlarla kadınlara ayrımcılık uygulayan pek az ülke kalmıştı.

1900 yılı itibarıyla sadece Yeni Zelanda’da kadınların oy hakkı vardı. Bu hak Fransa’da 1944, İtalya’da 1946 ve İsviçre’de 1971’de tanındı. 2015’e gelindiğinde kadınların tamamen siyasa dışında tutulduğu iki ülke vardı: Suudi Arabistan ve Vatikan. O yıl içinde Suudi Arabistan’da, kadınlara yerel yönetim seçimlerinde aday olma ve oy kullanma hakkı tanındı. Bu bir ilk adımdı. Ülkenin kadın düşmanı kanunlarına göre, kadın adaylar erkeklere ancak bir tel örgü arkasından hitap edebilirlerdi, fotoğraflarını kullanmaları yasaktı. Ve tabii, kadın adayların toplantılara veya seçim sandıklarına giderken otomobil sürmeleri hâlâ yasaktı.

World Economic Forum tarafından 2015 yılında 142 ülke

taranarak hazırlanan Küresel Cinsiyet Ayrım Endeksinde [The Global Gender Gap Index, (K.G.)] yer alan veriler, hem bu konuda kaydedilen gelişmeyi hem de daha neler yapılması gerektiğini gösteriyor. Küresel ölçekte bakıldığında kadın ve erkek arasındaki açığın; sağlıkta yüzde 95, eğitimde yüzde 96 oranında kapandığı görülüyor. Buna karşılık, iktisadi alandaki açık ile siyasetteki açık ancak yüzde 59 ve yüzde 23 oranında kapatılabilmiş.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Örgütü [UNDP, (K.G.)] tarafından kullanılan Cinsiyet Eşitsizlik Endeksi [Gender Inequality Index, (K.G.)], refah ve kalkınmanın kadın erkek eşitliği üzerindeki önemini gösteriyor. Bu endeks; sağlık, okuryazarlık, siyaset ve iş gücü piyasasındaki kadın erkek eşitsizliğini ölçüyor. Bu bileşik endek değerinin sıfır olması, o ülkede kadın erkek arasında tam eşitlik olduğunu gösteriyor. Esasen Batılı ülkelerden oluşan “Çok Yüksek İnsani Gelişme” [Very High Human Development, (K.G.)] düzeyine ulaşmış ülkeler için bu endeksin ortalaması 0,197’dir. Buna karşılık, bu ortalama değer “Yüksek İnsani Gelişme” düzeyindeki ülkeler için 0,315, “Orta İnsani Gelişme” düzeyindeki ülkeler için 0,513 ve çoğunluğunu Sahraaltı Afrika ülkelerinin oluşturduğu “Düşük İnsani Gelişme” düzeyindeki ülkeler için ise 0,587.¹⁹⁹

Bazı bölgelerde kadın haklarında yeterli gelişme sağlanamadı. Ev içi şiddet; Latin Amerika ülkelerinin yüzde 94’ünde, Asya ülkelerinin yüzde 51’inde, Sahraaltı Afrika ülkelerinin yüzde 35’inde, Arap ülkelerinin yüzde 25’inde yasaklandı. Evlilik içi tecavüz olaylarında sağlanabilen gelişme de çok düşük ve bu eylemi yasaklayan ülkelerin oranı; Latin Amerika’da yüzde 18, Asya’da yüzde 19, Afrika’da yüzde 12,5 ama bu eylem hiçbir Arap ülkesinde suç sayılmıyor.²⁰⁰

Kadınların cinsel organlarının sünnet edilmesi; Afrika, Asya ve Afrika’daki bazı gruplar arasında asırlardır yaygın. Bugün ise Birleşmiş Milletler tarafından insan hakkı ihlali olarak tanımlanıyor ve sadece 29 Afrika ülkesinde uygulanı-

yor. Oralarda bile inişte. Bu ülkelerdeki kadınların üçte ikisi ve erkeklerin buna yakın bir oranı, bunun yasaklanmasına taraftar. Bugün bir kız çocuğunun cinsel organlarının sünnet edilme ihtimali otuz yıl öncesine göre üçte iki oranında azalmış durumda. Âdet, kentli ve daha müreffeh nüfus gruplarında yok oluyor. Geçen otuz yıl içinde Kenya ve Gana gibi ülkelerdeki düşüş, yüzde yetmiş beş civarında. Fakat bu 29 ülkede nüfus hızla arttığı için, cinsel organları sünnet edilen kız sayısı da artıyor. Cibuti, Mısır ve Somali'deki kadın nüfusun yüzde 90'ı, hâlen bu uygulamanın tehdidi altında yaşıyor.²⁰¹

Kadın karşıtlığı; birçok ülkede, özellikle Arap ülkelerinde hâlâ belirgin biçimde yaygın. Mısır, Irak, Ürdün ve Fas gibi ülkelerdeki nüfusun yüzde 80-90'ı, kadınların *her zaman* veya *genellikle* kocalarına itaat etmesi gerektiğine inanıyor. Nüfusun yüzde 65-80 arasındaki bölümü, erkek çocukların miras hakkının kız çocuklardan daha fazla olduğunu savunuyor.²⁰² Teselli bulunacak tek husus, yakın geçmişte *dünya nüfusunun çoğunluğunun* bu görüşte olduğuydu.

Nesiller ilerledikçe kadın hakları konusundaki tutumlar da daha ilerici nitelikler kazandı. Psikolog Jean M. Twenge yaptığı bir çalışmada Amerikalılara, kadınların kocalarına itaat etmeleri konusunda sorular yöneltti. Sorular esasen, *kadınların birincil görevinin iyi bir eş ve anne olmak mı yoksa kadınlar da erkeklerle eşit haklara sahip mi* kapsamındaydı. Sonuçlar, bugünün erkeklerinin yetmişli yılların kadınlarından daha feminist olduğunu gösteriyor.²⁰³ 1987'de bile Amerikan erkeklerinin sadece yarısı, eşine kemer veya sopayla vurmanın yanlış olduğu görüşündeydi. Bu oran, on yıl sonra yüzde 86'ydı.²⁰⁴

Kadın hakları hareketinin her ülkede kahramanları var. Bunların bazılarının hikâyeleri gerçekten şaşırtıcı. Ukrayna asıllı Avusturyalı Beate Sirota, 1929'da altı yaşındayken ailesiyle birlikte Japonya'ya göç etti. On sene sonra, eğitimi için Kaliforniya'ya gönderildi fakat harp çıkınca ailesiyle irtibatını kaybetti. Barış sağlanınca Amerikan ordusunda tercüman olarak Japonya'ya döndü; amacı ailesini bulabilmektir. Amerikan

ordusunun birincil görevlerinden biri, yedi gün içinde yeni bir anayasa hazırlamaktı. Sirota bu çalışmada görevlendirildi. İnsan hakları alt komitesindeki tek kadın olduğu için, kadın hakları bölümünü yazmakla görevlendirildi.

Sirota'nın bu konu için en uygun kişi olması, tamamen bir tesadüftü. Japonya'da yaşarken Japon kadınların nasıl meta olarak muamele gördüğünü, kocalarının arkasında yürümek zorunda olduğunu görmüş; kadınların, taşınabilir mal gibi alınıp satılmalarından yakınmalarını duymuştu. O nedenle, kadınlara oy hakkı tanınmasıyla yetinilmesi kabul edilemezdi, toplumsal faaliyetlere katılım için kadınların erkeklerle tamamen eşit olması gerekiyordu.

Sirota, tanınacak hakların yanlış yorumlanmaması ve sabote edilmemesi için, metinlerin sahih bir hukuk diliyle yazılması gerektiğini anlamıştı. Temin ettiği bir ciple kütüphaneleri dolaşıp diğer ülkelerin bu konudaki anayasa maddelerinin nasıl bir dille yazıldığını inceledi. Birkaç gün uykusuz kaldıktan sonra, kadın erkek eşitliği konusunda iki eşsiz madde yazmıştı. Maddelere göre; eşini seçme, boşanma, mülk edinme ve miras hakları bakımından, kadınlar ve erkekler tamamen eşitti. Yirmi iki yaşındaki bu girişken kadın sayesinde, o tarihte Amerikan anayasasında bulunmayan maddeler Japon anayasasına girmişti.

Çalışmalar gizli olduğu için Sirota, bu konuda uzun süre sessizliğini korudu. Genç yaşının ve cinsiyetinin gericiler tarafından bu maddeler aleyhine kullanılmasından endişe ediyordu. Fakat 1980'li yıllarda konuşmaya başlayınca anında Japonya'da ün kazandı. Japon hükûmeti üstün katkılarından dolayı onu Kutsal Hazine nişanıyla onurlandırdı. Daha sonra Japonya'yı her ziyaretinde onu gören Japon kadınları, gerçekleştirdiği devrim için gözyaşlarıyla ona şükranlarını sundu.

3. Eş Cinsel hakları

Martin Luther King, 1963 Ağustos ayında Washington D.

C'de "Bir rüyam var" diyen ünlü konuşmasını yaparken onu dinleyen 250.000 kişi arasında, beyaz derili altı adam vardı. Taşıdıkları pankarta göre, Mattachine Society adlı adı duyulmamış bir eş cinsel grubunun mensubuydular. Onlardan biri olan Jack Nichols, etrafındaki kalabalığa bakıp şu soruyu sordu: "Neden biz de eş cinsel hakları için yürüyüşler düzenlemiyoruz?"²⁰⁵

Eş cinsel ilişkiler, altmışlı yıllarda Amerika'nın tüm eyaletlerinde yasa dışıydı. Posta İdaresi, eş cinsel olarak bilinen kişilere ait zarflar üzerine işaretler koyup aleyhlerine kanıt bulabilmek için onları izlerdi. Eş cinsel kulüplerine baskınlar düzenlenir, yakalananların hapse atılmasıyla yetinilmez, isimleri gazetelerde teşhir edilirdi. Yetkililer onları, pornografik filmler gösterirken elektrik şoku vererek tedavi etmeye çalışırdı. Bazı durumlarda eş cinseller hastanelere kapatılıp sterilize edilir; hatta kısırlaştırılıp lobotomiye tabi tutuldukları da olurdu.

Soğuk Savaş sırasında eş cinseller, güvenlik riski addedildi; çünkü bu eğilimlerinden dolayı aşırı uçlara eğilimleri olduğu veya şantaja maruz kalıp düşmana yardımcı olabileceklerine inanılıyordu. Azılı komünist düşmanı Senatör Joseph McCarthy'ye göre, komünistler ile eş cinseller (onun tabiriyle "penis emiciler") arasında bu nedenle bağlantı vardı. Hâlbuki o yıllarda Sovyetler Birliği'nde eş cinsellik yasa dışıydı. Başkan Eisenhower döneminde, yüzlerce eş cinselin federal hükûmetteki görevlerine son verildi. Benzer temizlikler Britanya'da da yapıldı. Kıyafet değiştirmiş sivil polisler, kamusal alanlarda eş cinselmış gibi davranır ve zokayı yutup onlara yaklaşan eş cinseller tutuklanırdı. İngiltere ve Galler'deki hapishanelerde tutuklu eş cinsel sayısı, 1954 yılı sonlarında 1069'du.²⁰⁶ Birbirlerine yazdıkları aşk mektuplarını yakan eş cinsellerden dolayı, Chelsea üzerindeki gökyüzünün siyah dumanla kaplandığı söylenirdi.

Amerikan Yurttaşlık Hakları Birliğinin [American Civil Liberties Union, ACLU, (K.G.)] bu konudaki eylemleri, bu

azınlık grubuna uygulanan ayrımcılığın boyutları hakkında bir fikir veriyor. Ayrımcılığa uğradıkları için hukuki yardıma ihtiyaç duyan eş cinseller ACLU'ya başvurduklarında onlara, "eş cinsel ilişkilerin anayasal hak olmadığı" cevabı veriliyordu. ACLU'ya göre, eş cinsellerin resmî görevlere ve orduya alınmamaları yasaldı; çünkü ırk ve dinin aksine, eş cinsellik ile bu tür görevler arasında "işlevsel ilişki" vardı.²⁰⁷ Feminist hareketin önde gelenlerinden Betty Friedan, 1969'da bile lezbiyenlerin harekete zarar verdiğini düşünüyor ve onlardan bahsederken "ürkütücü lavantalılar" tabirini kullanıyordu.

Eş cinsellik Almanyada 1871'den itibaren yasaktı. Nazi temerküz kamplarında sağ çıkan eş cinsellerin çoğu, bu nedenle tekrar tutuklanıp cezalarının kalan kısmını çekmek üzere hapsedildi. Batı Alman hükûmeti, Nazi kamplarından kurtulanlara tazminat ödedi fakat eş cinseller bunun dışında tutuldu. İngiliz bilim insanı Alan Turing, Nazilerin Enigma adlı telsiz haberleşme şifresini kırdığı için savaş kahramanıydı. Fakat 1952'de "ahlak dışı hareketler"den dolayı tutuklandı. Hapse girmek yerine, kimyasal yolla kısırlaştırmayı kabul etmek zorunda kalan Turing iki yıl sonra intihar etti. Turing, 2013'te kraliyet fermanıyla affedildi.

Eş cinsel ilişkiler bazı kültürlerde hoş görülmüştür. Eski Yunan ve Roma'da yetişkin erkeklerin kölelerle ve genç çocuklarla cinsel ilişkiye girmesi mubah olmakla birlikte, iki yetişkin arasındaki eş cinsel ilişki, bu iki babaerki toplumda yasaktı. Her türlü eş cinsel ilişki, kültürlerin çoğunda lanetlenmiştir. Hristiyan kültürü, bu konuda en hoşgörüsüz olanların başında gelenlerdendir. Eş cinsel ilişkinin cezasının ölüm olduğu, İncil'in birçok bölümünde geçer. Dante'nin 14. yüzyılda yazdığı İlahi Komedi'de, Sodomluların dokuz çemberden oluşan cehennemdeki yeri, yedinci dairedir. Sodomlular o çemberdeki kızgın kumlar üzerinde ebediyen yanmaya mahkûmdur. Bu tabii ki çok ağır bir ceza. Zaman zaman nefislerine yenik düşen heteroseksüellerin yeri, ikinci çemberdir; onlar sadece, doğal dürtülere dayanamayanlardır. Homoseksüeller

ise doğal olmayan dürtülerin esiridir. Bu nedenle onların yeri yedinci çemberin en alt halkasında ve katillerin altındadır.

İspanya'da Engizisyon döneminde; eş cinseller taşlanır, ha-dım edilir ve yakılırdı. Fransa'da; bu suçu ilk işleyenlerin testisleri kesilir, suçun tekrarı hâlinde bu kez penisleri kesilirdi. Üçüncü kez işleyenler ise yakılırdı. Rönesans İtalyası'nda eş cinsellik yaygındı. Fakat ilk kez bu ülkede eş cinselleri izleyip mahkemeye sevk etmekle yetkili, "Gece Görevlileri" adlı özel bir örgüt kuruldu. On sekizinci yüzyılın tanınmış İngiliz hukukçusu William Blackstone; kadim İngiliz hukuğuna göre eş cinsellerin, aynen eskiden Gotlara uygulandığı gibi yakılma veya diri diri gömülmeyle cezalandırılmalarının gerektiğini öne sürüyordu. Blackstone bu görüşüne gerekçe olarak Sodom ve Gomora'yı hatırlatıyordu. Fakat 1533 tarihli İngiliz Irza Geçme Kanunu'nda bu suçun cezası asılmaktı.

Aydınlanma Çağı'yla birlikte eş cinselliğe karşı tutumlar da yumuşamaya başladı. Kadın haklarını da savunan Jeremy Bentham, 1785'te yazdığı bir makalede, eş cinselliği suç olmaktan çıkarılmasını savundu. Zira eş cinsellik topluma ve dindarlığa karşı bir tehdit oluşturmuyordu, mağdur yoktu bu nedenle suç kapsamından çıkarılmalıydı. Bu konu o yıllarda o kadar ihtilaflıydı ki makale yayımlanamadı. Fakat Aydınlanma değerlerinin ve klasik liberal tutumların hoşgörüyü nasıl yol açtığını göstermesi bakımından önemli.

Fransız Devrimi sonrası dönemde, 1791'de fiili livata ve eş cinsellik suç kapsamından çıkarıldı. Bu uygulama Napolyon döneminde de sürdü. Fakat polis hâlâ, genel ahlaka aykırılık kanunlarına dayanarak bu gibi kişileri taciz edebiliyordu. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Hollanda ve Osmanlı İmparatorluğu gibi bazı ülkelerde de eş cinsellik suç kapsamından çıkarıldı. Eş cinseller İngiltere'de son kez 1835'te asıldı, 1865'te ölüm cezası tamamen kaldırıldı. Kentleşme ve sanayileşme sayesinde, insanlar cemaatlerin dışına çıkma imkânını buldu ve gelenek dışı ilişkiler kurulmaya başlandı. Eş cinseller daha görünür oldukça onlara karşı tutumlar da

yaygınlaştı. 1900 yılı itibarıyla ülkelerin çoğunda eş cinsel ilişki yasaktı. Yerli halkları bu konuda daha hoşgörülü olan koloniler de bu yasak kapsamındaydı; imparatorlukların kolonilerde aldığı önlemler çok daha sertti. Kastedilen, erkekler arasındaki ilişkiydi; kadınlar arasında da bu tür eş cinsel ilişki olabileceğinin düşünülmesi dahi mümkün değildi.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen müreffeh yıllarda, siyasi haklar hareketinden ilham alan eş cinseller de Jack Nichols'un Martin Luther King'in mitinginde önerdiği şekilde örgütlenmeye başladı. İzleyen dört yılda Beyaz Saray ve diğer resmî binalar önünde pankartlı gösteriler düzenleyen Mattachine Society, tüm vatandaşlar için teminat altına alınmış olan hakları talep etti. Bu küçük grup, kamuoyunu etkileyip taleplerini görünür hâle getirmeyi başardı. Daha öncesinde hükûmetin bu konuda ayırım yapma hakkı olduğunu savunan Amerikan Yurttaşlık Özgürlükleri Birliği [American Civil Liberties Union, ACLU, (K.G.)], tutumunu değiştirip eş cinsellere yapılan baskılara karşı çıkmaya, onların haklarını mahkemelerde savunmaya başladı.²⁰⁸

1969'da sıcak bir yaz gecesinde New York'ta Stonewall Inn adlı lokantada içki içmekte olan eş cinseller, sık sık bu mekânı basan polisin uyguladığı baskılara dayanamayıp sokağa döküldüler. Bu olay medyada geniş yer buldu. Bunun sonucunda, eş cinseller arasındaki dayanışma güçlendi; Amerika ve Batı Avrupa'nın birçok büyük kentinde eş cinsel haklarını savunan gruplar kuruldu. 1970'te New York, Şikago, San Fransisco ve Los Angeles'te *Eş Cinsel Gururu* yürüyüşleri düzenlendi. Bu yürüyüşler, günümüzde dünyanın her köşesinde her yıl düzenleniyor.

Yetmişli yıllarda, Amerika'nın bazı eyaletlerinde fiili livata suç olmaktan çıkarıldı. 1973'te bir federal mahkeme hâkimi, federal hükûmet görevlisi bir kimsenin sadece cinsel tercihten dolayı işine son verilemeyeceğine hükmetti. Aynı yıl, Amerikan Psikiyatri Derneği eş cinselliği ruhi hastalıklar listesinden çıkardı. 1967'de, heteroseksüel ilişki için rıza yaşı 16

olan İngiltere ve Galler’de, 21 yaş üstündekiler arasındaki eş cinsel ilişki suç kapsamından çıkarıldı. Bu tasarıya olumlu oy veren az sayıdaki, Muhafazakâr Parti milletvekillerinden biri, genç Margaret Thatcher’di. Bu reform 1981’de İskoçya’ya da teşmil edildi. Fakat hâlâ özel nitelikte olma kısıtlaması vardı. Otel odasında veya kendi evinde de olsa bir üçüncü şahıs varken kurulan eş cinsel ilişki, hâlâ suçtu. Bu kısıtlamalar, 2000’de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince kaldırıldı.

Eş cinsel özgürlüğü, yararlı bir sarmalyarattı. Komşularının, akrabalarının ve iş arkadaşlarının eş cinsel olduğunu görenler, eş cinsellerin uzaydan gelen yaratıklar olmadığını anladı. Bu hoşgörü ortamı sayesinde; daha çok sayıda kişi eş cinselliğini açıklamaya başladı, hoşgörü arttı ve sarmal sürüp gitti. Televizyon dizilerinde ve müzisyenler arasındaki eş cinsellerin önemli katkısı oldu. Eş cinsel bir tanıdığı olduğunu söyleyen Amerikalıların oranı, 1985’te sadece yüzde 24’tü. Bu oran 2000’lerde yüzde 60’a yükseldi, 2013’te ise yüzde 75’ti. Eş cinsel bir tanıdığı olmak, eskiden garip karşılanırdı; bugün, tam tersi garip kabul ediliyor. Tutumlar ne kadar da hızlı değişebiliyor.

2003 yılı itibarıyla, fiili livata Amerika’nın on dört eyaletinde suçtu. Aynı yıl, Yüksek Mahkeme bu eylemin suç olmadığına hükmetti. Bir yıl sonra, Massachusetts Eyaleti eş cinsel evliliği yasalaştırdı. Bu karar ülke genelinde büyük tepkiler doğurdu. George W. Bush liderliğindeki Cumhuriyetçi Parti, bu kampanyanın başını çekiyordu. Eş cinsel hakları konusundaki girişimler, 2004 ve 2006’daki seçim ve referandumlarda oylandı. Bu haklara karşı olan toplumsal muhafazakârlar, akın akın oy sandıklarına gitti. O yıllarda Amerikalıların yüzde 60’ı eş cinsel evliliğe karşıydı. 2008 seçim kampanyasında, Obama da evliliğin iki karşı cinse özgü bir kurum olduğunu ve bu nedenle eş cinsel evliliğe karşı olduğunu söylüyordu. Fakat kamuoyunun bu konuya bakışı hızla değişti. Bugün Amerikalıların yüzde 60’ı eş cinsel evliliği onaylıyor. Obama 2012’de bu konudaki görüşünü değiştirdi. Bush’un en az bir

kez eş cinsel evlilik töreninde şahitlik yapmayı kabul ettiği biliniyor. Yüksek Mahkeme 2015'te, eş cinsel evliliğin anayasal bir hak olduğuna hükmetti.

Birkaç on yıl öncesine kadar, eş cinsel ilişki hemen hemen her yerde suçtu. Bu suçun cezası Sovyetler Birliği'nde hapsedilmek, Çin'de çalışma kamplarına gönderilmektir. Bu eylem; Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya ülkelerinin çoğunda hâlâ suç. Bunların dışında yasağa pek rastlanmıyor. Eş cinsel ilişki hâlen en az 113 ülkede serbest, bu eylemi övmenin yasak olduğu Çin ve Rusya da bunlar arasında. Latin Amerika ülkelerindeki nüfusun büyük çoğunluğu, eş cinselliğin toplum tarafından kabul edilmesi görüşünde. Arjantin ve Şili'de böyle düşünenlerin oranı ABD'den bile yüksek.²⁰⁹ Hollanda 2001'de kabul edene kadar, hiçbir ülke eş cinsel evliliği yasal kabul etmiyordu. Koyu Katolik İrlanda dâhil 21 ülkede, eş cinsel evlilik yasal. Birçok ülkede, evli çiftlere tanınan haklar eş cinsel birlikteliğe de tanınıyor.

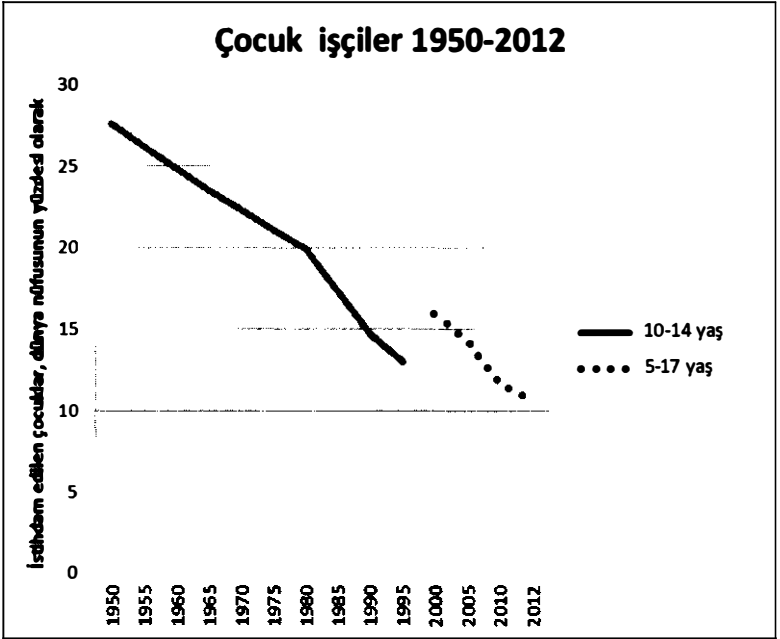
Fakat birçok ülkede bu eylem hâlâ suç; İran, Moritanya, Suudi Arabistan, Sudan ve Yemen'de, cezası idam. Rusya ve bazı Afrika ülkeleri, sırf kendilerini Batı ülkelerinden ayrı tutmak için eş cinselliği kınıyorlar. Fakat tarihin akışı artık çok güçlü bir şekilde aksi yönde. Refah, eğitim, kentleşme ve görünürlük, küresel ölçekte etkili oluyor.

Kadınlara, eş cinsellere, etnik ve dinî azınlıklara karşı bağnazlık, dünya genelinde hâlâ sürüyor. Bu tutum bazı ülkelerde çok güçlü olmakla birlikte, tarihin akışına ters. Birçok ülkede insanlar hâlâ nefret suçlarına, ön yargılara ve düşmanlıklara maruz. Fakat ilk kez, hükümetler eşitliği ve başkalarını da sevebilme haklarını koruyor. Birçok toplumda bağnazlara artık, toplumsal suskunlukla bile destek yok. Bu gerçekten hayret verici bir gelişme. Her ne kadar gericiler hiç hoşlanmasa da gelecek nesil, eskilerine kıyasla çok daha hoşgörülü ve farklılıklara saygılı ortamlarda yaşayacak.

10. Gelecek nesil

Bilgi birikimiz, dünyanın ilerlemesini hızlandıran en güçlü kaynağımız. Hayal kuramamak ve bu tür faaliyetlere ilişkin tutarsız toplumsal düzenlemeler ise ilerlemeyi frenliyor. Beceri sahibi, heyecan dolu, geleceğe ümitle bakan özgür insanlar, esas kaynağımız. Onların azim ve tahayyüllerinden; sadece kendileri değil, hepimiz yararlanacağız.

Julian Simon

Kaynak: ILO 1996, 2013

Vietnam'ın güneyinde Ho Chi Minh City'deki evinde, Thi Chi'yi ziyaret ediyorum. Evinin içine ve etraftaki pirinç tar-

lalarına bakıyor. Çocukluğunda o tarlalarda çalışıyordu. Çok genç yaştan itibaren her gün sabahtan akşama kadar yakıcı güneş veya şiddetli yağmur altında o tarlalarda çalışmıştı; aynen anne ve babası ve onların ebeveynlerinin de çocukken çalıştıkları gibi. Bu, onların zalim olmalarından dolayı değildi. Çok fakir olan ailenin tamamının beslenebilmesi için çocukların da çalışması şarttı.

Dünyanın birçok köşesindeki ebeveynler bu kararı vermek zorunda. Tarihe baktığımızda çocuk işçiliğinin endişe duyulan bir konu olmaktan çok, hayatın doğal bir parçası olduğunu görüyoruz. Bizim dünyamız dışında, her zaman ve her yerdeki durum böyleydi.

Yakın geçmişte, çocuk işçiliğinin Sanayi Devrimi'nin sonucu olduğuna dair kanaat yaygındı. Fakat daha sonra yapılan araştırmalar bu görüşün doğru olmadığını gösterdi. Bu yanlış algı, çocuk işçiliğine karşı tepkinin Sanayi Devrimi'yle başlamasından kaynaklanıyor. Konu hakkında o yıllardan itibaren yazılmaya başlandı ve uygulamanın sona erdirilmesi için talepler yükseldi. Efsanevi iktisat tarihçisi Eli Heckscher'in görüşü şöyleydi:

“Çocuk işçiliğinin, teori ve pratik olarak Sanayi Devrimi'yle başladığı tamamen gerçek dışıdır. Çocukların neredeyse yürümeye başladıkları dönemden itibaren çalıştırılmaları, merkantilizmin ideallerinden-
di. Mesela, Fransa kralı 14. Louis'in Maliye Bakanı Colbert (1665-1683) döneminde, altı yaşına gelen çocuklarını sanayide işe koymayan ebeveynlere ceza kesilirdi.”

En azından Orta Çağlarda, o devirde kalan işleme ve resimlerde, çocukların ev ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu görürüz. Çocukların; dokuma tezgâhlarında iplik bük-tüğünü, tarlalarda tohum ekip çalı çırpı topladığını, yakacak

odun topladığını, saban sürmeye yardım ettiğini ve her türlü ev işinde çalıştığını gösteren çok sayıda eser var.

Tarımla ilgili olarak zihnimizde pespembe, nostaljik bir tablo canlandırır; bunu, yakın aile çevresindeki iş bölümünün bir parçası olarak romantikleştiririz. Durum çoğu kez böyle olmakla birlikte, tarımda çalışmanın çok zahmetli olduğunu ve çocukların gelişimini olumsuz etkilediğini de unutmamalıyız. Kendilerine verilen işleri ebeveynlerinin istediği gibi yapmayan çocuklar dövülürdü.

Çocuklar, başka ailelerin evlerinde uşak olarak da çalıştırılırdı. Yabancıların yanında yaşayan çocuklar, tamamen onlara bağımlıydı. Konu üzerinde çalışan birçok bilim insanına göre, küçük atölye ve aile işletmelerinde çalışan çocukların içinde bulunduğu şartlar, sanayileşme sırasındaki çocuk işçilere kıyasla çok daha kötüydü; işler yoğun, sömürü çok daha yaygındı. Tırmanarak bacaları temizleme ve madenlerde çalışma, şartları en ağır olan işlerdi. On dokuzuncu yüzyıl ortalarına gelene kadar, çocukların çalışmaya başlama yaşı genellikle yediydi. Ailelerin hayata tutunabilmeleri için, tüm fertlerin çalışması gerekiyordu.²¹⁰

Çocuk işçiliğinin bir sorun olduğu düşünülüyordu. Tam tersine, bunun bir eğitim olduğu ve aylaklığı engellediği kanaati yaygındı. Lancashire'daki pamuk sanayii hakkında kitap yazan Daniel Defoe, dört yaşındaki çocukların bile iş bulabilmesinden duyduğu memnuniyeti dile getiriyordu. On yedinci yüzyılda çocuk haklarına öncülük eden Aydınlanmacı düşünür John Locke bile, çocukların üç yaşından itibaren çalışmasını öneriyordu. Liverpool belediye başkanı 1840'ta, işsiz ve aylak çocukların işlediği suçlardan şikâyetçiydi.²¹¹

Bu tür düşüncelerin o zamanlarda yaygın olması gerçekten hayret vericidir. Çocukluk yılları, masumiyet içinde yaşanması gereken bir gelişme dönemi olarak görülüyordu. Tersine çocukların aile bütçesine katkı yapmaları, yetişkinlerin yanı başında çalışarak ileride kullanabilecekleri beceriler

kazanmaları bekleniyordu.

Sanayileşmeyle birlikte, bu işlerin çoğu fabrika çatılarının altına girdi. Çocuklarını, çalışmaları için başka yerlere göndermek, aileler için hiç de kolay değildi. Fakat bunun alternatifi, çocukları başka ailelerin yanına uşak olarak vermek veya işçi olarak çiftliklere göndermektir. O durumda çocuklar, sürekli olarak ailelerinde uzaktı. Fabrikalarda çalışan çocuklar ise, hiç değilse geceleri evlerine dönebiliyordu. Çocuk işçiliğine karşı yaygın eleştiriler İngiltere’de başladı. Bunun nedeni, bu ülkedeki çocuk işçiliğinin diğer ülkelere kıyasla daha yaygın veya şartların daha ağır olması değil; çocuk işçi sayısının azalması ve bu uygulamaya karşı akımın güçlenmesiyle başlayan kültürel değişimdi. Çocukların toplumdaki yeri yeniden değerlendiriliyordu.

1851 yılında İngiltere ve Galler’de, 10-14 yaş grubundaki çocukların yüzde 28’i çalışıyordu. Bu, şok edecek yükseklikte bir orandı. Kaldı ki evlerde kardeşlerine bakan ve hizmetçilik yapan kızlar buna dâhil değildi. Bu oran, yine de o tarihten yüz sene sonrasının sanayileşmemiş ülkelerinde kaydedilen oranın altındaydı. Çalışan çocukların çağ nüfusuna oranı; 1950’de Çinde yüzde 48, Hindistan’da yüzde 35 ve Afrika’da yüzde 38’di. İtalya gibi nispeten zenginleşmiş bir ülkede bile bu oran 1950’de yüzde 29’dur.²¹²

Britanya’daki Fabrika Kanunlarına benzer, çocukların istihdamına kısıtlamalar getiren yasal düzenlemelerin, çocuk işçi sayısının azalmasının başlıca nedeni olduğu genellikle dile getirilir. Revizyonist tarihçi Clark Nardinelli buna katılmıyor. Ona göre bu tür kanunlar, çocuk işçi sayısının azalmasının “nedeni değil, sonucu.” Aileler, geçinebilmek için çocuklarının çalışmasına ihtiyaç duyduğu sürece, bu tür yasaklara aldırıyor. Sonuçta, çocuklar kayıt dışı sektörde daha tehlikeli işlerde çalışmaya başlıyor, hatta fuhuşa ve hırsızlığa yönelebiliyor.

Yapılması gereken, arz ve talebi azaltmaktır. On dokuzuncu

yüzyılda artan ücretler, zorunlu eğitim ve teknolojik gelişmeler sayesinde, bu azalma gerçekleşti. Artan ücretlerle ailelerin, çocuklarının çalışmasına bağımlılığı azaldı. Sanayideki rutin işlemler mekanize olunca bu tür basit işleri yapan çocuk işçilere olan talep azaldı, beceri sahibi yetişkin iş gücüne olan talep arttı. Bu iki gelişme, okula giden çocuk sayısını artırdı. Çalışmalarına ihtiyaç duyulmayan çocuklar, artık okula gidebilirdi. Becerinin getirisi arttıkça ebeveynler; çocuklarını çalıştırmak yerine, onların geleceğine yatırım yapmaya başladı.

İngiltere ve Galler'de 1851'de yüzde 28 olan çalışan çocuk sayısı bölü çağ nüfusu oranı; 1891'de yüzde 21'e, 1911'de yüzde 14'e düştü ve kısa bir süre sonra bu ülkede çalışan çocuk kalmadı. Benzer gelişmeler, günümüzde bu değişim aşamalarını yaşayan düşük ve orta gelir grubundaki ülkelerde de yaşanıyor.

Bu bölümün başında sözü edilen Thi-Chi adlı Vietnamlı kadın, artık tarımda çalışmıyor. Vietnam 1990'larda ekonomisini küresel ticarete açınca tarım ihracatından sağladığı gelir arttı ve önemli miktarda yabancı yatırım çekti. Sonuçta, ekonomisi hızla büyüdü. Thi-Chi artık Batı'daki pazarlara ihraç edilen spor ayakkabıları imal eden bir fabrikada çalışıyor ve beş misli fazla kazanıyor. Katkısına artık ihtiyaç duymadığı oğlunu okula gönderebiliyor. Oğlunun doktor olmak istediğini gülümseyerek söylüyor.

Vietnam'da 10-14 yaş grubundaki çocuk işçi istihdam oranı, 1993-2006 döneminde yüzde 45'ten yüzde 10'un hemen altına geriledi. Yine aynı dönemde, 6-9 yaş grubundaki çocuk işçi oranı yüzde 93 azaldı.²¹⁴

Bunlar kendi başlarına harika sonuçlar olmanın yanında, çocuk işçiliği konusunda bazı ipuçları da veriyor. Ailelerin çocuklarını çalıştırmalarının sebebinin; onların getireceği ilave gelire ihtiyaçtan ziyade, başka bir seçeneklerinin bulunmaması olduğu anlaşıyor. Doksanlı yıllarda hızla artan pirinç fiyatları, Vietnam'da çocuk işçilere olan talebi de tetiklemişti.

Aileler istese çocuklarını kolaylıkla pirinç tarlalarına gönderdebilirlerdi. Bunun yerine, çocuk işçi sayısı kısa sürede birkaç milyon azaldı. Buradan, çocukların çalıştırılmasının, ailelerin onları yetiştirebilmek için gerekli yardımları alamamasının sonucu olduğu çıkıyor. Açlık tehlikesinin kalmadığını gören aileler, işçilik ücretleri artmış olsa bile çocuklarını çalıştırmaya hemen son veriyor.

Ekvator'daki ailelerin tutumları, para transferleri incelemesi araştırılmıştı. Piyangodan para kazanan ailelerin hesaplarına aktarılan para miktarı, ailelerin ortalama aylık giderlerinin yüzde yedisi kadardı. Bu miktar, bir çocuk işçinin ortalama aylık kazancının beşte birinden azdı. Çocuk işçi çalışmayı bıraktığı takdirde, azımsanmayacak bir gelir kaybı olacaktı. Buna rağmen, piyangodan para kazanan ailelerin yüzde 40'ının çocuklarının çalışmayı bıraktığı tespit edildi. Bu sonuç, aileleri çocuklarını çalıştırmaya iten esas sebebin daha çok kazanç elde etmek olmadığını gösteriyor. Çünkü yeterli düzeyde para kazanmaya başlayan ailelerin bir kısmı, çocuklarının çalışmasına hemen son veriyor.²¹⁵

Ailelerin çocuklarını çalıştırmamaya zorlanmasına gerek olmadığı görülüyor. Çünkü yaşayabilmelerine yetecek kadar kazanmaya başlayan aileler, kendiliğinden çocuklarını işten alıyorlar. Bunun için ayrıca önlemler almaya gerek yok, hatta zorlamalar ters tepebilir.

Araştırmalar, ülkenin dış ticaret geliri arttıkça çocuk işçi sayısının azaldığını gösteriyor. Çünkü artan dış ticaretle birlikte, yeni iş sahaları açılıyor ve gelir düzeyi yükseliyor. Hindistan 1991'den itibaren ekonomik olarak dünyaya açılmaya başlayınca çocuk işçi sayısı da hızla düştü. Çalışan çocuk sayısının çağ nüfusuna oranı 1987-1999 döneminde yüzde 25'ten yüzde 14'e geriledi.²¹⁶

Yapılan hesaplar; iktisaden faal olan –yani ev hizmetleri dâhil, mal ve hizmet üretiminde çalışan– toplam çocuk işçi sayısının, dünyadaki 10-14 yaş grubu toplam nüfusuna ora-

nının, 1950’de bile yüzde 25’ten fazla olduğunu gösteriyor. Bu oran günümüzde yüzde 10’un altında.²¹⁷

Çocuk işçi sayısı konusunda tarama yapan ülke sayısı gide-rek artıyor. Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labor Organisation, ILO) 2000’den beri 5-17 yaş grubundaki çocuk işçilerin sayılarına ait istatistikler tutuyor. Genel görünüm, “önemli gelişme” sağlandığı yönünde. Bu yaş grubundaki çalışan çocuk sayısı, dünya genelinde 2000’de 245.000’di; 2012’ye gelindiğinde bu sayı, 168.000’e gerilemişti. Bu rakamlar, dünya genelindeki çalışan çocuk nüfus oranında yüzde 16’dan yüzde 10,6’ya düşüşe tekabül ediyor. Sadece on iki yıl içinde; erkek çocuk işçi sayısı yüzde 25, kız çocuk işçi sayısı yüzde 40 mertebesinde azaldı. Bir çocuğun sakatlanmasına, hastalanmasına veya ölümüne yol açabilecek şartlar, tehlikeli çalışma şartları olarak tanımlanıyor. Bu şartlar altında çalışan 5-11 yaş grubundaki çocuk sayısının o yaş grubundaki toplam nüfusa oranı, 2000’de yüzde 9,3 iken 2012’de yüzde 3,1’e geriledi; bu da üçte iki kadar bir azalma demek.²¹⁸

Çocuk işçi sayısındaki bu azalmayla birlikte, çocukluk dönemi de yeni bir bakışla ele alınmaya başladı. Fakat bunun esas nedeni, ailelerin küçülmesi ve ebeveynlerin, çocuklarının daha uzun ve daha sağlıklı yaşayacaklarına olan inancının artmasıdır. Çocuklar artık, aile bütçesine katkı yapmaları için istismar edilen varlıklar olarak görülüyor. Onların ailelerinin geleceği için iyi bir yatırım ve kendi başlarına birer birey olduğuna, uzun ve iyi bir yaşam sürmeleri için gereken imkânların onlara sağlanmasının gerekliliğine inanılıyor. Eskiden çocuklar ailelerine destek olurken artık aileler çocuklarına destek oluyor. Londralı bir çalışan anne, ellili yıllardaki çocukluk günlerinde artan yemeklerin hepsini babasının yediğini hatırlıyor ve bugünkü durumuysa şöyle anlatıyor: “Artan pırzolaların hepsi artık çocukların.”²¹⁹

Haberlerden öğrendiklerimizin aksine, çocukların durumu hiç bu kadar iyi olmamıştı. On yaşındaki bir kızın 200

yıl önceki hâlini düşünün. Nerede doğmuş olursa olsun otuz yıldan uzun yaşama ihtimali çok azdı. Beş ile yedi arasında kardeşi olurdu ve bunlardan en az birinin öldüğünü görürdü. Annesi, büyük bir ihtimalle doğum esnasında ölürdü.

Dayanılması çok zor şartlar altında yetişirdi. Evinde tuvalet ve temiz su bulunmazdı. Muhtemelen hela çukuru bile yoktu; ihtiyaçlarını bir çukurda veya bir ağaç arkasında gidermek zorundaydı. Çevresi çöp ve dışkıdan geçilmezdi. Kirlenen su kaynakları insanların hayatını mahvederdi. Ailesi; kızlarının verem, kolera, çiçek veya açlıktan öleceği endişesini sürekli taşırdı.

Bu kızın yaşadığı ortamda sık sık kıtlık meydana geldiğinden beslenme kronik olarak yetersizdi; çocukların büyümeleri ve bedensel işlevlerini geliştirmeleri için gereken enerjiyi almaları mümkün değildi. Bu nedenle, 200 yıl önceki bir *on yaşındaki kız*; muhtemelen kavruk, zayıf ve kısa boyluydu. Beyni de aynı sebeplerden dolayı, gelişmemişti. Okula gitmediği için okuma yazması yoktu. Çok küçük yaşta, muhtemelen başka bir ailenin yanında, hizmetçi olarak çalışmaya başladı. Başka bir iş yapabilecek becerilere sahip değildi. Evlendirilene kadar babasının, evlendikten sonra da kocasının mülkü sayılırdı. Kocasının onu dövmesini veya ona tecavüz etmesini suç sayan kanunlar yoktu. Nerede yaşıyor olursa olsun seçme ve seçilme haklarından tümüyle yoksundu. Bu nedenle, içinde bulunduğu şartları değiştirmeyi hedefleyen bir siyasi sürece katılma imkânı yoktu. Bu şartlardan kaçmak istese bineceği otobüs, otomobil veya uçak yoktu. İngiltere ve Galler'de tren vardı ama sadece kömür nakletmek için kullanılıyordu.

Kızımızın yaşadığı ortam şiddet doluydu; vahşet içinde ölme ihtimali bugüne kıyasla en az üç kat yüksekti. İngiliz kanunlarında cezası idam olan 300 suç vardı. Çevresi, cesetlerin sallandığı idam sehpalarıyla doluydu. İşkence ve kölelik yaygındı. Barıştan çok savaş vardı. Tüm Avrupa'yı ve dünyanın birçok yöresini muharebe meydanına çeviren Napolyon

Savaşları henüz sona ermişti. Zorla tesis edilen güvenlik ortamını her an bozulabilirdi.

O günden bu yana, yaşam standartlarımızda devrim oldu. Açlık ve toplumsal temizlik sorununu büyük ölçüde çözdük, sağlıkta büyük aşamalar kaydettik, yaşam süresi beklentimiz ikiye katlandı. Endişe edilenin aksine aileler küçüldü, çocuklarımız eğitildi ve sefaletin kökü kazındı. Orta sınıf gelişip çocukların ömürlerinin uzadığı görüldükçe siyasi ihtilafların çözümünde şiddet kullanılması bir yol olmaktan çıkmaya başladı. Aileler, çocuklarının geleceğine yatırım yapmaya yöneldi. Eskiden insanlar hayatta kalabilmenin mücadelesi içindeydi; çevresel sorunlara ayıracak vakit ve kaynak yoktu. Hayat şartları düzeldikçe insanların geniş çevreye olan ilgisi arttı. Refah ve bilginin artması Aydınlanma'yı tetikledi; etnik, dinî ve cinsel azınlıkları da kapsayan demokrasi ve insan hakları kavramları gelişti. Bu sayede daha çok sayıda insan, bilgi hazinemizin zenginleşmesine ve refahın yükselmesine katkı yapmaya başladı. Geleceğin daha da iyi olacağına olan güven arttı.

İnsanlık, gelişme merdivenini basamak basamak tırmandı. Her büyük aşama, başka aşamaları tetiklemekle kalmadı, bir önceki kazanımları da tahkim etti. Okuryazarlık arttıkça refah yükseldi, refah yayıldıkça okuryazarlık da yaygınlaştı. Daha iyi beslenme ve daha gelişmiş sağlık hizmetleri, daha uzun sürelerle çalışabilmemizi sağladı; daha çok çalıştıkça daha çok kazanıp daha da iyi beslendik, daha da gelişmiş sağlık hizmetlerine ulaşabildik.

On yaşındaki kızımız *bugün* yaşıyor olsaydı; emeklilik yaşına ulaşma ihtimali, ebeveynelerinin elli yaşına kadar yaşama ihtimalinden çok daha yüksek olurdu. Günümüzün en fakir ülkesinde ikamet etse bile, 200 yıl öncesinin en zengin ülkesinde yaşayan kızıdan çok daha iyi beslenirdi. Kızımızın aşırı fakirlik içinde yaşama ihtimali, yüzde 90'dan yüzde 10'a geriledi. Tüm akranları gibi, o da okula gidiyor; onun yaşam

süresi içinde cehaletin kökü kazınacak. Ailesi ona yardım ediyor olduğundan çalışmak için okulu bırakmak zorunda değil. Kişisel hak ve özgürlüklere sahip olarak demokrasi içinde yaşama ihtimali oldukça yüksek. Savaş görme ihtimali, tarih boyunca hiçbir nesilde görülmediği kadar düşük. Doğal afetten ölme riski, yüz yıl öncesine kıyasla yüzde 95 daha düşük. Dünyanın herhangi bir yerinde açlık yaşandığını muhtemelen hiç duymayacak.

Düşünürler, böyle bir gelişmenin gerçekten mutluluğa yol açıp açmayacağı konusunda çok kafa yordular. Bazılarına göre, fiziksel ve maddi refah ile psikolojik mutluluk farklıdır; hatta birincisi ikincisini etkilemez. Bu konuda yapılan ölçümlerin geçmişi kısa olamakla birlikte ilk sonuçlar, dünya genelinde mutluluğun artmakta olduğuna işaret ediyor. 1981'den beri ülke çapında yapılan taramalar, incelenen elli iki ülkenin kırk beşinde mutluluğun arttığını gösteriyor. Bu konuda çalışan araştırmacılar, bu kitapta anlatılan ilerlemenin mutluluk artışı üzerindeki olumlu etkilerini şu sözlerle ifade ediyorlar:

"İstatistikçilerin veriler üzerinde yaptığı bağlanım çözümlemeleri, insanların daha çok tercih hakkına sahip olduğu toplumlar da mutluluğun daha yüksek olduğunu gösteriyor. 1981'den bu yana iktisadi büyüme, demokratikleşme ve toplumsal hoşgörüde sağlanan gelişmeler, insanlarda daha çok tercih hakkına sahip olma algısını yarattı. Bunun sonucunda, dünya genelinde mutluluk arttı. İnsani gelişme modelleri de bu olguyu doğruluyor."²²⁰

Bugün doğan bir bebeğin iyi bir hayat sürebilmek için sahip olduğu imkânlar, bundan 200 yıl önce doğan bir bebekle mukayese dahi edilemez. En büyük fark belki de entelektüel ve psikolojik. İki yüz yıl önce yaşayan bir insanın dünya görü-

şünü hayal edebilmemiz dahi çok zor. Bu; onun bugüne göre daha aptal, daha az ilgili veya daha az yetenekli olmasından değil, yeterli imkânlara sahip olmamasından kaynaklanıyor. Okuryazar değildiler; eğitim, telgraf, radyo ve internet yoktu. Yegâne bilgi kaynağı, kilisede papazın söyledikleri veya meyhanede bir yabancidan duyulanlardı. Kız çocuklar, aynen anneleri gibi, doğdukları yerde yaşayıp orada ölecekti; başka bir ihtimal yoktu.

Dünyanın herhangi bir köşesindeki bir olaydan neredeyse anında haberdar olabildiğimiz bugünden tamamen farklı bir ortamdan söz ediyoruz. Pek yakında, akıllı cep telefonu olan insan sayısı üç milyara yükselecek. Yani, üç milyar insanın her birinin cebinde, 1960'lardaki süper bilgisayarlardan daha güçlü bir bilgisayar bulunacak. Bu insanlar, dünyanın her köşesiyle haberleşebilecek ve tüm bilgilere istedikleri anda ulaşabilecek. Tek bir Google taramasındaki işlem sayısı için gereken bilgi işlem gücü, Ay'a insan gönderilen Apollo programında on bir yıl boyunca kullanılan bilgi işlem gücünden daha fazladır. 2015'te sadece Çin'de, 400 milyon akıllı telefon satıldı. Bu ülkenin insanları, daha otuz yıl önce tüm dünyadan bihaber yaşıyordu. Şimdi dünyanın herhangi bir yerindeki bilgilere anında ulaşabiliyorlar.

Bu dramatik ilerlemeler, sadece gözlerimizi değil zihinlerimizi de açtı. Ebeveynlerinin ve içinde büyüdükleri toplumların hayal dahi edemeyeceği imkânlarla sahip olan gençlerin önünde, çok sayıda seçenek var. Hindistan'da, Bhagant'ın köyünde gördüğümüz gibi gençler, çok hareketli ve sahip olduklarıyla yetinmiyorlar. Sahip olduklarından daha fazlasını istedikleri için, kurulu düzenin sınırlarını zorluyorlar. İnsanlığın ortak bilgi birikiminden yararlanarak bugün hayal dahi edemediğimiz yeni alet ve yöntemler icat etmek zorundalar.

Bilgi her zaman kıt bir kaynak olagelmıştır. Bunun sebeplerini şöyle sıralatabiliriz: Topluca, dünya hakkındaki bilgimiz azdı; bilinenden yararlanabilmek için gereken okuryazarlık ve

eğitim düzeyine ulaşamamıştık; bildiğimizi yayabilecek imkânlarımız yoktu. Entelektüel elit grup içinde dahi bilgi dolaşımı sınırlıydı. Döneminin önemli düşünürlerinden Herbert Spencer, insan hakları konusunda otuz yıldır savunduğu görüşlerle Immanuel Kant'ın görüşlerinin benzer olduğunu 1880'lerde öğrenmişti. Almanca bilmediği için, tarihin en tanınmış düşünürlerinden birinin yazdıklarını okuma imkânı yoktu. Kant'ın yazdıklarının İngilizce çevirisini ancak on yıl sonra edinip benzerlikleri kaydetmeye başladı.²²¹

Bugünkü bilgi hazinemiz her zamankinden daha zengin, okuryazarlık çok daha yaygın, istediğimiz bilgiye saniyeler içinde ulaşabiliyoruz. Kısa bir süre sonra, dünya üzerindeki herkes bir akıllı telefona sahip olacak veya bilgisayar vasıtasıyla herhangi bir yerdeki bir kişiyle irtibat kurabilecek. Bugünkü kazanımlarımızı elde ederken bildiklerimiz, bugün bildiklerimizin yanında çok çok azdı; pek az insan bu bilgilere ulaşabiliyordu, sadece birbirlerini tanıyan veya tesadüfen karşılaşan insanlar arasında iş birliği vardı. Bu kısıtlamalar artık olmadığı için, yaratıcılığın nerelere varacağını kolaylıkla kestirebiliriz.

Bilimin, iş birliği gerektiren bir faaliyet olduğunu, Isaac Newton şöyle ifade etmişti: “Daha uzağı görebilmem, devlerin omuzlarına basmamla mümkün oldu.” O devirdeki parlak bilim insanlarının sadece küçük bir elit grubu birbirleriyle irtibat hâlindeydi; başkalarının bilgi birikiminden yararlanma imkânları çok sınırlıydı. Bugün milyarlarca insan irtibat hâlinde. Artık başkalarının omuzlarına basmakla kalınmıyor, yardımlaşma ve iş birliği yapılıyor.

İnsanlığın kaybettiği büyük ilerlemeye rağmen hâlâ; devasa boyutlarda iktisadi, toplumsal ve çevresel sorunlarla karşı karşıyayız. Terörizmden, zorunlu göçten ve doğanın tahmin edilemezliğinden kaynaklanan tehditler var. Bunlar her an şiddete yol açabilir. Fakat insanlığın bugün kaybettiği ilerleme sayesinde, karşı karşıya bulunduğumuz sorunları daha derin-

lemesine analiz edip çözümler üretebiliyoruz.

Tüm bilgi birikimizi kullanıp mevcut seçeneklerin hepsini derinlemesine değerlendirerek yenilikler yapma ve çevresel sorunları çözmenin tek yolu, katılımı artırmaktır. Ulaştığımız yaşam standartları, insanlığın ne kadar büyük bir enerji ve zekâ deposuna sahip olduğunu gösteriyor. Bunları kullanıp hayatımızı daha da iyileştirebiliriz. İnsanlığın geldiği bu aşama, bir füzenin yer çekiminden kurtulması için gereken hıza ulaşmasına benziyor.

Hindistan'ın bir köyündeki inanılmaz gelişmeleri gördükten sonra, dünya hakkındaki kötümser görüşlerini değiştiren Lasse Berg ve Stig Karlsson'a tekrar dönelim.

Sajani köyünü ilk ziyaretlerinde; Sattos adlı, sabahtan akşama kadar evde çalışan ve tarlalarda hayvan bakıcılığı yapan, 12 yaşında bir kızla tanıştılar. Çalışmaktan yıpranmış ve zamansız yaşlanmış görünen kızın elleri nasır tutmuştu. Kızın ellerinin resmini çektiler. Yıllar sonra aynı köye gittiklerinde Sattos'un 13 yaşındaki kızı Seema'nın ellerinin resmini çektiler.²²² İki resimdeki eller arasında hiçbir benzerlik yoktu. Seema'nın genç ve yumuşak elleri, okula gitme ve oyun oynama imkânı bulan bir kız çocuğunun elleriydi. Seema'nın çocukluğu elinden alınmadığından yetişkinlik dönemi için daha hazırlıklıydı.

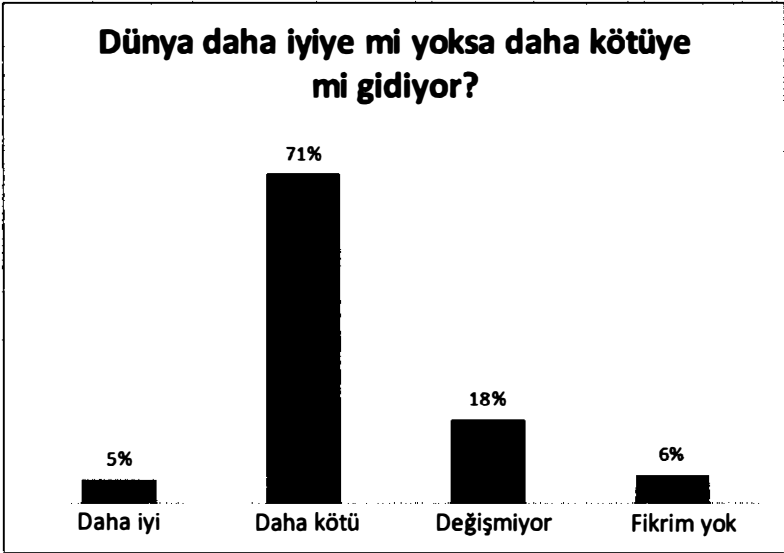
Bu iki resim bir bakıma, geçtiğimiz birkaç onyılda dünyada gerçekleşen değişimi gösteriyor. Seema tek örnek değil, onun gibi yüz milyonlarca kız ve erkek çocuk var. Onlar tarihin en iyi eğitim görmüş nesli; daha uzun süreyle ve daha özgür yaşayacaklar. Yeni bir dünyaya ilk adımlarını atıyorlar. Geleceğimiz artık onların elinde.

Son söz:

Hâlâ ikna olmadınız mı?

Ah nerede o eski günler diye yakınmanın tek müsebbibi, kötü hafızadır.

Franklin Pierce Adams

8-9 Haziran 2015 tarihlerinde Britanya'da yapılan anket, YouGov/Human Zoo

Dünya hakkında iyimser bir kitap yazdığınızda olumlu tepkiler almanız kolay değil. Felaket senaryolarına karşı görüşler yazarlardan biri Ronald Bailey. Yazdığı bir müsveddeyi okuyan yayınevi editörünün şu tepkisi, insanların neler okumak istediğine ışık tutuyor:

“Ron, bu kitabı basacağız ve biraz para da

kazanacağız. Ama bana dünyanın sonuna dair bir müsvedde getirseydin, zengin olabilirdin.”

Dünya hakkında iyimser görüşlerimi dile getirdiğim bu kitapta yer verdiğim hususlarla herkesin hemfikir olmasını beklemiyorum. Bir anket sorusuna cevap veren Britanya, Avustralya, Kanada ve Amerikalıların yüzde 54’ü; bugünkü yaşam tarzımızın, önümüzdeki 100 yıl içinde sona erme ihtimalinin yüzde 50’nin üzerinde olduğuna inanıyordu.²²³

Birkaç yıl önce başlattığım bir çalışmada, 1000 İsveçliye küresel gelişme hakkında sekiz soru soruldu. Bu konudaki bilgisizlikleri hayret vericiydi. Değişik yaş ve gelir gruplarındaki tüm kişilerin verdikleri cevapların hepsi yanlıştı. Dünyanın durumunun kötü olduğunu ve daha da kötüye gidildiğini düşünüyorlar, kaydedilen gelişmeleri hafife alıyorlardı. Yüzde 73’ü açlığın, yüzde 76’sı aşırı fakirliğin arttığı kanaatindeydi. Bu iki alanda tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı ilerlemelerin yaşandığı bir dönemde bunları söylüyorlardı.²²⁴ Yükseköğrenim görmüş olanlar, açlık ve fakirlik konusunda kaydedilen ilerlemeler hakkında daha az bilgi sahibiydi. Bu da okutulan ders kitaplarının güncelliğini sorgulamamızı gerektiriyor.

Çoğunluğun, ilerlemenin farkında olmadığını, başka çalışmalar da gösteriyor. GapMinder Foundation adlı kuruluşun yaptığı “bilgisizlik” taramalarında çoktan seçmeli sorular yöneltiliyor. Sonuçlara göre: Britanya halkının sadece yüzde 10’una göre, son otuz yılda fakirlik dünya genelinde geriledi; yarıdan fazlasına göre ise ilerledi. Birleşik Devletler’de taramaya katılanların yüzde 5’i geçen yirmi yılda fakirliğin yarı yarıya azaltıldığını bildi; yüzde 66’sı ise ikiye katlandığını zannediyordu.²²⁵ Taramaya katılanlar, fakirliğin değişmediği şeklinde de cevap verebilirlerdi; yani aslında üç cevap seçeneği vardı. İstatistiki anlamda “gelişigüzel” cevap verilmiş olsaydı, doğru cevaplama oranının üçte bir olması gerekirdi. Önünde

üç seçenek bulunan bir şempanzenin bile bunlardan herhangi birini seçme ihtimalinin üçte bir olduğuna göre, Britanya halkının bu taramadaki performansının bir şempanzeden bile kötü olduğunu görüyoruz. GapMinder'a göre, gelişigüzel seçimden bile kötü olan bu sonucu bilgisizlikle açıklayamayız. Bu sonucun nedenlerini, eskimiş ve yanıltıcı bilgilerin yönlendirmesiyle zihinlerimize yerleşen varsayımlarda aramalıyız.

Bu varsayımlarımızı medya organları şekillendiriyor. Medya genellikle, dramatik ve hayret uyandıran olaylarla ilgilenme eğilimindedir. Bu tür olaylar da neredeyse daima; savaş, cinayet ve doğal afetler gibi kötü haberlerlerdir. Olayın kötü yönlerini abartan televizyon haberleri daha çok izleniyor. Baltimore kentindeki suç oranları hızla azaltıldı. Buna rağmen, kentteki televizyon izleyicilerini kapsayan bir taramanın sonuçları, televizyon haberlerini her akşam izleyenlerin yüzde 73'ünün erkenden evlerine döndüğünü gösterdi. Bu oran, televizyon haberlerini haftada en çok iki kez izleyenlerde yüzde 54'tü. Ankete katılanların neredeyse tamamı, suçun çok yaygın olduğunu fakat yaşadıkları bölgenin uzağında işlendiğini düşünüyordu. Yüzde 84, suç işleyenlerin ailelerine zarar vereceğini inanıyor; yüzde 92 ise yaşadıkları semtlerde kendilerini güvende hissediyordu. İnsanların; iyi bildikleri çevreyi güvenli, haberlerde adını duydukları yerleriyse çok riskli bulduklarını görüyoruz.²²⁶

Birçok gazete editör ve yazarı, insanların bu tür eğilimleri olduğunu doğruluyor. Amerika'daki kamusal radyo [public radio, (K.G.)] habercilerinden Eric Weiner, şunları söylüyor: "Gerçek şu ki mutsuz çevrelerde yaşayan mutsuz insanların hikâyeleri, en çok ilgi çeken haberlerdir."²²⁷ İsveçli televizyon habercisi Freddie Ekman'a son yarım yüzyılda en çok hangi haberlerin ilgi çektiği sorulduğunda şu üç olayı zikretti: Başbakan Olof Palme suikastı, 1994'te Estonya'da batan yolcu feribotu ve 11 Eylül terör olayları. Çok ilgi çeken olumlu olay-

lar olup olmadığı sorusuna ise şu cevabı verdi: “Olumlu olaylar hatırlanmaz; çünkü onlar medyada geniş yer bulmaz.”²²⁸

Danimarka radyosundan Ulrik Hagerup, bu konuda şöyle bir benzetme yapıyor: “Haberciler, peynirdeki deliklerle ilgilenir; peynirin kendisi genellikle onların ilgi alanı dışındadır.” Burada delikten kasıt, sorunlar ve ihtilaflar; peynirin kendisi ise toplum ve toplumsal ilerlemedir. İsveç radyosu haber programı Ekot’un sunucularından Mikael Österlund; dinleyicilerden en sık gelen tepkinin, “Dünyanın yaşanılmaz bir yer olduğunu, neden hep dile getiriyorsunuz?” sorusu olduğunu söylüyor. Cevabı ise şöyle: Gazetecinin görevi yanlışlıkları dile getirmek, istedikleri dünyanın nasıl bir yer olmasına karar vermek ise dinleyicilere ait; bizi ilgilendiren, normalin dışındaki olaylar; uçağın güvenli olarak kalkıp inmesinin haber değeri yok ama düşen uçak, haberdır.²²⁹

Bu bakış açısı medya mensupları için makul. Herkes düşen uçakla ilgilenir. Fakat tek bilgi kaynağımız haberler olmamalıdır; olayın çerçevesini ve arka planını, bu tür olayların geçmişini ve konuyla ilgili istatistikleri de bilmeliyiz. Her gün 40 milyon uçak havalanıyor ve bunların neredeyse her biri güvenli iniş yapıyor; gerçek anlamda etkileyici olan bu. 1970’ten bu yana, uçak yolcusu sayısı neredeyse on kat artarken uçak kazaları yarı yarıya azaldı. Sadece haberleri izlersiniz bunları öğrenemezsiniz.²³⁰

Kalkınma konusunda dünya genelinde veri toplayan, Oxford Üniversitesi öğretim üyesi Max Roser, bu olguyu şöyle izah ediyor:

“Anında gelişen olaylar genellikle kötüdür, deprem ve vahşi cinayetlerde olduğu gibi. BBC veya CNN’de hiçbir zaman şöyle haberler duyamazsınız: ‘Bugün güney Londra’da açlık yoktu’ veya ‘Botsvana’daki bebek ölüm oranı yine yüzde 0,005 oranında azaldı’.”²³¹

Haberciler daima, sorumlu oldukları bölgedeki en dramatik ve çarpıcı hikâyelerin peşindedir. Küresel yayın kuruluşlarının bu tür olaylar hakkında anında verdikleri haberlerin birçok yararı var. En azından, dünyanın başka yörelerinde yaşayan insanların içinde bulunduğu şartları öğreniyoruz. Fakat sürekli olarak çarpıcı haber kovalayanların işini de kolaylaştırıyorlar. Her an için bir yerlerde, savaş veya hunharca çocuk öldürdükten sonra elini kolunu sallayarak dolaşan bir canı olabilir ve bunlar daima başhaberdir. Fakat yayımlanan haberlerin geneline baktığımızda bu tür olayların sık sık yaşandığı ve hatta artmakta olduğuna dair bir intiba ediniriz.

Siyasi partiler, çeşitli konularda kampanya yürütenler ve baskı grupları da bu tür korkularımızı kendi ideolojilerine hizmet edecek şekilde istismar ederler. Batı Afrika'da 2014-15'te meydana gelen Ebola salgını, örgütlerle medyanın iş birliği yaparak kamuoyunu nasıl korkutabildiklerinin bir örneğidir. 2014 Eylül ayında şöyle manşetler vardı: "Birleşik Devletler, 2015'e kadar 1,4 milyon kişiye Ebola virüsü bulaşabileceği uyarısını yapıyor" ve "CDC (Center for Disease Control) 1,4 milyon Ebola vakası görüleceğini tahmin ediyor." Bu manşetlerin kaynağı, CDC uzmanlarınca hazırlanan en kötü durum senaryolarıydı. Bu senaryolar ise şu varsayımlara dayalıydı: Vakaların çoğu rapor edilmediği için bilinemeyecek ve hiçbir vakaya müdahale edilemeyecek. Rapor bu nedenle, "çok uzak ihtimal" şerhiyle yayımlanmıştı.²³² Fakat en yüksek rakamları içerdiği için haberciler üzerine atladı ve hatırımızda bu rakamlar kaldı.

Aslında, bu konuda yapılan her çalışmada, Batı Afrikalıların riskli hayat tarzlarını hiçbir şey olmamışçasına sürdürecekləri baştan varsayılmıştı. Diğer bazı tahminlerin amacı, Ebola konusunu gündemde tutmaktı. Ekim 2014'te haftalık vaka sayısı 1000'e vardığında salgın da tepe noktasına ulaşmıştı. Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization, WHO) o

günlerde bir bildiri yayımlayarak aralık ayında haftada 5.000 ile 10.000 arasında vaka görülebileceğine dair uyarıda bulundu. Bu uyarı, manşetlere “Dünya Sağlık Örgütü haftalık vaka sayısının 10.000’e ulaşacağını bekliyor” diye yansıdı. Dünya genelindeki vaka sayısının 30.000 civarında kaldığı daha sonra görüldü.

Herkes kendi işini yapıyordu. Kurumlar korkutucu tahminlerde bulunarak uluslararası camiayı harekete geçirmeye çalışıyordu. Medya ise olabilecek en kötü duruma karşı halkı uyarmayı, görev sayıyordu. Fakat bu haberleri verirken bildirdikleri rakamların gerçekleşme ihtimalinin “çok az” olduğundan söz etmeyi unuttular. Tüm bu hususlar bir araya gelince ortaya çok çarpıtılmış bir tablo çıktı. Korkutucu haberler Ebola’nın üstesinden gelinmesi için alınan önlemleri hızlandırmış olabilir. Fakat *The Economist* adlı dergi, bu tür abartılı haberlerin gelecekte meydana gelebilecek felaketlerin “dünya kamuoyunca yeterince ciddiye alınmamasına yol açabileceğine” dair uyarıda bulunuyor.²³³

Bu satırları okurken Ebola’yı ve onun, tahminlerin aksine küresel bir kâbusa dönüşmediğini unutmuş olabilirsiniz. Dikkatiniz muhtemelen gelecekteki en kötü senaryolar üzerindedir. Dünyada olup bitenler hakkında daha gerçekçi bilgiler edinme konusunda yapılabilecek ilginç bir deney, sadece yerel medyayı izlemektir. Yerel basın çok daha küçük bir coğrafi alanla ilgilenir; o kadar küçük bir bölgede dehşet verici hikâyeler bulmak daha zordur. Dolayısıyla yerel medya, insanların çoğunun günlük hayatılarını daha gerçekçi biçimde yansıtır. Bir yaz boyunca sadece, *Strömstads Tidning* adlı ve İsveç’in batı kıyısında 6.000 nüfuslu bir şehir ve yakın çevresine hitap eden bir gazeteyi okudum. O gazetede okuduğum haberler, millî basında, BBC’de ve Twitter’da gördüklerimden tamamen farklı ve çok daha az dramatikti.

Okuduklarım arasında en beğendiğim ana haber başlığı “Her şey yolunda” idi. Haberin konusu, kendisini geçmek

isteyen bir otomobile yol vermeyen bir şöförü. Otomobilin şöförü, yol vermeyen şöförün sarhoş hatta uyuşturucu almış olabileceğini düşünerek polise şikâyet etmişti. Polis onu Ströstadt'ın kuzeyinde durdurdu ve sarhoş veya uyuşturucu tesiri altında olmadığı anlaşıldı. Görevli polis memuru, olayı aynen şöyle anlattı: "Adam sarhoş falan değildi, her şey yolundaydı." Vaka olağandı, her şey gerçekten de yolundaydı. Fakat eminim siz hiç buna benzer haberler okumamışsınızdır.

Gazeteci Anders Bolling bir meslektaşına, suç eğilimleri hakkında bilgi almak için suç bilimcilere neden hiç başvurmadığını sordu. Şu cevabı aldı: "O kadar sıkıcılar ki hep, suç oranlarının azaldığını söylüyorlar."²³⁵ Bu cevap üzerine, Bolling şu sonuca vardı: Okunan haberlerin dünyanın gerçeklerini yansıttığını düşünmek, yapıcı bir yaklaşım değil; çünkü haberler son birkaç saat içinde meydana gelenlerin en kötülerini kapsar. Bu, haberin yanlış olduğu anlamına gelmiyor. Fakat bu tür haberler sonuçta çarpık süzgeç işlevi görüyor ve dünyayı olduğundan çok daha kötü ve tehlikeliymiş gibi gösteriyor.

Medyayı suçlamak kolay fakat esas kabahatli olan biziz. Kötü haber okumak, duymak ve izlemek istemezsek medya mensupları da o tür haberler vermez. Gerçekten de medyada yer almayan olaylar hakkında ürettiğimiz senaryolar hep kötüdür. Bir olayın medyada tüm ayrıntılarıyla yer almadığı durumlarda boşlukları hep, dedikodu ve korkunç hikâyelerle doldururuz. Bugün bir yerde kötü bir şey olduğunda artık medya mensuplarının olay yerinde olmasına da gerek yok; 2 milyar akıllı telefon sayesinde, tüm haberler anında dünyaya yayılıyor.

Daniel Kahneman ve Amos Tversky adlı iki psikologun yaptığı bir araştırmanın sonuçları çok ilginç. Konu, olayların ne sıklıkla meydana geldiğini insanların nasıl hatırladığı. Sonuçlar; insanların bu konuda istatistiki verilere hiç itibar etmediğini, bunun yerine belleklerinde yer etmiş olaylara

göre tahminde bulunduklarını gösteriyor. Zihnimizde yer etmiş olan şok edici korkunç olaylar bizi, bu tür olayların olduğundan çok daha sık meydana geldiğini düşünmeye sevk ediyor. Kahneman ve Tversky bu olguyu “zihinsel kestirme” diye adlandırıyor.

Endişe, muhtemelen insanoğlunun doğasında var. İstisnalar ilginizi daha çok çekiyor. Yeni, acayip ve tahmin edilmeyenleri fark etmeye daha yatkınız. Olağan olayları izah edebilmemiz gerekmiyor fakat istisnai olanları açıklayabilmek, insanlar için daha çekici. Akşam eve geldiğimizde yolda gerçekten de acayip bir olay olmamışsa eve nasıl geldiğimiz anlatmayız.

İnsan tabiatı, geçirdiğimiz evrimin bir sonucu. Korku ve endişe, varlığımızı sürdürmemizi sağlıyor. Avcı-toplayıcı toplumlar, yırtıcı hayvanlara ve diğer tehlikelere karşı daima müteyakkız oldukları için varlıklarını sürdürebildiler. Bu tür tehlikelere kayıtsız kalanlar, yok olup gitti. Tehlikeli dönemlerde tehditlere karşı aşırı tedbirli olmak, lakayt kalmaktan çok daha az maliyetliydi. Daha endişeli ve daha zor tatmin olanlar, ayakta kaldı; bizler de onların genlerini taşıyoruz.

Tehlikeli olan her şey ilginizi çekiyor; çünkü tehlikenin farkına varamayanların hayatta kalamadığını biliyoruz. Yangın çıktığında hemen haberdar olmamız lazım. Televizyonda gördüğümüz yangınlar bile ilginizi çeker. Rahat koltuğumuzda oturup televizyon seyrederken bile, beynimiz stres hormonları ve adrenalin salgılamayı sürdürür. Çünkü her ne kadar zaman içinde soyutlama ve duyarsızlaşma tabakalarıyla örtülmüş olsa da beyinlerimiz, taş devrinden kalmadır.

Steven Pinker’a göre, dünyayı olduğundan daha kötü gösteren 3 ön yargımız var.²³⁶ Birincisi, “Kötü, iyiden güçlüdür.” Kumarda para kaybedişimizi, arkadaşlarımızın bizi terk edişlerini veya eleştirilmemizi hatırlama eğilimimiz, bunların tersi olayları hatırlama eğilimimizden daha güçlüdür. Buna benzer bir çalışma yapan araştırmacılar bu olguyu şöyle ifade

ediyorlar: “Olumsuz enformasyon zihnimizde daha çok işlem gördüğü için, nihai kanaatimizi daha güçlü biçimde etkiler.”²³⁷

Her şeyi ahlaki açıdan değerlendirme temayülümüz, ikinci ön yargımızdır. Sorunlardan sürekli şikâyet etmek; bunlarla gerçekten ilgilendiğimizi, olaylara ahlaki açıdan baktığımızı, başkalarına duyurmanın bir yolu gibi görülür. On yedinci yüzyılın önde gelen düşünürlerinden Thomas Hobbes’a göre eleştiri, rakiplerimiz ve çağdaşlarımızla rekabet etmenin bir yoludur. Geçmiş nesilleri övebiliriz; çünkü onlar bizim rakibimiz değil.

Hayatın daha basit ve daha güzel olduğu, geçmişte kalan altın çağa özlemimiz, duygusal ön yargımızın üçüncüsüdür. Kültür tarihçisi Arthur Freeman’ın bu konudaki gözlemi şöyle: “Bugünkü neslin, ebeveynlerinin çapında olmadığı yolundaki düşünce, geçmişte kalan ve günümüzdeki tüm kültürlerin ortak özelliğidir.” MÖ 7. yüzyılda yaşayan şair Hesiod, geçmişte kalan bir altın çağda insanlarla tanrıların uyum içinde yaşadığına ve her türlü yiyeceği doğa onlara verdiği için çalışmalarına gerek olmadığına inanıyordu. Bunun ardından, çekişme ve endişelerle dolu Gümüş Çağı ve bu tür olayların daha da ağırlaştığı Bronz Çağı geldi. Hesiod’un yaşadığı Demir Çağı’da ise ahlaksızlık ve endişe almış yürümüştü, insanlar hayatta kalabilmek için ter dökmek zorundaydı. Her kültür, din ve ideolojinin; tarih öncesi dönemde kalmış, sonradan yok olan bir kayıp cenneti vardır. Bugünün çürümüş dünyasını o dönemle karşılaştırmak âdettendir.

Birçok kimse, bu tür idealleştirilmiş geçmiş ile çocukluğumuza dair hatıralarımız arasında ilişki kurar ve o güvenli, heyecan verici ortama özlem duyar. Yaşlandıkça sorumluluklarımız artar, hayal kırıklıkları yaşar ve bazen sıkılırız, fiziksel gücümüz de azalır. Kendimizde meydana gelen bu değişimleri zamanımızda meydana gelen değişikliklerle karıştırırız. Hayatlarındaki veya dünya tarihindeki en mutlu ve en müreffeh döneminin ne zaman olduğunu kime sorsam, herkes bü-

yüdükleri dönemi söylüyor. ABD’de 1946’dan sonra doğanlar, ellili yıllara bu nedenle özlem duyuyor. *Simpsons* adlı dizideki Abe Simpson adlı dede karakteri, dizinin bir bölümünde şunları söylüyor: “Tam uyum sağladığım anda her şeyi değiştirdiler. Şimdi ise eskisine hiç benzemeyen, bana acayip ve korkutucu gelen yeni duruma uyum sağlamaya çalışıyorum.”

İnsanlar hür olduğu takdirde ilerlemenin ve dünyanın gelişeceğine olan inanç, Aydınlanma kültürünün temel unsuru-ruydu. Buna rağmen Rousseau ve Romantik Çağ düşünürleri, yaratılan yeni dünyanın eskisinden daha kötü olduğunu ileri sürüyorlardı. O günden bu yana kaydedilen tüm ilerlemeye rağmen bu düşünce, Batı kültüründe gizli bir eğilim olarak hâlâ var. Popülist demagoglar, bu rezervden sık sık faydalanyorlar.

Geçmişimizi sürekli olarak yeniden yaratıp hatıralarımızı buna göre şekillendiririz. Asya’daki seyahatlerini tamamladıktan sonra Lasse Berg ve Stig Karlsson, Asya için öngördükleri felaket senaryosunda ne kadar yanıldıklarını anladılar. İnsanların hayatı kitlesel olarak iyiye gidiyordu. Fakat temas ettikleri insanların hepsi öyle düşünmüyordu. Doksanlı yıllarda mülakat yaptıkları Hintli kadın Satto, hayatın giderek zorlaştığından ve çocuklarına bakabilmek için daha çok çalışması gerektiğinden şikâyetçiydi. Çocukluğunda hayat çok daha kolaydı, gün boyu oyun oynayabiliyordu. Lasse Berg şunları yazıyor: “Mülakatlarımızın ne ifade ettiğini çok düşündüm. Eğer daha önce oraları görmemiş olsaydım, ben de her şeyin kötü gittiğine inanabilirdim.”²³⁸ Ne var ki Berg ve Karlsson oraları yirmi yıl önce de görmüşlerdi. O zaman tuttukları notları; baskı, cehalet, yeterli yiyecek bulamama ve hayatın zorluğu hakkında köylülerden şimdi duyup not aldıklarıyla karşılaştırma imkânları vardı. Satto yanlış hatırlıyordu; sabahtan akşama kadar oynamıyor, gün boyu tarlalarda ağır şartlarda çalışıyordu.

Berg 2010’da tekrar gittiğinde Satto, ailesinin ulaştığı hayat

standardından dolayı çok mutluydu. Fakat çok hayret vericidir, 1990'daki şikâyetlerini hiç hatırlamıyordu. Tek hatırladığı, hayatın 1990'da da güzel olduğuydu.²³⁹ Mutlu bir çocukluk yaşandığını hatırlamanın yaşı olmasa gerek...

İşlerin bugüne kadar olağanüstü iyi gitmiş olması, ilerlemenin ilelebet süreceği anlamına gelmiyor. Şirketler ve hükûmetler, kolayca buldukları paralarla faaliyetlerini finanse edebildiler. Bunların geri ödenmesi gereken gün geldiğinde büyük bir finansal kriz çıkabilir. Küresel ısınma ekosisteme bir tehdittir, milyonlarca insanın hayatını etkiliyor. Büyük güçler arasında savaş çıkabilir. Teröristler ileri teknolojileri edinebildiklerinde büyük çaplı felaketlere sebep olabilirler veya çok sayıdaki küçük fakat koordineli saldırılarla sivillere çok zarar verebilirler. Fakat en tehlikeli olan husus, bu tür olaylardan korkan kitlelerin tepkisidir; bunun sonucunda, ilerlemenin can damarı olan özgürlükler ve açıklık politikalarından vazgeçilebilir.

The Rational Optimist (Akılcı İyimser) adlı kitabın yazarı Matt Ridley'e en çok endişe veren iki alan, "batıl inançlar ve bürokrasi." Zira batıl inançlar bilgi hazinemizin zenginleşmesine set çekiyor, bürokrasi de bilginin yeni teknolojiler ve işletme alanlarına uygulanmasını engelliyor. Bu kitapta anlatılan gelişmelerin tümü bu iki engele takılabilirdi. Radikal İslamcılar kızların eğitilmelerini engelliyor ve işgal ettikleri her yerde köleliği yeniden hayata geçiriyor. Çocuk felci aşısının Müslümanları kısırlaştırmak için geliştirildiğine dair aslı astarı olmayan dedikodu, dünyada artık görülmeyen bu hastalığın hortlamasına yol açtı. Kızamık aşısının otizme yol açtığına dair saçma sapan düşünce sonucunda Amerika'da bu aşıya karşı yürütülen kampanya, birkaç kez bu korkunç hastalığın salgınının çıkmasına neden oldu.

İlerlemenin itici güçlerinin neler olduğu kesindir: bilim ve bilgi birikiminin gelişmesi, ticaretin yayılması ve hac-

minin büyümesi, iş birliğinin artması ve özgürlük ortamı. Korktukları için veya konumlarına tehdit oluşturduğu için ilerlemeyi kabullenmeyen güçler, tarih boyunca bu alanlarda engeller çıkarmıştır. Bundan bin yıl önce, Bilimsel Devrim ile Sanayi Devrimi'nin Avrupa'da başlayacağını hiç kimse tahmin edemezdi. Bağdat'taki Abbasi Halifesi 797'de kendisine bir saat hediye ettiğinde Şarlman, bunun ne olduğunu anlamamıştı. O tarihlerde Araplar [Müslümanlar, (K.G.)], bilim ve teknolojiye Avrupa'nın çok önündeydi; Batı'da unutulmuş kadim Yunan felsefesi orada yaşıyordu. Yine aynı yıllarda, Song hanedanınca yönetilen Çin'de kültür ve iktisat canlanıyordu. Hukukun üstünlüğü ve iktisadi özgürlük sayesinde yenilikçilik iklimi oluşmuştu. Çin'de matbaa, barut ve pusula kullanılıyordu. Bu üç cihaz, Francis Bacon'a göre, 1620 yılına gelene kadar yapılmış en önemli icatlardı.

Fakat 14. yüzyılda iktidarı ele geçiren Ming hanedanı teknolojiye ve yabancılara düşmandı. Çin gemilerinin okyanuslara açılması yasaklandı, buna uymayanlar için ölüm cezası getirildi. Belki de dünyanın bilinmeyen yörelerini keşfedecek olan büyük gemilerin hepsi yakıldı. İslam âleminde de benzer gelişmeler yaşandı. Müslümanlar, 13. yüzyıldaki Moğol istilasında sonra içe kapandı. Matbaa, Osmanlı İmparatorluğu'na 300 yıl gecikmeyle gelebildi; teknolojiye engeller çıkarıldı. Takıyuddin'in 1577'de kurduğu gözlemevi, Tanrı'ya karşı casusluk yapıyor iddiasıyla üç sene sonra yıkıldı.

Avrupa'daki durum da bunlardan iyi değildi. Seçkinler orada da yeni fikirlere ve yeniliklere karşıydı. Fakat Avrupa; coğrafi, siyasi ve dil bakımından çok parçalı olduğu için hiçbir grup veya imparatorun kıtanın tamamını denetim altına alabilecek gücü yoktu. İktisat tarihçisi Eric Jones *The European Miracle* (Avrupa Mucizesi) adlı kitabında şu hususların altını çiziyor: 14. yüzyılda Avrupa'da, birbirinden farklı 1000 siyasi birim vardı ve bu çoğulcu yapı, birbirine rakip millî devletler kurulmasından sonra da esasen sürdü. Yeni teoriler, icatlar ve

iş modellerinin, bunların kıymet ve önemini takdir eden kişilerce hayata geçirilebilecekleri yerler ve şartlar, bu çoğulcu yapı içinde hep bulunabildi. Bunlar ilerlemenin can simitle-riydi.

Avrupa'nın zenginliğini yaratanlar; düşünürler, mucitler veya iş adamları değildir. Esas neden, elitlerin ilerlemeyi önlemek için sarfettiği gayretlerin başarıya ulaşamamasıdır. Fikirler, teknoloji ve sermaye, bu nedenle serbestçe dolaşabildi. Devletler birbirleriyle rekabet etmek mecburiyetinde kaldı, birbirlerinden öğrendikçe ilerlemeye zorlandılar. Bu, bir bakıma günümüzdeki küreselleşmeye benziyor. Daha çok sayıda ülke, daha çok yerlerde insanlığın bilgi hazinesine ve başka yerlerdeki yeniliklere ulaşabiliyor. Böyle bir dünyada, ilerleme artık imparatorun kaprislerine bağlı değil. İlerleme bir yerde engellenip durdurulsa bile, başka yerlerde sürecektir.

Zenginlik yok edilebilir, insanlar öldürülebilir fakat bilgi yok edilemez, bilgi hazinesi büyümeye devam eder. Gerici akımların insanlığın ilerlemesini tamamen engelleyebilmesi artık çok zor. Fakat gelişme de kendiliğinden olmuyor. Bu kitapta anlatılan gelişmeyi; yeni şeyler yapabilme özgürlüğü için yılmadan mücadele eden, garip fikirli, cesur ve çalışkan bilim insanlarına, yenilikçilere ve girişimcilere borçluyuz. İlerlemenin sürmesi için herkesin bu meşaleyi taşıması lazım.

NOTLAR

- ¹ Studio Ett, Swedish Public Radio, 2 February 2016.
- ² Forskningsgruppen för samhälls- och informationsstudier 2007.
- ³ Byström, Christer, “Nödår”, section in “Sidensjöns historia före år 1900”. Downloaded 13 May 2003. <www.umehus23.ac.se/035/cb/sidensjo/texter/nodar.htm>.
- ⁴ Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life: Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, Vol 1. London: Phoenix Press, 2002, p. 73ff.
- ⁵ Braudel 2002, p. 77.
- ⁶ Birgitta Conradsson & Janne Fredlund, “Köket förr i tiden : teknik i köket”. Downloaded 21 November 2002, <www.ur.se/sundsvall/spring13a.html>.
- ⁷ Gabriele Doblhammer and James W. Vaupel, “Lifespan depends on month of birth”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States*, 27 February, 2001, vol. 98 no. 5.
- ⁸ Braudel 2002, p. 74. Calories: Fogel 2004, p. 9.
- ⁹ Deaton 2013, p. 92.
- ¹⁰ Fogel 2004, p. 33.
- ¹¹ Ridley, p 6f.
- ¹² Max Roser (2015) – ‘Food per Person’. *Published online at OurWorldInData.org*. Retrieved from: <http://ourworldindata>.

org/data/food-agriculture/food-per-person/

¹³ Rebecca Onion, “A Post–World War I “Hunger Map of Europe,” Aimed at the Hearts of American Kids”, The Vault, Slate, 31 July 2014, <http://www.slate.com/blogs/the_vault/2014/07/31/history_of_famine_in_europe_after_wwi_a_hunger_map_for_american_kids.html>

¹⁴ Torbjörn Fagerström, “Den värdefulla rätten att mjölka en kossa”. Dagens Nyheter, 18 March, 2013.

¹⁵ Fogel 2004, p. 90.

¹⁶ Deaton 2013, p. 158.

¹⁷ Max Roser (2015) – ‘Fertility Rates’. *Published online at OurWorldInData.org*. Retrieved from: <http://ourworldindata.org/data/population-growth-vital-statistics/fertility-rates/>

¹⁸ Şu eserden derlenmiştir: Gregg Easterbrook, “Forgotten Benefactor of Humanity”, *Atlantic*, No 1, 1997.

¹⁹ <http://humanprogress.org/f1/2126>, <http://humanprogress.org/static/3020>

²⁰ FAO, The State of Food and Agriculture 1947, Geneva, 25 August 1947.

²¹ Van Zanden, J L et al (eds), *How Was Life? Global Well-being since 1820*, OECD Publishing, 2014, chap. 7

²² K. von Grebmer, J. Bernstein, A. de Waal, N. Prasai, S. Yin, and Y. Yohannes. “2015 Global Hunger Index: Armed Conflict and the Challenge of Hunger”. Bonn, Washington, DC, and Dublin: Welthungerhilfe, International Food Policy Research Institute, and Concern Worldwide, 2015.

²³ Bjørn Lomborg (ed), *How Much have Global Problems Cost the World?: A Scorecard from 1900 to 2050*.

- ²⁴ Jesse Ausubel, “Peak Farmland”, Lecture for the Symposium in Honor of Paul Demeny 16 December 2012.
- ²⁵ Gregg Easterbrook, “Forgotten Benefactor of Humanity”, *Atlantic*, No 1, 1997.
- ²⁶ “Total fertility”, United Nations Population Division, downloaded 31 October 2015.
- ²⁷ K. von Grebmer et al 2015.
- ²⁸ Jang Jin-sung, *Dear Leader: My Escape from North Korea*. Simon & Schuster, 2015, p. 237f.
- ²⁹ K. von Grebmer et al 2015.
- ³⁰ Amartya Sen, *Development as Freedom*. New York: Anchor Books, 1999, chap. 7.
- ³¹ Kate Xiao Zhou, *How The Farmers Changed China: Power Of The People*, Westview Press, 1996.
- ³² “Xiaogang Village, Birthplace of Rural Reform, Moves on”. China Development Gateway, 16 December 2008. <http://en.chinagate.cn/features/rural_poverty/2008-12/16/content_16966805.htm>
- ³³ Ann Lindstrand, Staffan Bergström, Hans Rosling, Birgitta Rubenson, Bo Stenson, Thorild Tylleskär, *Global Health: An Introductory Textbook*. Studentlitteratur, 2006, p. 77
- ³⁴ Rose George, *The Big Necessity: Adventures in the World of Human Waste*.
- ³⁵ Claire Tomalin, *Samuel Pepys : the unequalled self*. London, Penguin Books, 2003, p. 5.
- ³⁶ Bettman, Otto L, *The good old days : they were terrible*. New York: Random House, 1974, p. 35.

- ³⁷ Bill Emmott, *20/21 Vision : the lessons of the 20th century for the 21st*. London: Penguin, 2004, p. 257f.
- ³⁸ Per-Anders Fogelström, *Ladugårdslandet som blev Östermalm*. Stockholm: Billbergs, 1964, p. 18.
- ³⁹ Deaton 2013, p. 95.
- ⁴⁰ First Reading, HC Deb 15 July 1858 vol 151 cc1508-40. <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1858/jul/15/first-reading#S3V0151P0_18580715_HOC_123> Accessed 1 December 2015.
- ⁴¹ David Cutler & Grant Miller, “The Role of Public Health Improvements in Health Advances: The 20th Century United States”. Working Paper 10511, National Bureau of Economic Research, May 2004.
- ⁴² World Health Organization & UNICEF, Progress on sanitation and drinking water – 2015 update and MDG assessment. 2015. 1980 yılı değerleri şu kaynaktır: WHO, *The World Health Report 1995: Bridging the Gaps*. Geneva, 1995.
- ⁴³ Fredrik Segerfeldt, *Water for Sale: How Business and the Market Can Resolve the World's Water Crisis*. Washington DC: Cato Institute, 2005, p. 13f.
- ⁴⁴ UNDP, *Human Development Report 2006: Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis*. New York, 2006, p. 14.
- ⁴⁵ UNDP 2006, p. 47.
- ⁴⁶ Adelaide Lusambili, “‘It is our Dirty Little Secret’: An Ethnographic Study of the Flying Toilets in Kibera Slums, Nairobi”, STEPS Working Paper 44, Brighton: STEPS Centre, 2011.
- ⁴⁷ World Health Organization & UNICEF, Progress on sanitation

tion and drinking water – 2015 update and MDG assessment. 2015.

⁴⁸ Max Roser (2016) – ‘Life Expectancy’. *Published online at OurWorldInData.org*. Retrieved from: <http://ourworldindata.org/data/population-growth-vital-statistics/life-expectancy/>

⁴⁹ M C Buer, *Health, Wealth and Population in the Early Days of the Industrial Revolution*. Routledge, 2013, p. 88.

⁵⁰ Rosemay Horrox, *The Black Death*. Manchester University Press, 1994, p. 65.

⁵¹ Horrox 1994, p. 82ff.

⁵² Braudel 2002, p 85.

⁵³ Deaton 2013, p. 77.

⁵⁴ Abdel R Omran, "The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change", *The Milbank Quarterly*, Vol. 83, No. 4, 2005 (pp. 731–57).

⁵⁵ Oskar Burgera, Annette Baudischa & James W. Vaupel, "Human mortality improvement in evolutionary context", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol 109, No 44, 30 October, 2012

⁵⁶ Max Roser (2015), "Child Mortality". *Published online at OurWorldInData.org*. Retrieved from: <http://ourworldindata.org/data/population-growth-vital-statistics/child-mortality/>

⁵⁷ Fogel 2004, p. 110f.

⁵⁸ Omran 2005.

⁵⁹ Deaton 2013, p. 84f.

⁶⁰ Max Roser (2015) "Maternal Mortality". *Published online at OurWorldInData.org*. Retrieved from: <http://ourworldindata.org/data/population-growth-vital-statistics/maternal-mortality/>

org/data/health/maternal-mortality/ World Bank, World Development Indicators 2015.

⁶¹ Carlo A Corsini & Pier Paolo Viazzo (eds.) “The Decline of Infant Mortality in Europe 1800-1950: Four National Case Studies. Florence: UNICEF, 1993.

⁶² Kenny 2012, p. 12.

⁶³ World Health Organization. “The Global Eradication of Smallpox: Final Report of the Global Commission for the Certification of Smallpox Eradication”, Geneva: World Health Organization; 1980. Global Commission for Certification of Smallpox Eradication.

⁶⁴ World Health Organization, World Malaria Report 2015.

⁶⁵ “Fact Sheet 2015”, UNAIDS, 2015. Deaton 2013, p. 151.

⁶⁶ World Development Indicators 2015, 1 December 2015

⁶⁷ World Development Indicators 2015, United Nations, The Millenium Goal Report 2015, p. 5.

⁶⁸ Joshua Nalibow Ruxin, ”Magic Bullet: The History of Oral Rehydration Therapy”, Medical History, Vol 38, 1994.

⁶⁹ David E Bloom, “7 billion and counting”, *Science* 333, 562 (2011).

⁷⁰ Charles Kenny, Getting better, *Why global development is succeeding – and how we can improve the world even more*. New York: Basic Books, 2012, chap. 6.

⁷¹ Easterly, William, “Life during growth”, *Journal of Economic Growth*, vol 4, nr 3, 1999.

⁷² Ronald Bailey, *The End of Doom : Environmental Renewal in the Twenty-first Century*. New York: St Martin’s Press, 2015,

kap 4. "More than 1.5 million cancer deaths averted in last two decades", CBS News, 31 December 2014. <<http://www.cbsnews.com/news/more-than-1-million-cancer-deaths-averted-in-last-two-decades>>

⁷³ WDI 2015.

⁷⁴ 2013'de 86,6 yıldı..

⁷⁵ Deaton 2013, p. 149.

⁷⁶ Braudel 2002, sid 283.

⁷⁷ Martin Ravallion, 2014. "Poverty in the Rich World When It Was Not Nearly So Rich," Blog Post, Center for Global Development, Washington, DC. <http://international.cgdev.org/blog/poverty-richworld-when-it-was-not-nearly-so-rich>.

⁷⁸ Fogel 2004, p. 41.

⁷⁹ Smith 1776, bk. 1, ch. 8.

⁸⁰ Lindert, Peter & Jeffrey Williamson, "English workers' Living Standards During the Industrial Revolution A New Look", in Joel Mokyr, ed., *The Economics of the Industrial Revolution*. London: Allen & Unwin, 1985.

⁸¹ Fogel 2004, p. 38.

⁸² World Development Report, 1997.

⁸³ Berg 2014, p. 60ff. Their first return visit is described in Berg & Karlsson 2000.

⁸⁴ Swaminathan S. Anklesaria Aiyar, "Capitalism's Assault on the Indian Caste System", Cato Policy Analysis, No 776, 21 July, 2015.

⁸⁵ "What the poor say", World Bank, May 2001.

⁸⁶ Pritchett, Lant, "Divergence, Big Time", *The Journal of Economic Perspectives*, vol 11, nr 3, 1997.

⁸⁷ Subramanian, Arvind & Martin Kessler, "The Hyperglobalization of Trade and Its Future". Working paper 3, Global Citizen Foundation, 2013.

⁸⁸ Hartcher, Peter, "Tipping point from West to rest just passed", *The Sydney Morning Herald*, 17 april 2012.

⁸⁹ Francois Bourguignon & Christian Morrisson, "Inequality among world citizens: 1820–1992", *American Economic Review*, Vol 92, No 4, September 2002.

⁹⁰ Rawls 1973; see application of this in Lomborg 2001, p. 64.

⁹¹ Max Roser (2016) – 'World Poverty'. *Published online at OurWorldInData.org*. Retrieved from: <http://ourworldindata.org/data/growth-and-distribution-of-prosperity/world-poverty/>

⁹² David Dollar, Tatjana Kleineberg, and Aart Kraay, "Growth Still Is Good for the Poor", Working Paper no 596, September 2013, Luxembourg Income Study, Cross-National Data Center in Luxembourg.

⁹³ UN-HABITAT, *State of the World's Cities 2012/13 : Prosperity of Cities*. Nairobi: 2012, p. 126. P. 60. United Nations, The Millennium Development Goals Report 2015, p. 60.

⁹⁴ World Bank, *A Measured Approach to Ending Povrty and Boosting Shared Prosperity: Concepts, Data, and the Twin Goals*. World Bank Group, 2015, p. 44ff.

⁹⁵ Tomáš Hellebrandt and Paolo Mauro, "The Future of Worldwide Income Distribution", Working paper 15-7, April 2015, Peterson Institute for International Economics.

- ⁹⁶ Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: The Decline of Violence in History and its Causes*. 2011, p. xxi.
- ⁹⁷ P Davies, L Lee, A Fox, E Fox, "Could Nursery Rhymes Cause Violent Behaviour A Comparison with Television Viewing", *Archives of Diseases in Childhood*, 2004, vol 89.
- ⁹⁸ Pinker 2011, p. 132.
- ⁹⁹ Pinker 2011, p. 52f.
- ¹⁰⁰ Manuel Eisner, "Long-Term Historical Trends in Violent Crime", 2003.
- ¹⁰¹ Barbara Tuchman, *A Distant Mirror: The Calamitous 14th century*. Random House, 2011, p. 135.
- ¹⁰² Manuel Eisner, "Long-Term Historical Trends in Violent Crime"
- ¹⁰³ Jan Philipp Reemtsma, *Trust and Violence: An Essay on a Modern Relationship* Princeton University Press, 2012, p.
- ¹⁰⁴ Pinker 2011, p. 81.
- ¹⁰⁵ Pinker 2011, p. 159.
- ¹⁰⁶ Matthew White, *The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities*. W W Norton & Company, p. 93.
- ¹⁰⁷ Pinker 2011, p. 231.
- ¹⁰⁸ C V Wedgwood, *The Thirty Years' War*. New York Review Books Classic, 2005, p. 14f.
- ¹⁰⁹ John Mueller, *Retreat From Doomsday: The Obsolescence of Major War*. Basic Books, 2001, p. 18.
- ¹¹⁰ Pinker 2011, p. 224ff.

¹¹¹ Mueller 2001, p. 5.

¹¹² Max Roser (2015) – ‘War and Peace after 1945’. *Published online at OurWorldInData.org*. Retrieved from: <http://ourworldindata.org/data/war-peace/war-and-peace-after-1945/>

¹¹³ Human Security Report 2005, p. 75.

¹¹⁴ Frank Chalk & Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. Yale University Press, 1990, p. xvii & 58.

¹¹⁵ Human Security Report 2013.

¹¹⁶ <http://data.euro.who.int/dmdb/>

¹¹⁷ Audrey Cronin, *How Terrorism Ends: Understanding the Decline and Demise of Terrorist Campaigns*. Princeton University Press, 2009, p. 114.

¹¹⁸ von Mises 1966. Bruce M Russett & John R Oneal, *Triangulating Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations*.

¹¹⁹ John Nielsen, “The Killer Fog of ‘52”, NPR, 11 December 2002, <<http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=873954>>

¹²⁰ Michelle L Bell, Devra L Davis & Tony Fletcher, “A Retrospective Assessment of Mortality From the London Smog Episode of 1952: the Role of Influenza and Pollution”. *Environmental Health Perspectives*. 2004 January; 112(1): 6–8.

¹²¹ <<http://www3.epa.gov/airtrends/aqtrends.html>>, Department for Environment, Food and Rural Affairs, “Emissions of Air Pollutants in the UK, 1970-2013”, 18 December 2014.

¹²² Department for Environment, Food and Rural Affairs, “Emissions of Air Pollutants in the UK, 1970-2013”, 18 De-

cember 2014.

¹²³ Bjørn Lomborg, *The Skeptical Environmentalist : Measuring the Real State of the World*. Cambridge University Press, 2001, p. 164f.

¹²⁴ Mattias Svensson, *Miljöpolitik för moderater*. Fores, 2015, p. 26.

¹²⁵ The International Tanker Owners Pollution Federation Limited, "Oil Tanker Spill Statistics 2014", London 2015.

¹²⁶ European Environment Agency, "Exposure of ecosystems to acidification, eutrophication and ozone", 27 November 2015. <<http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/exposure-of-ecosystems-to-acidification-3/assessment-1>>

¹²⁷ Forest Europe, *State of Europe's Forests 2015*, 2015. FAO, *Global Forest Resource Assessment 2015*. Rome 2015. Brad Plumer, "Brazil's Recent Fight Against Deforestation Has Been A Huge Success", *Vox*, 14 June 2015.

¹²⁸ Jesse Ausubel, "Peak Farmland", Lecture for the Symposium in Honor of Paul Demeny, 16 December 2012.

¹²⁹ Bailey 2015, chap. 7.

¹³⁰ Maria Dornelas, Nicholas J. Gotelli, Brian McGill, Hideyasu Shimadzu, Faye Moyes, Caya Sievers & Anne E. Magurran, "Assemblage Time Series Reveal Biodiversity Change but Not Systematic Loss", *Science*, 344.6181, 18 April 2014.

¹³¹ The index was developed by Yale Center for Environmental Law and Policy and Center for International Earth Science Information Network at Columbia University.

¹³² Hsu, A., J. Emerson, M. Levy, A. de Sherbinin, L. Johnson, O. Malik, J. Schwartz, and M. Jaiteh. The 2014 Environmental

Performance Index. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2014.

¹³³ Lance A Ealey & Glenn A Mercer, "Tomorrow's cars, today's engines". *The McKinsey Quarterly*, nr 3, 2002.

¹³⁴ Ronald Bailey, *The End of Doom : Environmental Renewal in the Twenty-first Century*. New York: St Martin's Press, 2015, kap 4.<<<

¹³⁵ US Geological Survey, *Mineral Commodity Summaries 2015*, p. 191.

¹³⁶ Blake Clayton: *Market Madness: A Century of Oil Panics, Crises, and Crashes*. Oxford University Press, 2015, p. 17f.

¹³⁷ Environmental Performance Index 2015.

¹³⁸ Goklany, Indur M, *The improving state of the world: Why we're living longer, healthier, more comfortable lives on a cleaner planet*. Washington, DC: Cato Institute, 2007, p 149f.

¹³⁹ Bishwa S. Koirala, Hui Li, Robert P. Berrens, "Further Investigation of Environmental Kuznets Curve Studies Using Meta-Analysis", *International Journal of Ecological Economics and Statistics*, No S11, vol 22, 2011.

¹⁴⁰ Indur Goklany, "Deaths and Death Rates from Extreme Weather Events: 1900-2008". *Journal of American Physicians and Surgeons*, Vol 14, No 4, Winter 2009.

¹⁴¹ Todd Moss & Benjamin Leo, "Maximizing Access to Energy: Estimates of Access and Generation for the Overseas Private Investment Corporation's Portfolio", Center for Global Development, January 2014.

¹⁴² Ronald Bailey, *The End of Doom : Environmental Renewal in the Twenty-first Century*. New York: St Martin's Press, 2015,

p. 200.

¹⁴³ Lindstrand, Ann, Staffan Bergström, Hans Rosling, Birgitta Rubenson, Bo Stenson & Thorkild Tylleskär, *Global health: An introductory textbook*. Lund: Studentlitteratur, 2006, p. 70. Aslında, savaş sırasında, Hırvatistan ve Bosna'da bebek ölüm oranları düştü.

¹⁴⁴ Indur Goklany, "Deaths and Death Rates From Extreme Weather Events: 1900-2008". *Journal of American Physicians and Surgeons*, Volume 14, Number 4, Winter 2009.

¹⁴⁵ Peter H. Diamandis & Steven Kotler, *Abundance: The Future is Better Than You Think*. Free Press, 2012, p. 169.

¹⁴⁶ OECD, "World development of literacy and attainment of at least basic education, 1820-2010", statistical appendix to van Zanden et al 2014. <<http://dx.doi.org/10.1787/8889333095666>> Downloaded 21 February 2016.

¹⁴⁷ Berg 2014, p. 80.

¹⁴⁸ Jan Luiten van Zanden, Joerg Baten, Marco Mira d'Ercole, Auke Rijpma, Conal Smith & Marcel Timmer (eds.) *How Was Life? Global Well-Being Since 1820*. OECD 2014, chap. 5. Tarihi için bkz. UNESCO, Literacy for Life, Global Monitoring Report 2006, Paris: UNESCO, 2005, chap. 8.

¹⁴⁹ Derek Gillard, "Education in England: a brief history", 2011. <<http://www.educationengland.org.uk/history/chapter03.html>>. Accessed 1 December 2015.

¹⁵⁰ Cipollac 1969, 54, Lindström, forthcoming.

¹⁵¹ van Zanden et al 2014.

¹⁵² van Zanden et al 2014. 2015 estimate from "Education for All 2000-2015: Achievements and Challenges", EFA Global

Monitoring Report 2015, Paris: UNESCO, 2015.

¹⁵³ Kenny 2012, p. 80.

¹⁵⁴ MDG 2015.

¹⁵⁵ Kenny 2012, p. 81.

¹⁵⁶ MDG 2015

¹⁵⁷ Kenny 2012, p. 79. MDG 2015.

¹⁵⁸ UNESCO 2005, p. 196f.

¹⁵⁹ “Learning Unleashed”, *The Economist*, August 1, 2015.

¹⁶⁰ “Learning Unleashed”, *The Economist*, August 1, 2015.

¹⁶¹ Tooley 2009, p. 174 & 258-9

¹⁶² WDI exc 1970

¹⁶³ MDG 2015.

¹⁶⁴ Frederick Douglass, *Narrative of the Life of Frederick Douglass*. Library of America, 2014, chap. 7.

¹⁶⁵ Frederick Douglass, *Narrative of the Life of Frederick Douglass*. Library of America, 2014, chap. 7.

¹⁶⁶ Guest, Robert, *The shackled continent*. London: Pan Books 2005, p.8.

¹⁶⁷ Paul Petit, *Pax Romana*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1976. p. 162

¹⁶⁸ Michael Shermer, *The Moral Arc: How Science and Reason Lead Humanity Toward Truth, Justice, and Freedom*. New York: Henry Holt and Company, 2015, p. 194.

¹⁶⁹ Shermer 2015, pp. 205f.

¹⁷⁰ *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 1, 1760-1776. Ed. Julian P. Boyd. Princeton: Princeton University Press, 1950, p. 243ff.

¹⁷¹ Manisha Sinha, *The Counterrevolution of Slavery: Politics and Ideology in Antebellum South Carolina*. The University of North Carolina Press, 2000, p. 255f.

¹⁷² Shermer 2015, p. 211.

¹⁷³ John Mueller, *Capitalism, Democracy, and Ralph's Pretty Good Grocery*, Princeton University Press, 2001, p. 214.

¹⁷⁴ Freedom House, "Number and percentages of electoral democracies, FIW 1989-2015", <<https://freedomhouse.org/sites/default/files/Number%20and%20Percentage%20of%20Electoral%20Democracy%2C%20FIW%201989-2015.pdf>>, accessed 31 December 2015.

¹⁷⁵ Adam Przeworski, Michael E. Alvarez, Jose Antonio Cheibub & Fernando Limongi, *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*. Cambridge University Press, 2000.

¹⁷⁶ Pew Research Center, "The World's Muslims: Religion, Politics and Society: Survey Topline Results", 2013.

¹⁷⁷ "Global country status overview, FIW 1973-2015", Freedom House. <<https://freedomhouse.org/sites/default/files/Global%20Country%20Status%20Overview%2C%201973-2015.pdf>>, accessed 31 December 2015.

¹⁷⁸ Freedom House, "Freedom of the Press 2015", April 2015 p. 8.

¹⁷⁹ James Gwartney, Robert Lawson & Joshua Hall, *Economic Freedom of the World: 2015 Annual Report*. Fraser Institute, 2015.

¹⁸⁰ Milton Friedman, “Economic Freedom, Human Freedom, Political Freedom”, address at the Smith Center, California State University, Hayward, California, 1 November 1991.

¹⁸¹ “Freedom in the World 2015”, Freedom House.

¹⁸² Pinker 2011, p. 658.

¹⁸³ Shermer 2015, p. 18.

¹⁸⁴ John Locke, *A Letter Concerning Toleration*, 1689.

¹⁸⁵ James R Flynn, *What is intelligence? Beyond the Flynn Effect*. Cambridge University Press, First expanded paperback edition, 2009, sid 18f.

¹⁸⁶ Pinker 2011, p. 656.

¹⁸⁷ Karl Marx & Frederick Engels, *Manifesto of the Communist Party*, 1848. <<https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Manifesto.pdf>>

¹⁸⁸ Benjamin M. Friedman, *The Moral Cosequences of Growth*. New York: Alfred A Knopf, 2005.

¹⁸⁹ Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, 1997, p. 40.

¹⁹⁰ Brink Lindsey, *The Age of Abundance How Prosperity Transformed America's Politics and Culture*. Collins, 2007, p. 104.

¹⁹¹ Abigail Thernstrom & Stephan Thernstrom, *America in Black and White: One Nation, Indivisible*, p. 31.

¹⁹² Pinker 2011, p. 390f.

¹⁹³ “Trends in American Values 1987-2012”, The Pew Research

Center, 4 June 2012.

¹⁹⁴ Victor Asal & Amy Pate, “The Decline of Ethnic Political Discrimination, 1950-2003”, in Monty G. Marshall & Ted Robert Gurr (eds.), *Peace and Conflict 2005*. Center for International development & Conflict Management, University of Maryland.

¹⁹⁵ Margo Wilson & Martin Daly, “The Man Who Mistook His Wife for a Chattel”, In, J.H. Barkow, L. Cosmides, J. Tooby (Eds.) *The Adapted Mind. Evolutionary psychology and the generation of culture*. Oxford University Press. New York, 1992.

¹⁹⁶ “Bolting Among the Ladies”, *Oneida Whig*, 1 August 1848.

¹⁹⁷ Nicola Lacey, Celia Wells & Oliver Quick, *Reconstructing Criminal Law: Text and Materials*. Cambridge University Press, 2003, p. 488

¹⁹⁸ <http://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2015>

¹⁹⁹ UNDP, *Human Development Report 2014*. New York, 2014.

²⁰⁰ Pinker 2011, p. 413.

²⁰¹ United Nations Children’s Fund, *Female Genital Mutilation/Cutting: What might the future hold?*, UNICEF, New York, 2014.

²⁰² Pew Research Center, “The World’s Muslims: Religion, Politics and Society: Survey Topline Results”, 2013.

²⁰³ Jean M. Twenge, “Attitudes Toward Women, 1970–1995: A Meta-Analysis”

²⁰⁴ Pinker 2011, p. 408f.

²⁰⁵ Lillian Faderman, *The Gay Revolution: The Story of the Struggle*. Simon and Schuster, 2015, p. 137.

- ²⁰⁶ Aaron Day: “The PinkNews Guide to the History of England and Wales Equal Marriage”, *PinkNews*, 15 July, 2013.
- ²⁰⁷ John D’Emilio, *Sexual Politics, Sexual Communities*. University of Chicago Press, second edition, 2012, p. 156.
- ²⁰⁸ Lillian Faderman, *The Gay Revolution: The Story of the Struggle*. Simon and Schuster, 2015.
- ²⁰⁹ *The Economist*, ”The Gay Divide”, 11 October 2014.
- ²¹⁰ Ravailon 2016.
- ²¹¹ “Child Labour in Historical Perspective 1800-1985 : Case Studies from Europe, Japan and Colombia”, UNICEF, 1986.
- ²¹² Kaushik Basu, “Child labor: Cause, Consequence and Cure, With Remarks on International Labor Standards”, December 5, 1998.
- ²¹³ Clark Nardinelli, *Child Labor and the Industrial Revolution*, sid 115.
- ²¹⁴ “Understanding Children’s Work in Vietnam: Report on Child Labour”. ILO, UNICEF, World Bank, April 2009.
- ²¹⁵ Eric V. Edmonds & Norbert Schady, “Poverty Alleviation and Child Labor”, Working Paper 15345, National Bureau of Economic Research, September 2009.
- ²¹⁶ Edmonds, Eric & Nina Pavcnik, “Child labor in the global economy”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol 19, No 1, 2005. Edmonds, Eric, Nina Pavcnik & Petia Topalova, “Trade adjustment and human capital investments: Evidence from Indian tariff reform”. Working paper No 12884. National Bureau of Economic Research, 2007.
- ²¹⁷ ILO, *Economically Active Populations: Estimates and Projections, 1950-2010*, International Labor Organization, Gene-

va, 1996.

²¹⁸ Marking Progress Against Child Labour: Global Estimates and Trends 2000-2012. Geneva: International Labour Organization 2013.

²¹⁹ UNICEF 1996, p. 52.

²²⁰ Ronald Inglehart, Roberto Foa, Christopher Peterson & Christian Welzel, "Development, Freedom, and Rising Happiness A Global Perspective (1981-2007)", *Association for Psychological Science*, Vol 3, No 4, 2008.

²²¹ Herbert Spencer, "The Kantian idea of rights". Appendix 1 in *The Principles Of Ethics*, Vol. II. Indianapolis, In: Liberty Fund, 1978.

²²² Lasse Berg & Stig Karlsson, *I Asiens tid : Indien, Kina, Japan*. Stockholm: Ordfront, 2000, p. 42.

²²³ Melanie Randle & Richard Eckersley, Public perceptions of future threats to humanity and different societal responses: A cross-national study, *Futures*, Vol 72, September 2015, pp. 4-16.

²²⁴ Johan Norberg, "Rubriker som gör oss rädda". Timbro, 2005.

²²⁵ Hans Rosling, Highlights from Ignorance survey in the UK, 3 November 2013. <<http://www.gapminder.org/news/highlights-from-ignorance-survey-in-the-uk>> Gapminder, The Ignorance Survey: United States, 2013. <<http://www.gapminder.org/GapminderMedia/wp-uploads/Results-from-the-Ignorance-Survey-in-the-US..pdf>>

²²⁶ Mark Crispin Miller: "It's A Crime: The Economic Impact of the Local TV News", New York: Project on Media Ownership, 1998.

²²⁷ Eric Weiner, *The Geography of Bliss*, p 1f.

²²⁸ “De roliga nyheterna minns man inte”, svt.se, 26 September 2007. <<http://www.svt.se/nyheter/inrikes/de-roliga-nyheter-na-minns-man-inte>>

²²⁹ “Medierna i P1”, Sveriges Radio, Swedish Public Radio, broadcasted 7 February 2015.

²³⁰ “Fatal airliner hull loss accidents”, Aviation Safety Network. <<http://aviation-safety.net/statistics/period/stats.php?cat=A1>>, accessed 25 December 2015.

²³¹ Ed Cumming, “The Scientists With Reason to be Cheerful”, *The Guardian*, 15 November 2015.

²³² Martin I. Meltzer, Charisma Y. Atkins, Scott Santibanez, Barbara Knust, Brett W. Petersen, Elizabeth D. Ervin, Stuart T. Nichol, Inger K. Damon, Michael L. Washington, “Estimating the Future Number of Cases in the Ebola Epidemic — Liberia and Sierra Leone, 2014–2015” *Supplements* September 26, 2014 / 63(03);1-14.

²³³ “Predictions with a Purpose”, *The Economist*, 7 February 2015.

²³⁴ *Strömstads Tidning*, 30 juni 2007.

²³⁵ Anders Bolling, *Apokalypsens gosiga mörker*. Bonniers, 2009, p. 51

²³⁶ Steven Pinker, “If Everything Is Getting Better, Why Are People So Pessimistic?”, Cato Policy Report, January/February 2015.

²³⁷ Roy F. Baumeister, Ellen Bratslavsky, Catrin Finkenauer, Kathleen D. Vohs, “Bad Is Stronger Than Good”, *Review of General Psychology*, 2001, vol. 5, No. 4. 323-370.

²³⁸ Lasse Berg, *Ut ur Kalahari: Drömmen om det goda livet*. Stockholm: Ordfront 2014, p 81.

²³⁹ Berg 2014, p. 91.

JOHAN NORBERG

NEREDEN NEREYE

Geleceğe Ümitle Bakmak İçin On Neden

Televizyonlarda, gazetelerde ve zihinlerimizde hep aynı şey var. Her gün, her şeyin ne kadar da kötüye gittiği fikri beyinlerimize kazınıyor: finansal çöküş, büyüyen yoksulluk, çevresel felaketler, hastalıklar, açlık ve savaş...

Fakat nadiren akla gelen bir gerçek var ki geçtiğimiz birkaç on yıl içinde nereden nereye vardığımızı düşünürsek eşi görülmemiş bir ilerleme kaydetmişiz. Dikkate almaya değer bulacağınız neredeyse her tür veri, bugüne kadar yaşamış herkesten çok daha iyi koşullarda yaşadığımıza işaret ediyor. Siyaset eleştirmeni Johan Norberg, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve Dünya Sağlık Örgütü'nün resmi verilerini inceleyerek türümüzü tanımlayan sorunların üstesinden gelmek konusunda ne kadar yol katettiğimizin izini sürüyor.

Her türlü sorunun çözülmüş olduğunu söylemek henüz mümkün olmasa da artık çözümlere dair somut fikirlerimiz var ve bu gelişmeyi sürdürebilmek için nelere ihtiyacımız olduğunu biliyoruz.

Etkileyici, ümitvar ve beklenmedik içeriğiyle *Nereden Nereye*, kıyamet senaryoları ile dolu kötümser dünyamızda iyimser olmak için bir çağrı.

ITC

ISBN: 978-605-9976-44-2

ITC Entegre Katı Atık Yönetim Sistemleri
ITC Integrated Solid Waste Management Systems